Roller i omvandling

En rapport på uppdrag av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor

av Rita Liljeström,
Gillan Liljeström Svensson,
Gunilla Fürst Mellström

Ur KB:s samlingar
Digitaliserad år 2013

KUNGL. BIBLIOTEKET
National Library of Sweden

SOU 1976:71

Roller i omvandling

En rapport på uppdrag av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor

av Rita Liljeström,
Gillan Liljeström Svensson,
Gunilla Fürst Mellström

SOU 1976:71

23/10

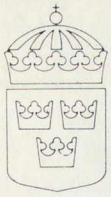

Statens offentliga utredningar
1976:71
Justitiedepartementet

Roller i omvandling

av Rita Liljeström,
Gillan Liljeström Svensson, Gunilla Fürst Mellström

En rapport skriven på uppdrag av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor

Stockholm 1976

Omslag Vidar Forsberg
ISBN 91-38-03217-1
ISSN 0375-250X
Gotab, Stockholm 1976

Förord

Genom beslut den 28 december 1972 tillkallade statsminister Olof Palme en delegation för jämställdhet mellan män och kvinnor.

I delegationens direktiv framhålls att det krävs målmedvetna och samordnade insatser, formade efter en helhetssyn för att genomföra åtgärder som skapar ökad jämställdhet mellan män och kvinnor. Arbetet för jämställdhet mellan män och kvinnor kan inte bedrivas isolerat utan måste förenas med en strävan till social utjämning i hela samhället.

I första hand gäller det att hävda kvinnans rätt till arbete. Arbetsmarknadspolitiken och övriga sysselsättningsskapande åtgärder samt förnyelsen av arbetslivets villkor kommer därmed i förgrunden.

Arbetslivet präglas i hög grad av uppdelningen på manligt resp kvinnligt dominerade yrken och arbetsuppgifter. Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor har genom olika initiativ sökt medverka till en utjämning mellan männens och kvinnornas arbetsmarknad. Enligt delegationens uppfattning är detta av grundläggande betydelse för kvinnornas rätt till arbete och för likvärdiga arbetsvillkor.

Delegationen tog sommaren 1973 initiativ till en försöksverksamhet att med tillgängliga arbetsmarknadspolitiska medel bereda kvinnor sysselsättning inom typiskt manliga områden. Arbetet påbörjades hösten 1973 i Kristianstads län och bedrivs av länsarbetsnämnden i samarbete med berörda företag och de fackliga organisationerna. Verksamheten har sedermera utvidgats till sex län.

1975 fick Rita Liljeström i uppdrag av delegationen att göra en familjesociologisk utvärdering av försöksverksamheten i Kristianstads län. Uppdraget var att studera hur förändringar i de traditionella könsrollerna inom ett område inverkar på andra livsområden. Medarbetare till Rita Liljeström under projektarbetet har varit Gunilla Fürst Mellström och Gillan Liljeström Svensson.

Den sociologiska utvärderingen har väckt stor uppmärksamhet och intresse såväl inom landet som utomlands.

Till FN:s Kvinnokonferens i Mexico sommaren 1975 utarbetades en delrapport på grundval av intervjuer med familjer i Kristianstads län. Den gavs ut på engelska och heter "Sex roles in transition" (Roller i omvandling).

Delegationens erfarenhet är att den försöksverksamhet som bedrivits i de sex länen har varit banbrytande och impulsgivande i arbetet på att förbättra kvinnornas situation i arbetslivet och öka kvinnornas möjlighet till förvärvsarbete. Delegationen anser det därför viktigt att erfarenheterna av verk-

samheten får en omfattande spridning.

Slutrapporten från den familjesociologiska utvärderingen, som utarbetats självständigt av Rita Liljeström och Gillan Liljeström Svensson, publiceras därför som ett betänkande i SOU-serien.

En sammanfattning av rapporten ges under hösten 1977 ut som pocketbok på LiberFörlag.

Det är delegationens förhoppning att utvärderingen av försöksverksamheten i Kristianstads län kommer att ligga till grund för debatter, studiecirklar och stimulera till konkreta insatser för att bryta den könsbundna arbetsmarknaden och skapa jämställdhet mellan kvinnor och män.

Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor vill härmed framföra sitt tack till Rita Liljeström och hennes två kollegor, Gillan Liljeström Svensson och Gunilla Fürst Mellström samt övriga medverkande för deras arbete med den familjesociologiska utvärderingen av försöksverksamheten i Kristianstads län.

Stockholm den 16.9.1976
För delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor

Anna-Greta Leijon

Bo Kjellberg

Innehåll

Sammanfattning 9

Kapitel 1 *Roller i omvandling* 21
1.1 En tudelad värld 21
1.2 Fröknars arbete – en socialhistorisk skiss 27
1.3 Fruarna träder ut på arbetsmarknaden 29
1.3.1 En tudelad arbetsmarknad 29
1.3.2 Kvinnorna blir efterfrågade på arbetsmarknaden . . 30
1.4 Målet för jämställdhet – hur ser det ut? 31

Kapitel 2 *Försök med kvinnor i 'manligt' arbete* 33
2.1 Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor . . 33
2.2 Varför just Kristianstads län? 33
2.3 Försöksverksamheten 35
2.4 Företag i tre kommuner 36

Kapitel 3 *En familjesociologisk studie* 39
3.1 Undersökningens syfte 39
3.2 Uttagningen av femtio familjer 40
3.3 Hur vi gått tillväga 44

Kapitel 4 *Kvinnornas bagage* 47
4.1 Vad är egentligen mansarbete? 47
4.2 Vad kvinnor medför i bagaget 50
4.3 Försöksverksamheten 54
4.3.1 Kvinnor som fått mansjobb 54
4.3.2 Icke-anställda – vilka är de? 57
4.4 Motiv till förvärvsarbete 60

Kapitel 5 *Kvinnor och män på arbetsplatsen* 63
5.1 Arbetskamrater och kollektiv 63
5.2 Facket 68
5.3 Lönen 69
5.4 Erfarenheter på arbetsplatsen 73
5.5 Arbetets sociala värde 80
5.6 Intresse för vidareutbildning i yrket 84
5.7 Erfarenheter från de tre företagen 86

Kapitel 6 *Av två truckförare gör den ena halva hemarbetet och den andra ingenting* 89
6.1 Rutiner för hemarbete 89
6.2 Försörjarens börda 93
6.3 De ekonomiska besluten 99

Kapitel 7 *Föräldrar och barn* 103
7.1 Ansvar för barn 103
7.2 Hur löser man barnomsorgen? 109
7.3 När barn är sjuka 113
7.4 Pappa-ledigt – vad tycker kvinnor och män? Och vad säger de på arbetsplatsen? 114
7.5 Daghem – ett alternativ? 117
7.6 Om uppfostran 121
7.7 Effekter på barn av mors arbete 123
7.7.1 Vad säger mammorna? 123
7.7.2 Vad säger barnen? 125
7.8 Valfrihet och samstämmighet mellan föräldrarna 126

Kapitel 8 *Den fria tiden* 133
8.1 Fritidens förändrade innebörd 133
8.2 Fritid och livsstil 134
8.3 Kvinnors och mäns sociala nätverk 138
8.3.1 Vad är sociala nätverk bra för? 138
8.3.2 Familjernas umgänge 140
8.3.3 Social och emotionell isolering 143
8.3.4 Nya inslag i livsstilen 146
8.4 Någon att tala förtroligt med 147
8.5 Fritidens sociala värde 150
8.5.1 Sextimmars dag eller fyra dagars vecka? 150
8.5.2 Om fritiden i andra undersökningar 154

Kapitel 9 *Intresse och ork för samhället* 157
9.1 Den politiska pulsen 157
9.1.1 Intresse för politiken 157
9.1.2 Skillnader i politisk beredskap och aktivitet 159
9.1.3 De politiskt aktiva 160
9.2 Kvinnor som kollektiv 161
9.2.1 Dubbla värdesystem 161
9.2.2 Kvinnor som arbetskollektiv 165
9.2.3 Kvinnliga motvärderingar – finns de? 167
9.3 Frågan om politisk mobilisering 168

Kapitel 10 *Kombinationen familj och arbete* 173
10.1 Hinder att kombinera arbete och familj 173
10.2 Värderingar kring jämställdhet 176
10.2.1 Lika jobb, lika lön 176
10.2.2 Vad männen i anpassningsgrupperna säger 178
10.2.3 Vår egen syn på jämställdhet 180

10.3 Arbete och familj i förändringsperspektiv 181
10.3.1 Rationalitet och utarmning i arbetslivet 182
10.3.2 Den symmetriska familjen 185
10.3.3 Koncentration och social atomisering 188
10.3.4 En jämförelse med den "nya brittiska arbetaren". . 191
10.3.5 Dubbla pådrag 192
10.4 Individens autonomi och kollektiv värdegemenskap . . . 194

Kapitel 11 *Bärare av sociala mönster* 199
11.1 Familjesammanhållning som livsprojekt 199
11.1.1 Barnen 199
11.1.2 Huset 201
11.1.3 Släkten 203
11.2 Ett tregenerationers perspektiv 204
11.2.1 Männen jämför sitt liv med sina fäders liv 204
11.2.2 Kvinnorna jämför sina liv med sina mödrars liv . . 207
11.2.3 Vad kan man vänta sig av framtiden? 210
11.2.4 Vad kan man önska sig för barnens del? 213
11.2.5 Vad barnen själva säger 215
11.2.6 Hur ser barnen på rollfördelningen i familjen? . . . 218
11.3 Förändringens krafter 220
11.4 De unga kvinnorna 221
11.4.1 Protest mot arbetet 221
11.4.2 Dröm och konflikt om barn 224

Litteratur 229

Appendix 233

Sammanfattning

Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor tog 1973 initiativ till en försöksverksamhet med kvinnor i industriarbete, som av tradition utförts av män. Vid årsskiftet 1974–75 kopplades vi tre sociologer in för en uppföljning av försöksverksamheten i Kristianstads län.

Vi har gjort en fallstudie över femtio arbetarfamiljer. Den är utförd i två etapper. Först jämför vi kvinnor som fått 'mansjobb' med kvinnor som visat intresse för försöksverksamheten, men som hoppat av vid något skede. Vi har talat med kvinnorna och deras män, var för sig, om hur de kombinerar arbete, familjeliv, fritid och samhällsintresse.

Våra erfarenheter sammanfattade vi i en översiktlig rapport "Roles in Transition" för FN:s kvinnokonferens i Mexico sommaren 1975.

I nästa etapp vände vi oss till kvinnor och män med likartade jobb. Med uppgifter om livsmönstret i femtio familjer jämför vi hustru och man samt kvinnor och män som arbetskamrater med varandra. Vem gör vad inom familjen? Med samma jobb – hur har kvinnor och män det utanför arbetsplatsen – i sina familjer?

Hur påverkar förändringar i kvinnans roll andras roller i hennes omgivning? Hur är de yttre hinder av praktisk natur beskaffade, som bromsar utvecklingen mot jämställdhet? Och de inre hinder, som i form av inrotade förväntningar och föreställningar reser motstånd förändring?

Familjerna är från tre kommuner i Kristianstads län (kap 2). Studien omfattar tre företag som gick in i de allra första försöken med kvinnor på mansjobb. 47 av de 50 familjerna har hemmavarande barn. Vi har velat belysa kombinationen familj och arbete i en familjeintensiv fas. Vi har talat med tolv skolbarn i familjerna och inhämtat information om stämningarna på arbetsplatserna genom samtal med företrädare för anpassningsgrupperna vid de tre företagen (kap 3).

Vår rapport rör sig på flera plan:

- Vi redovisar för uppfattningar och erfarenheter av försöksverksamheten (kap 2, 4,3 och 5)
- Vi analyserar kombinerbarheten mellan olika livsområden, i första hand mellan familj och arbetsliv för kvinnor och män (kap 4–9)
- Vi börjar fundera över de sociala mönster som bildas av de enskilda familjernas liv. Vi jämför familjer i Sibbhult och Bromölla med vad några forskare skrivit om brittiska och norska arbetarfamiljer. Vi lägger fram underlag till diskussion som ställer trevande frågor om motsägelsefulla

drag i utvecklingen, om helheten, det samhälleliga och om värdegemenskap i sociala vardagsrelationer (kap 1, 9,3, 10 och 11).

Om försöksverksamheten:

Inbjudan till försöksverksamheten nådde kvinnorna via annonser i lokalpressen, gruppkorsband och information på arbetsförmedlingen.

Kvinnorna inbjöds till visning av fabriken och företaget blev presenterat för dem. Företagen ställde upp med praktikplatser medan kvinnorna genomgick kursen Arbetsliv och utbildning (ALU). Kvinnornas anställning förbereddes i en grupp med representanter för företaget och de fackliga organisationerna samt för kommunen och för arbetsförmedlingen.

Genom att man annonserade i pressen och sände ut masskorsband nådde man den dolda arbetslösheten bland kvinnor. Enligt en beräkning hade knappt hälften av kvinnorna tidigare kontaktat arbetsförmedlingen. Av betydelse för att de deltog var naturligtvis att inbjudan direkt vände sig till f d hemarbetande och andra med ringa arbetslivserfarenhet. Många kände ändå tveksamhet. Rätten att först få pröva hur olika arbeten kändes, innan man band sig för anställning, avgjorde för många beslutet att delta i försöken.

För personer som saknar erfarenhet av industriarbete eller har varit borta från arbetslivet länge kan klivet till fabriken vara svårt att ta på egen hand. Osäkerhet om den egna förmågan parad med bristande kunskap om arbetsmiljön är två höga trösklar.

Båda dessa har helt eller delvis kunnat undanröjas genom industrivisning och introduktionskurs. Möjligheten att få pröva olika jobb innan anställning har varit värdefull för den som känt sig tveksam. Man har kunnat lämna fabriken utan att demonstrera ett misslyckande.

Alla kvinnor vi talat med har framhållit det positiva i att få pröva olika jobb innan de beslutat sig för anställning. Många har upplevt ett stöd i att komma till arbetsplatsen tillsammans med flera andra i samma situation. De har sluppit att känna all uppmärksamhet på sig ensam och kunnat hämta skydd i gruppen under den första tiden innan de lärt sig jobbet och blivit förtrogna med miljön. Från fackligt håll har man framfört att samma anställningsförfarande borde tillämpas generellt. Arbetare skulle få en anställning som hon/han passade för och detta skulle leda till att personalomsättningen minskade.

I några fall har den praktiska introduktionskursen blivit utsatt för kritik: Antalet lediga platser har varit för få i förhållande till antalet kvinnor som fått pröva jobben. Följden blev att flera kvinnor fick lämna fabriken efter tre veckors arbete, med en känsla av misslyckande. Det hade man kunnat undvika.

Paradoxalt nog hade stödåtgärderna för kvinnor i försöksverksamheten också en skuggsida. Kvinnornas sak beskyddades av anpassningsgrupper som i övrigt verkar för äldre och personer med nedsatt arbetsförmåga. Samordnade insatser mellan myndigheter gör kvinnor till reformobjekt för progressiva åtgärder uppifrån, för tjänstemännens och fackets paternalism. I opinionsskapande syfte får de stor publicitet och utmålas som pionjärer på arbetsmarknaden. När sedan alla myndighets- och förtroendepersoner samverkar för att informera riskerar de att demonstrera sina insatser för varandra:

"Det var idiotiskt vid industrivisningen att han som pratade mest vände sig till tjänstemännen från arbetsförmedlingen. Han borde ju ha talat mer med oss."

Det är lätt att känna sig borttappad.

Länsarbetsnämnden i Kristianstads län har haft sinne för problemet. Man har sedermera börjat pröva med arbetssökande kvinnor. Kvinnorna lär känna varandra och jämför sin situation med varandra. Styrning och initiativ lämnas åt gruppen. De lägger upp program för vad de vill veta, de tar reda på saker och talar om det för varandra, de bestämmer vilka studiebesök på arbetsplatser de vill göra. De utvecklar realistiska planer och får ny självtillit i gruppen. Erfarenheterna hittills talar för arbetssättet.

Vad är egentligen 'mansarbete'?

Uttrycket manligt arbete säger egentligen bara att arbetet tidigare innehafts av män. Det säger ingenting bestämt om arbetets art. Spännvidden av arbeten är härvid stor (kap 4).

De mansarbeten som företagen tagit ut som lämpliga för kvinnor tillhör icke de tyngsta jobben och kräver inga speciella färdigheter. Kvinnorna har i huvudsak goda erfarenheter av mottagandet på arbetsplatserna. Mest kamratskap och hjälpsamhet och en och annan syrlig kommentar. Från fackets sida konstaterar man att kvinnor kan ha vissa handikapp: "Dom har virkat medan pojkarna hållit på med sina mopeder." Men man ser det som en fråga om tid och utbildning.

Kvinnorna saknar i allmänhet utbildning utöver den obligatoriska skolan. De har ofta blivit mödrar tidigt och de blev från början dåligt integrerade i arbetslivet. De saknar valmöjligheter när de söker arbete. Kvinnorna valde inte att arbeta i mansjobb. De valde att förvärvsarbeta och tog de jobb som fanns att få: "Det här är väl inget märkvärdigt. Vi har ju bara sökt jobb."

De allra flesta kvinnor har väl gått i land med de jobb som erbjudits dem. 24 av 28 kvinnor i mansjobb uppger att de finner sig väl tillrätta med arbetet.

Framförallt har arbetet ett *socialt värde* i flera olika avseenden (kap. 5.5). För kvinnornas arbetstillfredsställelse synes det sociala värdet vara av avgörande betydelse och icke i första hand den egna försörjarkapaciteten.

Kvinnorna ger nära nog ett enstämmigt uttryck för ökat självförtroende och ökad allmän vitalisering: "piggare", "gladare", "på bättre humör". Deras lön medför en lättnad för mannen:

- ☐ män som är otrygga på arbetsmarknaden blir avlastade ansvar och oro
- ☐ äkta män har kunnat ta anställning med lägre lön på hemorten sedan familjen fått två inkomster
- ☐ familjer med utsatta försörjare (sjukdom, alkoholism) har fått en ny ekonomisk trygghet
- ☐ män har kunnat minska på eller avstå från sina extraknäck
- ☐ familjer har kunnat satsa på husköp
- ☐ kvinnor har kunnat ta ut skilsmässor i äktenskap som redan i åratal varit destruktiva för familjen

Men de elva kvinnor som hoppade av försöksverksamheten? Varför gav de upp? Kvinnorna uppger följande skäl:

- ☐ brist på barnomsorg

- ☐ mannens motstånd
- ☐ avsaknad av ekonomiska motiv
- ☐ avskräckande drag i industriarbete (tungt, dålig arbetsmiljö, stress, löneformerna)

Hur ter sig då försöksverksamheten ut företagens synpunkt? Arbetsmarknadsläget när försöksverksamheten inleddes var sådant, att män och kvinnor sluppit konkurrera om arbetstillfällen. Kvinnorna fick i flertalet fall anställning där det inte fanns män att tillgå. Därmed löser sig arbetskraftsproblem för företagen.

Företagen hade svårt att få män på grund av ett lågt löneläge och stor personalomsättning. Samtidigt skapade högkonjunkturen en efterfrågan på deras produkter.

Några män i fabrikerna menar, att kvinnorna hotar de äldre männens möjligheter att få lättare arbete, genom att kvinnorna lägger beslag på lätta uppgifter.

Att jobben inte berett kvinnorna större svårigheter bidrar till att bryta ner fördomar bland männen. Intervjuerna med medlemmar i de tre företagens anpassningsgrupper visar att normen om "lika möjligheter i arbetet för män och kvinnor" är något som alla bekänner sig till – i princip. Två av de tre företagen försöker närma sig den även i praktiken.

I ett av de tre berörda företagen har försöksverksamheten misslyckats (5.7). Endast en av fem kvinnor arbetade kvar i företaget när undersökningen genomfördes. I dag finns ingen kvar. Vi intervjuade samtliga kvinnor samt tre företrädare för företagets anpassningsgrupp. Misslyckandet får enligt vår mening i hög grad tillskrivas en hård manlig fabrikskultur och ett pressande system av gruppackord.

Ett av företagen har kunnat erbjuda kvinnorna verkstadsmekanisk vidareutbildning på arbetstid.

Men även när företag uppgett, att många fler arbeten skall göras lämpliga för kvinnor genom förbättrad arbetsmiljö och tekniska hjälpmedel, t ex för tunga lyft, så dröjer åtgärderna.

Vad finns det för risker att kvinnorna kommer till slitsamma och dåligt betalda mansyrken? Yrken som män flyr från? Det som idag av kvinnorna upplevs som en klar förbättring, kommer det att stå sig på längre sikt? Kan yrkesområden som kvinnor kommer till övergå till att bli nya 'kvinnoyrken'? Blir det bara en gränsförskjutning och icke ett avskaffande av gamla gränser? Män har i allmänhet de tyngre och mer välbetalda jobben. Kvinnorna hör uppenbarligen till en av arbetsmarknadens mest utsatta grupper. Många har dåligt självförtroende och anser sig inte ha rätt att ställa krav. De nöjer sig med de erbjudna arbetsvillkoren och är glada åt det arbete de får. Kvinnornas låga anspråk och deras tacksamhet över arbete gör dem svaga i att hävda sina rättigheter.

Riskerar kvinnorna att hamna som arbetskraftsreserv i botten av den hierarkiska skalan:

män
utsatta män på arbetsmarknaden
invandrare
kortutbildade kvinnor

Kan de försinka förbättringen av arbetsmiljöerna? Försämra de äldres, de utslagnas och de handikappades chanser på den öppna arbetsmarknaden? Fjorton av de femtio äkta paren arbetar båda vid samma industri. Båda har relativt låga 'manslöner' och familjens ekonomi blir snart avhängig av dem båda. Blir det familjelönen och inte individens lön som blir måttstock i framtida avtalsförhandlingar?

Riskerna pekar på nödvändigheten att beakta kvinnors inträde i manligt industriarbete i ett stort sammanhang, och icke bara som specifika åtgärder för jämställdhet.

Vilka spridningseffekter har försöksverksamheten haft på arbetsmarknaden? Länsarbetsnämnden i Kristianstads län uppger ett ökat intresse både hos arbetsgivare och kvinnorna själva. Ca 400–500 kvinnor har under försöksperioden anställts vid företag i länet. Exempelvis har 21 verkstadsföretag under en tvåårsperiod haft en nettoökning med 120 kollektivanställda kvinnor. Kvinnorna söker sig i ökad utsträckning till verkstads- och svetsmekanisk utbildning liksom till övriga 'mansjobb'!

Även om det fortfarande finns brister, så har barnomsorgen förbättrats. Platserna inom den institutionella barnomsorgen har ökat med ca 500. Vi kan med tillfredsställelse konstatera, att Bromölla kommun, som 1974 bara hade plats för barn till ensamma föräldrar, har ökat antalet daghemsplatser från 39 till 94 år 1976.

1976 har försöksverksamheten från Kristianstads län vidgats att omfatta ytterligare fem län: Södermanlands, Kronobergs, Kalmar, Skaraborgs- och Kopparbergs län. Verksamheten anses ha slagit väl ut och över 2 000 kvinnor har inom dess ram fått anställning i typiskt manliga jobb (Jönsson, 1976). Som sekundäreffekt noterar man ett ökat intresse för anställning av kvinnor i företag som finns i grannskapet.

Ca 200 företag ingår i försöksverksamheten. På grund av lågkonjunkturen har antalet lediga platser varit begränsade och placeringen av kvinnor har av den anledningen blivit färre än nämnderna hade väntat. Anställningarna hittills har i stort inneburit rutinuppgifter. Även om bristyrkesutbildningen står till allas förfogande, kan många kvinnor inte lämna hemorten och tillvarata dessa utbildningsmöjligheter.

När det så gäller den samlade effekten av alla åtgärder och insatser ger Ingeborg Jönsson (1976) följande bedömning av läget:

"... inbrytningarna av kvinnorna inom yrkesområdet tillverkningsarbete fortsätter men att kvinnorna under de senaste fem åren inte ökat inom detta yrkesområde med mer än 20 000 kvinnor, varav inom verkstadsindustrien med 13 000.

Dessa siffror skall sättas i relation till den stora ökningen av kvinnorna i *i* arbetskraften: 165 000 fler yrkesverksamma kvinnor sedan 1971. Trots alla de ambitiösa åtgärder som vidtagits för att vidga kvinnornas yrkes- och arbetsval har någon verkligt ny inriktning inte kunnat konstateras.

Förändringarna betr det traditionella yrkesmönstret för kvinnorna är fortfarande marginella." (vår kursivering)

Men ser man på försöksverksamheten ur individens synpunkt har den skapat nya öppningar. Den har lyft taket från många kvinnors och familjers liv och initierat sociala processer med långsiktiga verkningar. Trögheten i mönsterförändringarna beror på att det är många bitar i helheten, som är fogade till varandra på ett sådant sätt, att de vidmakthåller könsrollerna.

Intilliggande bitar gör det svårt att ändra på varje enskild bit, om inte de andra bitarna samtidigt blir ändrade.

Hinder för jämställdhet

Vårt huvudintresse har dock varit att syna hur olika livsområden – familj, arbete, fritid och samhälle – avtecknar livsmönster för människor. Vilka är hindren för kvinnor och män att överskrida traditionella roller och forma sig ett mångsidigt liv? Hur ser kombinationerna ut mellan äkta makar och mellan kvinnor och män med likartade arbeten på fabrikerna?

Hinder för att kombinera familj och arbete kan studeras i termer av personlig identitet och i ideologier och värderingar i samhället, i termer av praktiska vardagshinder för människor och i strukturella problem i samordningen mellan olika samhällssektorer. Hinder på olika nivåer samverkar med varandra – men det gör också öppningar och lösningar. Som en fråga om *identitet* handlar hinder om hur man uppfattar sig själv.

Enligt en historisk hederskod är mannen ansvarig för familjen. Denna patriarkaliska princip föreligger idag i försörjarens heder (kap 6.2). Många män bejakar en pressande norm om att mannen har att klara försörjningen av hustru och barn samt att svara för familjens framtid och trygghet. Tydligast framträder denna försörjarens hederskod hos män som har svårigheter med eller som har misslyckats med att ge sin familj den trygghet eller standard de önskat. Men den sticker också fram i äkta mäns motstånd inför hustruns önskan att gå ut i förvärvsarbete. Männens hållning är en sammansatt blandning av beskydd och tillbakahållande av hustrun: "Hon skall inte behöva ha ekonomiska bekymmer." "Det hängde på mig vart vi skulle komma."

Hand i hand med denna satsning på försörjarrollen går ofta en förvissning om att därmed har man gjort sitt. Vi möter denna hållning hos trötta män, som bokstavligen har uttömt sina krafter i arbetet. Flera är dessutom märkta av skador i arbetet. För dem är hemmet mödans lön. Platsen där man har rätt att koppla av. De har lite svårt att ta nya krav i familjen på allvar. Deras jobb har ju inte automatiskt blivit lättare av att hustrun nu också utför ett dagverke mansjobb (kap 6). Vi möter samma känsla av att redan ha gjort sitt på jobbet hos män som söker sig till egna fritidsintressen utanför familjen. Fotboll, fiske och friluftsliv betraktas som legitim avkoppling för försörjare. Många kvinnor tar inte sin försörjarroll på fullt allvar. Arbetet ger dem omväxling, social stimulans och egna pengar. En tolkning av kvinnornas hållning är, att de nertonar sin försörjarinsats av hänsyn till mannens självkänsla.

Kvinnornas inställning till arbetsmarknaden kan i allmänhet beskrivas som en önskan *att kunna kombinera föräldraskap och förvärvsarbete*. De ser i regel inte hem- och lönearbete som alternativ till varandra, utan *de är på en gång både arbets- och hemorienterade*. Det handlar alltså icke om valfrihet utan om kombinationsmöjlighet för flertalet (7.8). Men eftersom kvinnorna ännu bär det tyngsta ansvaret för barnen, så bär de detta ansvar med sig till arbetet. Vi fann följande ansvarsfördelning i 47 barnfamiljer:

Hustrun har huvudansvaret för barnen	25 familjer
Hustrun har ensamansvaret	13
Delat ansvar mellan föräldrarna	9

För flera kvinnor krockar stoltheten över jobbet med oron för barn. Det starkt bejakande på ett plan spricker i bekymmer på ett annat. Tidiga giftermål har bidragit till att kvinnor starkt identifierar sig med rollen som mor. Det är en sociokulturellt uppburen och starkt idealiserad roll.

Nu handlar frågan om hur man uppfattar sig själv, inte enbart om hur hustrun och mannen var för sig bygger upp sin identitet, utan också om deras förväntningar på varandra. Hur förhåller de sig till fördelningen av föräldra- och försörjaransvar inbördes? Hur stor är deras beredvillighet att gemensamt söka sig fram till bra kombinationer? De äkta män som "låter hustrun själv välja", som om hennes val icke angick dem, har ännu icke förstått att jämställdhet förutsätter förändringar i mannens hållning och vanor (kap 7.8).

På en annan nivå handlar kombinationerna *om praktiska möjligheter och hinder*, t ex om arbetstider, avstånd och kommunikationer och tillgång på god barnomsorg.

Det är slående hur makar med stor uppslagsrikedom genom åren prövat på olika kombinationer av utifrån givna arbetstider. När vi träffade de 47 barnfamiljerna uppvisade de följande arbetsfördelning:

Delade skift, makarna avlöser varandra	5 familjer
En dagtid – en skift	7
Samma arbetstid för båda, skift eller dagtid	10
En heltid – en deltidsarbetande Deltid kan innebära arbete under ordinär arbetstid, men synes lika ofta handla om städning på kvällen, tidningsbud tidigt på morgonen, nattvak i sjukvården.	10
Hemmafru med ströjobb eller arbete i hemmet, t ex barndagvård, sömnad för industrin	2
Hemmafru	7
Mannen hemma på grund av sjukdom eller arbetslöshet	1
'Ensamföräldrar' på grund av skilsmässa eller separation eller för att mannens yrke binder honom på annan ort	5

Man kan skilja på tre principiellt olika lösningar för kombinationen arbete och familj: system där *makarna avlöser varandra*, system där *de gör saker tillsammans*, dvs de är hemma samtidigt och borta samtidigt, och *specialiserade system där makarna svarar för varsitt område*. De mest jämställda föräldrarna finner vi, när makarna avlöser varandra. Den ena är hemma när den andra är på arbetet.

Hur föräldrarna inbördes delar ansvaret ingår i ett triangeldrama mellan samhällets satsning på barnomsorg, arbetslivets anpassning till föräldrars och barns behov, och föräldrarnas egen beredvillighet.

På nästa nivå handlar det om *olika samhällssektorers samordning till varandra*, t ex produktionens anpassning till familjerna. En innebörd av

arbetslivets rationalisering är att yrkesrollerna blev avskärmade och specialiserade att lösa sina uppgifter i snäv mening. Sociala och psykologiska behov hänvisades till fritiden eller förlades i händerna på andra specialicerade institutioner och yrkesgrupper. I likhet med den förindustriella familjen så förlorade produktionen sin mångfunktionella karaktär. Utbildade, sociala och sammanhållande funktioner överfördes till andra sektorer.

Företags- och arbetsledningens representanter blev både överrumplade och reagerade oftast avvisande på våra frågor om föräldraförsäkringen och om barnledighet för papporna. Intresset hos papporna själva var avsevärt större (7.3 och 7.4).

Såväl de personliga som samhälleliga lösningarna hänger samman med de *värderingar och ideologier, som påverkar valet av livsmönster* (10): den vikt människorna själva tillmäter olika livsområden/sektorer. Hur tänker de sig sin livskombination av familj och arbete, vad vill de få ut av fritiden, vilken mening har samhället för dem? I våra familjer har vi stött på följande hinder för män att ägna sig mera åt sina barn och för att ta över mera av hemarbetet:

- ☐ ensidig självuppfattning som försörjare
- ☐ oförmåga till känsloarbete med barn
- ☐ modern tar monopol på barnen
- ☐ hustruns perfektionism och inblandning i hushållsarbete
- ☐ fritidsintressen på egen hand
- ☐ arbete på annan ort, övertid, omfattande extraknäck, husbygge
- ☐ fysiskt och psykiskt ansträngande arbete, männen är förbrukade vid arbetstidens slut
- ☐ arbetstidernas längd och förläggning
- ☐ attityder i arbetslivet som direkt motverkar en omprövning av mansrollen.

När det gäller kvinnors möjligheter att satsa på arbetslivet tornar sig följande typer av hinder:

- ☐ ensidig självuppfattning som hustru och mor
- ☐ brist på självtillit, vacklande och ambivalenta hållningar
- ☐ mannens motstånd
- ☐ stor bundenhet och belastning när mannen är borta hemifrån
- ☐ huvudansvar för barn och hemarbete
- ☐ brist på barnomsorg
- ☐ avsaknad av tryckande ekonomiska motiv (en del kvinnor saknar härvid argument inför mannen)
- ☐ avskräckande drag i industriarbete (tungt, dålig arbetsmiljö, stress, löneformerna)
- ☐ arbetstidernas längd och förläggning
- ☐ traditionella attityder i arbetslivet

Uppräkningen av hinder kan te sig nedtryckande. Men trots att det här är fråga om en socio-ekonomiskt och utbildningsmässigt tämligen homogen grupp finner vi så stora variationer i familjerna, att detta i sig vittnar om roller i omvandling. Människor har börjat vidga sina register. Män som 'missade' sitt första, kanske också andra barn, berättar om omständigheter som ledde till att

de hittade fram till yngre barn. Ett par fäder säger om familjens minsting i likartade ordalag: "Nu kan jag inte vara utan henne en dag . . ."

Många kvinnor som kommit ut i arbetslivet talar om ökat självförtroende. Deras beroende av andra har minskat, den egna inkomsten ger större självständighet. De har fått nya kunskaper och nya samtalsämnen. De vittnar entydigt om arbetets sociala värde.

Några röster av barn kommer till tals i avsnitten 7.8 och 11.2.4.

Hur använder familjerna sin fria tid? (Kap 8)

I ca 20 familjer har makarna övervägande gemensam fritid. Fritiden ägnas åt samvaro i familjen, barnen, villan, trädgården, utflykter i skog och mark samt samling kring TV. *En livsstil baserad på hemmet och familjen.* Umgänget består övervägande av släkten. Den starka släktorientering som omger kärnfamiljen med en social värld av familjeband brukar gå under beteckningen familism. Men faktiskt har hälften av familjerna så litet umgänge utåt att man snarare kan tala om 'gemensam isolering'.

I ca 22 familjer är makarnas fritid tämligen åtskild. I flera fall går männen upp i *'ungkarlsliv i sporten' som livsstil,* men män söker sig också till naturen och till spriten. Åtskild fritid vållas också av övertid och extraknäck, eller av att makarnas arbetstider (t ex skift) tär på den gemensamma fritiden. Männens intressen binder ofta hustrurna till hemmet, och flera kvinnor har levt gravt isolerade. Överhuvudtaget var familjernas relativa isolering och starkt privatiserade livsstil en överraskning för oss, vi hade väntat oss i de små samhällena mera levande sociala nätverk.

Även om majoriteten av kvinnor och män har likartade sociala relationer så formar en minoritet av kvinnor och män könstypiska relationer ur den åtskilda fritiden: Därvid kännetecknas kvinnors relationer av:

vänskap
långvarighet
intensitet, förpliktelser
person-intresse
hög grad av outbytbarhet

medan mäns sociala relationer kännetecknas av:

bekantskap
kortvarighet
ytlighet, föga förpliktande
aktivitets-intresse
hög grad av utbytbarhet

Själva ordet 'kontakt' har ofta olika innebörd för kvinnor och män. Kontakt för kvinnor har att göra med inlevelse och förmåga till ömsesidighet, medan det för män handlar om att känna till folk, veta vem man vänder sig till, att ha förankringar som kan 'fixa' saker (kap. 8, 3).

Inom varje livsområde finner vi påfallande skillnader mellan kvinnor och män, så också när det gäller intresse för politik och samhällsfrågor (kap 9). Kan det vara så att det i varje samhälle finns flera värdesystem? Har vi ett dominerande manligt värdesystem till vilken kvinnornas värdesystem är underordnat? Är de omständigheter som begränsar kvinnor och män så olika,

att de erfordrar olika förklaringar till kvinnors och mäns förhållningssätt? Vi ställer oss frågorna i det vi beskriver kvinnor som arbetskollektiv (9.2). Kvinnornas brist på kollektiv och personlig självtillit är slående.

Bristen på självtillit kan tas som ett utslag på graden av det förtryck som drabbat en kategori människor. Finns det hos kvinnor motvärderingar som bas för kollektiv självkänsla och politisk förnyelse? Vi argumenterar för den möjligheten.

Från individuella livsmönster till sociala mönster

Vi inleder med en historisk tillbakablick (kap 1) som skisserar ekonomiska och politiska förändringar som format relationerna mellan kvinnor och män, vuxna och barn, familj och samhälle. Reproduktionen – återskapandet av släktet (och det sociala mönstret), å ena sidan, och arbetet, utvecklandet av produktionen, å den andra, framstår som de två verksamheter vars inbördes samordning och sociala organisation under seklernas lopp bestämt förhållandet mellan kvinna och man.

Under framväxten av den industriella kapitalismen hänfördes familjen till privatlivets intimsfär medan arbets- och organisationsvärlden blev allt mer offentlig. Tillspetsat uttryckt. Kvinnor blev intima och privata, män organiserades som byråkrater och arbetsträlar. Det blev familjens uppgift att kompensera för konkurrensen och otryggheten i de mänskliga relationerna i arbetslivet. Familj och arbete, det privata och offentliga upplevs nu ofta som satta i motsatsförhållande. Förklarar dessa abstrakta beskrivningar något av vardagsverkligheten hos de femtio familjerna? När vi höjer blicken ur myllret av närbilderna och detaljrikedomen i vårt material så är det just detta mönster vi skönjer.Vi refererar en översikt av utvecklingen av styrande idéer om industriella relationer i Sverige samt av faser i familjens omvandling. För jämställdhet är det av avgörande betydelse att förändringar i arbetets och familjernas villkor blir samordnade med varandra. I dag samlar sig krafter för dubbla pådrag – var för sig. Å ena sidan söker man finna former för samverkande närmiljöer kring barn, föräldrar, daghem, skola, grannskap och andra åldersgrupper, å den andra, mobiliserar man anställda för en demokratisering av arbetslivet. Vi efterlyser en genomgripande diskussion om hur dessa strävanden skall förhindras att motverka varandra och bringas i överensstämmelse med jämställdhetssträvanden (kap 10).

Medan det inom det offentliga har ägt rum en påfallande maktkoncentration, så kännetecknas det privata av social atomisering. De enskilda livsmönstren bildar större sociala mönster. De behov som arbetet icke tillgodoser söker familjerna finna kompensation för i hemmet: i barnen, i huset och släkten (kap 11).

Familjerna vittnar om en dramatisk social omvandling under loppet av tre generationer: från modernäringen jord till industri, från ett förutbestämt slitsamt liv till aspirationer på utbildning och meningsfulla arbetsuppgifter, från täta barnsängar till att fruktsamheten inte längre uppfattas som ett opåverkbart öde, från idealet om ett folkhem till ett egnahem, från kollektiv kamp till drömmen om individuell rörlighet. Avslutningsvis möter läsaren några unga kvinnor på mansjobb.

Bakom alltsammans ligger frågor om förhållandet mellan individ och kollektiv, det privata och det offentliga, familjen och samhället. Frågor om det större sociala mönster som skall bära upp jämställdhet mellan kvinnor och män.

1 Roller i omvandling

1.1 En tudelad värld

Vår undersökning handlar om roller i omvandling. Mäns och kvinnors roller täcker de flesta aspekter av mänskligt liv: sexualitet och känslor, arbete och andakt, makt och underkastelse. Kvinnor och män har blivit hänvisade till olika platser som stall och fähus, skyttegravar och skyddsrum, direktionsrum och textilfabriker, gruvor och kök, till datateknik och maskinskrivning.

Inte så att en uppgift alltid tillkom det ena könet, och en annan det andra. Men det sociala trycket har från tidig ålder tilldelat kvinnor och män egenskaper/uppgifter som styrt och begränsat deras utveckling. De blev trängda in i polariserade roller. Det kvinnliga var icke manligt, och det manliga icke kvinnligt. Samhället har rest både diskreta och synliga förbud för vardera kön att överträda gränsen. Det gällde att hålla sig på sin kant.

Kvinnor och män intog sina specialiserade roller i den samhälleliga arbets- och maktfördelningen. Kvinnornas uppgifter avpassades till barnafödandet och knöts till härden och familjen/släkten. Männens kontroll över kvinnorna var väsentligen en kontroll över kvinnornas fruktsamhet, över familjebildning, egendomsintressen och arv.

Kvinnligt och manligt har inte varit statiskt. Nej, som bärare av sociala mönster har 'kvinnan' och 'mannen' förändrats med ekonomiska och politiska förhållanden. Kvinnors och mäns arbetsuppgifter förändrades och omfördelades vid övergången från ett bondesamhälle till ett industriellt samhälle. Men tidsperspektivet kan utsträckas till att omfatta övergången från ett feodalt till ett kapitalistiskt produktionssätt. Harriet Holter (1975) analyserar familjens utveckling i detta långa perspektiv. Hon beskriver förändringarna i familjeinstitutionen främst genom de ledande klassernas familjeform. Hon menar att de ekonomiskt och politiskt dominerande klasserna bildar mönster som får konsekvenser även för andra grupper. Holter skiljer på tre faser i den nordeuropeiska familjens utveckling: den feodala familjen, den borgerliga familjen och våra dagars intimfamilj.

Feodaltidens öppna, tämligen ostrukturerade form, även kallad *'den amorfa familjen'* varade till 1600-talet. Släkten tillmättes stor vikt. Familjen var infattad i släktens kollektiva intresse-samhörighet. Detta gällde såväl för bönderna på landet som för hantverkarna i städerna. Bönderna föddes till jorden och var ofta bundna till livegenskap. Släkten bands genom skråtillhörighet till bestämda yrken. Makten ärvdes av adel. Familjebanden hade samhällelig betydelse och karaktäriserades av personliga auktoritets- och

beroendeförhållanden. Familjen stod för produktionen. Den konsumerade en del av sin produktion, och släkten reproducerades i den. Produktion, konsumtion och reproduktion sammanföll i familjen. Arbetsfördelningen bestämdes av ålder och kön. Männen hade huvudansvaret för den samhälleliga produktionen, medan kvinnorna fick huvudansvaret för att sörja för familjen och att föda och uppfostra nya generationer.

Vid denna tid fanns det knappast 'barn' i vår tids mening i någon samhällsklass (Ambjörnsson, 1976). Visst fanns det en åldersindelning som tog hänsyn till kroppslig utveckling: till storlek, hårväxt, könsegenskaper och tänder – men varken franskan eller engelskan hade några ord som skilde mellan barndom och ungdom. Båda dessa livsfaser betecknades med feodala ord för underordning, beroende och tjänande. Ambjörnsson berättar, att språken inte skilde mellan tjänare och barndom. Barn fostrades helt enkelt genom att de passade upp och utförde tjänster för de vuxna. Gränsen mellan barndom och vuxenvärld låg i allmänhet vid sju års ålder, i den mening att barnet då trädde in i produktionen.

När de feodala samhällets egendoms- och maktrelationer började efterträdas av det kapitalistiska samhällets nya relationer, uppkom också en ny familjestruktur: *den borgerliga familjen*. Familjen avskilde sig från släkten, och bildade en *kärnfamilj*. Egendom, kapital och arbetskraft lösgjordes från de feodala banden, och adelns och släktens dominans efterträddes av en stark statsmakt. Ideologiskt innebar det att man började värdera sparsamhet, ordning och disciplin, egenskaper av värde för kapitalackumulationen. Politiskt innebar det en betoning av de borgerligt-demokratiska rättigheterna. Frihet från feodalismens hämskor. Frihet att sälja sin arbetskraft. Frihet att använda och flytta sitt kapital, privat äganderätt. Det nya bestod i möjligheterna att handla som individ, medan det progressiva låg i möjligheterna att förändra betingelserna. Den privata äganderätten låg i den borgerliga familjens händer. Den proletära familjen, som nu uppkom, ägde bara sin arbetskraft, som den sålde.

Juliet Mitchell (1972) menar, att ideologin om frihet och äganderätt appellerade till bondemassorna:

"När det framväxande kapitalistiska samhället konfronterar och vräker undan det feodala samhället måste det skenbart erbjuda något som majoriteten vill ha. Mänskornas ideer och önskemål betingas av vad de redan har – de vill helt enkelt ha det större och bättre. Bondemassorna i det feodala samhället hade enskild egendom – deras ideal var mera av den varan. Det kapitalistiska samhället tycktes erbjuda mera genom att det betonade föreställningen om den enskilda privategendomen i ett nytt sammanhang. Följaktligen erbjöd det individualism plus sina skenbart nya metoder att bättre förverkliga detta värde – frihet och jämlikhet. Värden som i hög grad fattades i det feodala samhället. . .

Men den enda plats där detta ideal kunde ges en till synes konkret bas var i en gammal institution som följaktligen måste vidmakthållas, nämligen familjen. Därmed övergick alltså familjen från att under feodalismen ha varit den ekonomiska grundvalen för den enskilda privategendomen till att istället bli själva brännpunkten för *idén* om den enskilda privata äganderätten, under ett system som bannlyste en sådan ekonomisk form från sin centrala produktionsmetod – kapitalismen. Den borgerliga familjen förverkligade denna idé, där den faktiskt ägde saker, privat och enskilt. För alla andra var och förblev den en dröm."

Den tidiga borgarfamiljen var en högfunktionell familj, som hade sina funktioner i och för produktionen. Arbetet utfördes av tjänstefolk, lärlingar och anställda, med familjen som ekonomisk och organisatorisk ram. Här upprätthölls ännu enheten mellan produktion och reproduktion. Samtidigt som kärnfamiljen avgränsade sig gentemot omvärlden strukturerades den klarare inåt. Fadersauktoriteten, patriarkatet, blev dominerande. Detta förstärktes allteftersom produktivkrafterna vidareutvecklades.

Genom industrialiseringen slogs familjen som produktionsenhet slutgiltigt sönder. Med de ökande kraven på kapital och kapitalackumulation blev familjen eller familjefirman otillräcklig som ekonomisk enhet, och ersattes av aktiebolaget. Arbetsplatserna förlades till fabriker.

Hustruns funktioner i borgarfamiljen började inskränkas. Hennes arbetsuppgifter förekom snart enbart utanför den produktiva sfären, och hennes arbetsplats blev hemmet, med omsorgen om barn och man.

Successivt hade också en annan bild av barnet börjat tona fram. Ambjörnsson (1976) beskriver förändringen så här:

"Redan under senmedeltiden kan vi se hur själva prototypen, Jesusbarnet, snidas fram ur sin till synes karaktärslösa föregångare. Till en början är Barnet tillyxad som en vuxen, förminskad till spädbarn med härskarmin och uttryckslösa ögon, skådande över sitt rike, icke av denna världen. Så sker en förändring. Viktig för förståelsen av denna förändring är konstellationen madonna–barn. Vad som händer är att Madonnan och Barnet upptäcker varandra. De ser varandra, ett samförstånd upprättas. Ur detta samförstånd växer en intimitet som är själva grunden för den moderna barnuppfattningen. Madonnan blir mor, Barnet baby. Kinderna blir rosiga, gestalten rund, den griper efter modern, som smeksamt lutar sin kind mot sin högst naturliga avkomma."

Språket berikades med allt fler ord för barn. Barnens eget språk sentimentaliserades. Hunden blev vovve, kon kossa osv. Idylliseringen skapade en ny sorts distans till barnen. En barnvärld växte fram. Bilden av mor–barn intimiteten spred sig över Europa.

Pojkarna var de första barnen. Små pojkar började kläs i klänningsliknande koltar med stora vita kragar. Pojkarna blev barn genom att göras till flickor, menar Ambjörnsson, de berövades sitt kön. De kläddes upp till tidens föreställning om barnets oskuldsfullhet. För att skydda denna oskuldsfullhet måste böcker censureras. Denna censur var första steget till en särskild barnlitteratur. Barnet uppstod bland städernas handelsborgerskap och den administrativa aristokratin. Denna uppståndelse hörde nära samman med tillkomsten av en ny familj, där kvinnan blev avskild från den samhälleliga produktionen.

Även Holter (1975) tillgriper religiösa liknelser när hon skildrar samma omvandling: "Tidigare hade man befolkat himlen på ett sätt som svarade till varje kön och ålder; med Fadern, Himladrottningen och Jesusbarnet. Men nu var Jungfru Maria försvunnen, Jesusbarnet blev vuxet. Den himmelska familjen bestod bara av vuxna män". Den ena liknelsen beskriver förändringarna inom familjen. Hur himladrottningen blev babyns mor. Den andra skildrar hur samhället helt övertogs av vuxna män. Kvinnornas roller lokaliserades helt innanför borgarfamiljen.

Gemensamt för både borgarklassens och arbetarklassens familjeform var, att individen integrerades i arbetsliv, klasstillhörighet och organisationer just

som individ och inte som familjemedlem. Holter talar om en ökande tendens till *individuering*.

När produktionen försvann från familjeramen blev det svårare att socialisera barnen till den. Utbildningen förlades utanför hemmet. Fabriker övertog tillverkningen av varor man tidigare tillverkat i hemmet. Flera uppgifter som legat i familjen föll bort, vilket man kallar för funktionstömning. Också statens beskydd av familjen förändrades, när den inte längre var en grundläggande produktionsenhet. Dess funktion blev nu att beskydda produktionsbetingelserna samt att garantera reproduktionen av arbetskraft – dock inte nödvändigtvis av familjen.

Om omfånget av familjens uppgifter minskade, förstärktes emellertid en – den att stå för den känslomässiga tillfredsställelsen för sina medlemmar. Själva grundvalen för äktenskapet blev så småningom känslan.

I det specialiserade samhället började olika delområden utveckla sina egna spelregler och rollrelationer, alltefter ändamålet för sin verksamhet. Differentieringen av aktiviteter innebar också en segmentering av personligheten. En modern man måste dela upp sin personlighet när han går från en plats, grupp eller aktivitet till en annan. Hans olika deljag behöver inte ha något samband med varandra. Arbetsmarknaden förutsätter att han har förmåga att skifta om mellan arbetsroll och privatperson. Arbetsmarknaden bygger på principerna om lönsamhet och effektivitet. Det växande byråkratiska systemet kräver opersonlighet och känslokontroll, lydnad för regler och paragrafer, konkurrens om befattningar, lika bemötande av medlemmar i givna kategorier, betyg efter prestation och belöning efter kompetens.

Mannen blev först en 'modern människa' och fick därmed försprång. Hans aktiviteter blev skilda åt och oberoende av varandra. Med individueringen drogs han ensam in i nya sociala enheter. Den gifta kvinnan blev bärare av det känslomässiga ansvaret, av familjens växande intimitet. Alla hustruns funktioner blir koncentrerade till familjen. Rollerna som hustru, mor och husmor vävdes in i varandra. I denna mening lever hon ännu kvar i en traditionell värld. Det blev nu hennes roll att kompensera förlusten av tryggheten i lokala livsformer och arbetslivets dehumanisering. Hon stod för omtanke och kärlek i en anonym värld.

Denna rollspecialisering mellan kvinnor och män kan illustreras enligt följande:

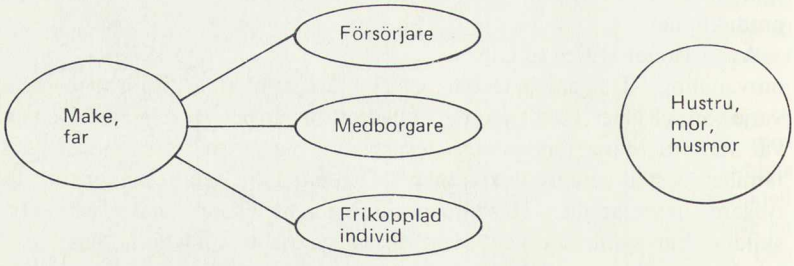

Man och hustru levde i olika världar. De blev specialister på olika delområden. Hustrun hänvisades till det enskilda och personliga, att svara för människans psykiska och sociala behov. Hon höll samman familjen, fostrade och skötte barnen samt svarade för hushållsarbetet.

Mannen hade sin huvudroll i produktionen och sin identitet i yrket. Ansvaret för det allmänna, beslutsfattandet och politiken, vilade på männen. Uppenbart är, att kvinnor och män inhämtade sina dagliga erfarenheter från olika delområden inom samma samhälle. Även när de möttes inom ett och samma område, svarade de för olika funktioner. Deras könsroller formades av förväntningar med olika innehåll.

Den intima mor och försörjare familjen var till en början ett borgerligt fenomen. Ambjörnsson (1976) konstaterar, att samtidigt som de högre stånden alstrar det oskuldsfulla barnet, så blir arbetarbarnen som mest exploaterade. Till en början medförde industrialiseringen ingen förändring i barnens arbetssituation. I textil- liksom i gruvindustrin fick barn utföra olika slag av uppassningsjobb eller sådant arbete som deras ringa storlek gjorde dem lämpade för. Barnens misär och brist på elementär fostran riktade reformivrares uppmärksamhet på dem. En social kamp tar vid för att erövra barndomen åt arbetarklassen. Så småningom ställdes det borgerliga hemmet upp som en utopi för hela folket. Så banade man väg för den tredje familjefasen: *intimfamiljen*.

I intimfamiljen försöker man upprätthålla solidariteten utan att ha något materiellt underlag för det. Privatlivet har helgd. Hemmet blir en borg som skyddar mot omvärlden. Tendenserna till intimisering och privatisering märks uttryckligen i familjernas slutenhet gentemot omvärlden. I andra avseenden söker sig familjemedlemmarna utanför familjen i en rad instrumentella aktiviteter.

Habermas (1971) har uttryckt det så, att skillnaden mellan det privata och det offentliga ständigt ökar. Med *det privata* menar han dels en kapitalistisk produktion, d v s produktion baserad på privat äganderätt, dels familjen som privatlivets intimsfär.

Det offentliga representeras av staten, skenbart utanför kapitalets sfär. Genom att kapitalet koncentrerats och centraliserats, genom framväxten av en stark byråkrati och den alltmer utpräglade sammanflätningen av stat och kapital upphör t o m borgerskapet att uppleva produktionen som privat. Familjen blir däremot mer och mer privat, medan arbets- och organisationsvärlden blir mer och mer offentlig.

Habermas menar, att "arbetsvärlden" har etablerat sig som en egen sfär mellan det privata och det offentliga området, och att familjen förlorat sin funktion för produktionen överhuvudtaget:

> "I samma grad som yrkessfären självständiggörs, trycker familjesfären tillbaka sig själv: det är inte så mycket förlusten av produktiva till förmån för konsumerande funktioner som karaktäriserar familjens strukturomvandling, utan snarare det att den i stadigt stigande grad skilt sig från det samhälleliga arbetets funktionssammanhang över huvud taget."

Habermas exemplifierar med de stora bolagen, vid vilka den enskilde aktieägaren har föga inflytande, och där självfinansieringen gör bolagen

oberoende av kapitalmarknaden. På så sätt styrker de sin oavhängighet och självständighet. Familjen mister inte bara sina funktioner *i* produktionen, utan också sina funktioner *för* produktionen.

Familj och samhälle upplevs nu som satta i motsattsförhållande. Denna upplevelse delar arbetarklassen med stora delar av borgarklassen, vilket dämpar klassmotsättningarna. Signe Arnfred (1974) kallar detta en *polarisering* där familjens uppgift blir att *kompensera* de främmande och dehumaniserade kontakterna med arbetsliv och samhälle genom att stå för värme, omtanke och omsorg.

Egentligen är det en mystifikation av familjens karaktär. Familjen är inte motsatt och oavhängig det ekonomiska och politiska system den finns i, utan formas tvärtom av det.

Maria Bergom Larsson och Hanne Möller (1974) har pekat på några områden där kapitalismens sätt att fungera underlättas av just en patriarkalisk borgerlig familjestruktur.

- ☐ Socialisering av barnen. Familjen som en ideologifabrik, där könsrollsmönster och auktoritetsförhållanden inlärs av barnen.
- ☐ Reproduktion av arbetskraft, d v s det privata arbete som kvinnorna utför i hemmet, är lönsamt för dem som äger och kontrollerar produktionsmedlen, då det utförs utan betalning.
- ☐ Konsumtion – familjen är den perfekta konsumtionsenheten.
- ☐ Kompensation. Förutsättningar för ett hårt arbetsliv ligger i ett kompenserande privatliv, där man kan hämta stöd och nya krafter.
- ☐ Könsrollsmönstret gör, att hälften av den vuxna befolkningen inte betraktats som försörjare (kvinnorna), och de har därför traditionellt haft lägre löner än männen.
- ☐ Kvinnorna har fungerat som en arbetskraftsreserv, bra att ha som buffert vid högkonjunktur, lätt att bli av med när konjunkturen svänger.

Men man kan också se flera upplösande tendenser, som antingen gör familjelivet instabilt, eller underminerar den patriarkaliska familjestrukturen.

- ☐ Kapitalets behov av lätt flyttbar arbetskraft. Det ofta ökade avståndet mellan arbetsplats och hemort.
- ☐ Funktionstömningen – familjens uppgifter har starkt begränsats. Kraven på de få återstående funktionerna i familjen blir utomordentligt stora. Familjen blir en känslomässigt väldigt laddad enhet, ofta sluten mot omvärlden och ofta oförmögen att klara av de stora kraven.
- ☐ Sexualiteten är inte längre förknippad med just familjen i första hand.
- ☐ Arbetsmarknaden har ett ökat behov av arbetskraft, och börjar numera i allt högre grad efterfråga kvinnor.
- ☐ Kvinnor och män ifrågasätter de traditionella rollerna.

Vi har inlett med en lång historisk tillbakablick, ett svepande ögonkast över seklerna, i syfte att understryka, att dagens kvinna, man och barn inte är av 'naturen givna' roller, inte ens 'naturliga', utan just sociala roller som formats under trycket av ekonomiska och politiska förändringar under givna historiska betingelser.

1.2 Fröknars arbete – en socialhistorisk skiss

I det gamla svenska bondesamhället varierade könsrollerna beroende på olika ekonomiska och ekologiska förutsättningar. Variationen påverkades också av den betydelse som kontroll över familjebildning och kvinnornas fruktsamhet hade för den lokala sociala skiktningen, samt av tillgången på jord och binäringar.

Det agrara samhället var tudelat efter kön. Kvinnor visste vad som ankom på dem och männen höll sig till karlgöra. Könsrollerna bestämdes till en del av de näringar som gav människorna deras utkomst. I södra Sveriges bondehushållning blev kvinnorna anvisade inomgårdssysslor: matlagning och andra hushållsarbeten, textilproduktion och skötsel av husdjur. Om de sociala klyftorna i bygden var stora, vaktade bönderna noga sina döttrars dygd och arrangerade deras äktenskap efter gårdens intresse.

I nordsvenska skogsbygder utgjorde åkerbruket bara en binäring. Under vintrarna upptogs männen av långväga marknadsresor, skogsarbete och jakt. Även försommaren kunde bli en intensiv tid för jakt och fiske. De hemmavarande kvinnorna övertog ansvaret för åkerbruket. I första hand medan männen var borta. I andra hand, när männen betraktade det som något under sin värdighet och föredrog att ströva i skogarna. Därtill svarade kvinnorna för gårdarnas kanske viktigaste tillgång: kreaturen.

Under sommarmånaderna följde de ogifta kvinnorna kreaturen till fäbodarna och vistades i långa perioder borta från gården. I nordsvenska bygder var de sociala och ekonomiska skillnaderna små. Föräldragenerationen kunde överlåta äktenskapsbildningen till de unga själva. Föräktenskaplig sexualitet accepterades och det var inte ovanligt att en lång förlovning bekräftades med vigsel när man redan hade ett eller ett par barn.

De nordsvenska kvinnorna som avlöste männen i deras arbetsuppgifter och inte tvingades in i strategiska äktenskap, beskrivs som en självständigare och friare kvinnotyp än de kvinnor vilkas verksamhet helt inneslöts i gårdshushållet.

Kvinnorna ansvarade i allmänhet för kor och männen för hästar. Männens motvilja att mjölka fick en nästan tabubelagd karaktär. Om gårdens kvinnor blev sjuka gick man hellre en lång väg efter en grannkvinna än att själv ta itu med detta omanliga arbete. Könstabun för arbetsuppgifter varierade även de mellan regioner. Tröskningen var vanligtvis en uppgift för män. Men när männen i Österdalarna drog ut på arbetsvandringar över skördetiden, så tvingades de hemmavarande kvinnorna att ta över. De blev så skickliga, att de kunde bege sig som yrkeströskerskor till andra socknar. Sedan kvinnorna övertygat med sin tröskningskunnighet blev männen på gården ovilliga att längre befatta sig med denna kvinnosyssla. – Å andra sidan, om ekonomiska skäl talade därför, så kunde även män låta sig dras in i kvinnogöra. I bygder som specialiserade sig på textilproduktion blev pojkar och män indragna i textilarbete, som i andra trakter uteslutande tillkom kvinnor (Löfgren 1972).

I det agrara samhället rådde husbondevälde. Kvinnorna var omyndiga. Men den gifta kvinnans ställning i självhushållets produktion var stark. Hon stod för ett mångsidigt kunnande och viktiga färdigheter. Färdigheter som förlorade sin betydelse när den industriella produktionen ersatte självhus-

hållet.

Under 1800-talets första hälft blev kvinnorna ett problem på arbetsmarknaden. En stark befolkningsökning hade lett till armod och arbetslöshet. Det rådde kvinnoöverskott. Äktenskapsåldern var hög och äktenskapsfrekvensen låg. Ca en femtedel av befolkningen förblev varaktigt ogift. Ogifta mödrar och änkor tyngde på fattigvården. Kostnaderna måste avlastas det allmänna. Den andra huvudfrågan gällde hur stadsnäringarnas fröknar, borgerskapets döttrar, i fortsättningen skulle försörja sig själva om de inte blev gifta. Dessa kvinnofrågor var vitala ingredienser i kampen för vidgad näringsfrihet.

Skråna försvarade sina intressen, och bland remisser som riktades till Kungl. Kommerskollegiet kunde man läsa följande typer av argument:

"... utan rubbning av skråordningen kunde visserligen kvinnor tillåtas sy kläder åt sitt eget kön, något som angavs redan vara ganska vanligt, men att låta dem befatta sig med manskläder vore förödande för moralen",

varnade Skräddareämbetena i Karlskrona, Kristianstad, Linköping, Uppsala och Stockholm. Stockholms femtio äldste instämde

"Näringsfriheten skulle för övrigt uppamma lättja och sedeslöshet genom att ge försvar åt en mängd kvinnor, alltför bekväma att ta årstjänst",

tyckte Skräddar- och sockerbagareämbetena i Kristianstad och Uppsala

"Okunniga och ansvarslösa skulle de (kvinnorna) bedra allmänheten, lämna ifrån sig fuskverk eller förskingra anförtrodda materialier",

varnade Stockholmsämbetena

(Qvist, 1960)

1858 blev det möjligt för ogifta kvinnor att bli myndiga. Näringsfrihetsordningen av 1846 förutsatte myndiga kvinnor. Domstolarna kunde inte få fram tillräckligt antal förmyndare till den växande skaran av ogifta kvinnor. Omyndigheten var ett hinder för spekulation på jord- och kapitalmarknaden – och sådana hinder var i vägen för det begynnande industrisamhället. Det var snarare detta samhällets krav som tillgodosågs 1858 än kvinnornas rätt till myndighet (Kyhle och Qvist, 1974).

Näringsfrihetsförordningen gav kvinnor arbetsrätt, men familjelagstiftningen överlät åt mannen att avgöra om hans hustru skulle få utnyttja den. Först 1920 fick hustrun samma lagliga rätt att använda sin egendom och arbetsförmåga.

Det moderna Sveriges arbetsmarknad växte fram under decennier då tillgången på ogifta kvinnor var god. Kvinnornas arbetsmarknad fick sina särdrag från den tidens syn på fröknar.

- ☐ En ogift kvinna var inte familjeförsörjare – alltså behövde hon inte försörjarlön.
- ☐ I bondesamhället hade pigan haft hälften av drängens lön och en syster hade ärvt hälften av vad hennes bror fick. Traditionen hade efterlämnat en måttstock av kulturell arbetsvärdering.
- ☐ Ytterst betraktades förvärvsarbete som en nödlösning för kvinnor för vilka det inte förunnats att träda i den kvinnliga livsrollen som maka och mor och som därför var tvungna att försörja sig själva. Men man investerar inte i osäker arbetskraft. Eftersom man inte i förväg visste om

en ung kvinna blev gift, satte man gärna kvinnor i enkla och rutinbetonade uppgifter, där de var lätta att ersätta. Man riskerade inte att satsa på kvinnors yrkeskunnande medan de var unga. Sedan var det för sent.

- Definitionen av kvinnan som billig arbetskraft bidrog till att öppna nya yrken för henne. Det allmänna sparade genom att öppna folkskolan, sjukvården, post- och kommunalkontoren för kvinnor.
- Man hyllade kvinnan för egenskaper som gjorde henne lämplig för de givna uppgifterna: tålamod, osjälviskhet, fingerfärdighet och noggrannhet, och legitimerade därmed hennes placering.

Om kvinnorna gifte sig kunde de råka illa ut. Inte förran efter 1939 blev det förbjudet att avskeda en kvinna för att hon trolovade sig, gifte sig eller väntade barn. Det bör dock tilläggas att det för de fattigas vidkommande inte gjordes större åtskillnad på civilstånd. Gifta kvinnor, ogifta mödrar och även barn utförde tunga dagsverken mot en ringa lön. Men den gifta kvinnans plats var – i princip – i hemmet.

1.3 Fruarna träder ut på arbetsmarknaden

1.3.1 *En tudelad arbetsmarknad*

När giftermålsfrekvenserna i Sverige började stiga på 1940-talet ledde detta så småningom till en revolutionerande förändring i den aktiva kvinnliga befolkningens sammansättning. Strömmen av ogifta kvinnor till arbetsmarknaden sinade. Från ett samhälle, där ett mindre antal kvinnor födde många barn, hade Sverige omvandlats till ett land, där ett stort antal kvinnor födde få barn. Med sjunkande äktenskapsålder, sjönk också barnaföderskornas ålder. På 1960-talet var det stora flertalet av yngre gifta kvinnor också småbarnsmödrar. Det expanderande näringslivets behov av arbetskraft var stort, men nu var det ont om unga rappa ogifta flickor. Behovet av kvinnlig arbetskraft kunde inte längre täckas med ogifta kvinnor.

En ny utveckling inleddes. Enligt arbetskraftsundersökningar har andelen kvinnor i arbetskraften ökat enligt följande:

	1965	1970	1974
Samtliga kvinnor i åldern 16–74 år	48,7	52,9	57,1
Kvinnor med barn under 7 år	36,8	49,7	56,7

Enligt prognosen för 1975 förväntas andelen kvinnor med barn under 7 år passera andelen av samtliga kvinnor i arbetskraften.

Den svenska arbetsmarknaden karaktäriseras av en uppdelning efter kön. Drygt 70 procent av kvinnorna arbetar i ca 25 olika yrken. Inom dessa yrken är männens andel låg. Män arbetar inom ett rikt differentierat register av uppemot trehundra yrken. Även om utvecklingen under de senaste åren kan ha förskjutit denna statistik, så kan man fortfarande med fog tala om två

åtskilda arbetsmarknader, en reserverad för män och en mindre för kvinnor. Detta icke i princip, men väl i praktiken.

Visst finns det flera exempel på integrerade yrkesområden, men majoriteten av kvinnor finns i hälso- och sjukvård, i detaljhandeln, undervisning, på banker och på kontor. Visst arbetar män också på banker och på kontor, men kontorsarbetet innebär i allmänhet helt andra erfarenheter för män än för kvinnor.

Inom industrin utför majoriteten av kvinnor okvalificerade arbeten. Tudelningen av arbetskraften i åtskilda arbetsmarknader innebär att kvinnor och män egentligen inte konkurrerar med varandra. Lönerna för dem fastställs oberoende av varandra. En granskning av löneskillnaderna mellan kvinnor och män avslöjar ett starkt samband mellan lönestrukturen och arbetsmarknadens struktur.

Ur låginkomstutredningen framgick att av de extremt lågavlönade 67 procent var kvinnor. I åldersgruppen över 25 år var det inte mindre än 80 procent kvinnor. Var fjärde kvinnlig löntagare tillhörde låginkomstgruppen, medan av männen en på tolv kunde hänföras till denna kategori. (Kvinnorna och arbetsmarknaden 1974).

De efterföljande årens löneförhandlingar prioriterade låglönegruppernas problem.

De unga då, har inte deras yrkesval blivit annorlunda?

I fråga om utbildning har en kvantitativ utjämning ägt rum. Men en kvalitativ skiljelinje består. Unga kvinnor går i huvudsak till utbildningslinjer, som förbereder dem för vård, undervisnings- och kontorsyrken, men männen dominerar inom tekniska och naturvetenskapliga linjer. Yrkesskolorna och fackskolorna är de allra hårdast könsuppdelade i hela utbildningsväsendet. (Qvist 1973)

Kanske blir det lättare att förändra yrkesvalen i skolan, när man först börjat luckra upp yrkesbenämningen efter kön på arbetsplatserna.

Under tioårsperioden 1965–1974 ökade antalet sysselsatta kvinnor med 300 000 medan antalet sysselsatta män minskade med 30 000. Den tudelade arbetsmarknaden började framstå som allt mindre rationell.

1.3.2 *Kvinnorna blir efterfrågade på arbetsmarknaden*

Sedan mitten av 1960-talet har man kunnat spåra en ökande efterfrågan på kvinnor i yrken som av tradition enbart rekryterat män. En viktig orsak till denna utveckling är bristen på manlig arbetskraft. En brist som förväntas öka genom hela 1970-talet.

Långtidsutredningen år 1970 (SOU 1970:71) betonade starkt att de arbetskraftsmässiga resurserna utgjorde ett viktigt problem för den ekonomiska politiken. Betydande åtgärder krävdes för att öka sysselsättningen bland kvinnor. Direktiven för sysselsättningsutredningen 1974 understryker nödvändigheten av "att den traditionsbundna uppdelningen mellan mäns och kvinnors yrken och arbetsuppgifter bryts och att olika förvärvshinder och hinder för likvärdiga arbetsvillkor undanröjs".

Inför dessa utsikter har allt fler industrier systematiskt börjat inventera vilka 'manliga' uppgifter som lika väl kunde utföras av kvinnor. FN-

rapporten Målet är jämställdhet (SOU 1975:58) uppger att andelen kvinnor från 1965 till 1974 har ökat från 2 till 6 procent i järnbruks-, smides- och gjuteriarbete, från 7,2 till 10,6 procent i verkstads-, byggnads- och metallarbete, från 5,4 till 9,7 procent i elektro-arbete, från 1,5 till 5,4 procent i träarbete och från 1,2 till 3,5 procent bland motorfordons- och spårvagnsförare. Dvs en ökad inbrytning inom traditionellt manliga yrkesområden.

Sverige anslöt sig till ILO-konventionen om lika lön för lika arbete år 1962. Även om principen om "lika lön för lika arbete" blev fullständigt tillämpad, så skulle bara en ringa del av sambandet mellan lön och kön bli eliminerad så länge arbetsmarknaden är tudelad. En avgörande betydelse får i stället försöken att motarbeta uppdelningen på kvinnliga och manliga arbeten, och att vidga arbetsmarknaden för både kvinnor och män. Om traditionella kvinnliga yrken skall ha någon lockelse för män, krävs dock att lönerna inom dessa yrken blir höjda. (Baude och Holmberg 1967).

Bland industriarbetarna hade kvinnorna 1969 79 procent av männens löner, mot 70 procent tio år tidigare. År 1973 hade lönenivån för kvinnorna stigit till 85 procent av männens löner (Kvinnorna och arbetsmarknaden 1974).

Men återföreningen av kvinnor och män i produktionen förutsätter att även rollfördelningen i familjen förändras. Familjepolitiken idag understryker det jämställda föräldraskapet. Efter decennier av underskattning tilldelas fadern nu samma ansvar och betydelse i barnens liv som av tradition tillkommer mödrarna. Detta kan avläsas även i den nya lagstiftningen.

Lagen om föräldraförsäkring trädde i kraft 1974. Denna lag gör det möjligt för fäder att stanna hemma hos sitt nyfödda barn på samma villkor som gäller för yrkesarbetande mödrar. Föräldrarna har rätt att inbördes fördela sju månaders 'barnledighet' efter sitt eget gottfinnande. De erhåller under denna tid en dagpenning som motsvarar 90 procent av deras ordinarie inkomst. Fäderna delar även med mödrarna rätten till 10 dagar per år, då de kan stanna hemma om barn blir sjuka.

En utjämningspolitik innebär ett arbete på många plan och selektiva åtgärder som är avpassade till olika gruppers speciella förutsättningar. Vi skall här redogöra för erfarenheterna av ett arbetsmarknadspolitiskt försök att påskynda social förändring. Det riktar sig till de kvinnor som gör sig minst hörda i den politiska jämlikhetsdebatten, de kortutbildade kvinnorna i arbetarklassen.

Men innan vi berättar om försök att förändra situationen för kvinnor i denna grupp, måste vi fråga oss, vad jämställdhet mellan män och kvinnor ytterst går ut på.

1.4 Målet för jämställdhet – hur ser det ut?

Könsrollerna har vidmakthållits genom att kvinnor och män varit specialiserade på olika uppgifter. De har kompletterat varandra. Men man har sällan beaktat det destruktiva draget i denna komplettering. Kvinnorna stod för allt det som byråkrati och teknokrati såg bort ifrån. De bar upp ett avhumaniserat samhälle genom att stå för dess kompensatoriska och terapeutiska intimfamilj. Den traditionella mansrollens ensidighet blev möjlig tack vare en

kompletterande kvinnoroll som svarade för allt det mansrollen förnekar, och vice versa.

För att jämställdhet skall kunna förverkligas måste kvinnor och män få tillträde till samma livsområden:

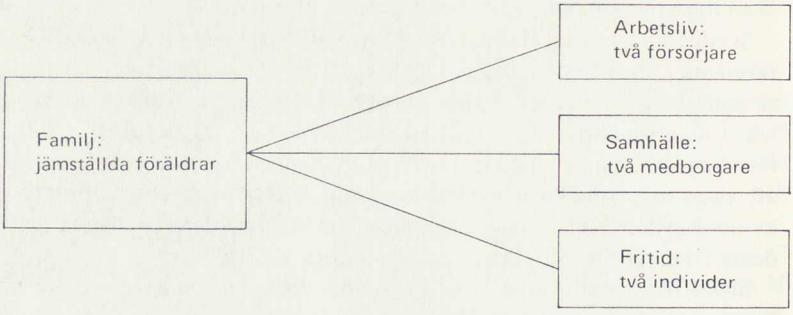

Men betyder inte detta att också kvinnor kommer att bli psykiskt uppdelade i delroller med ringa inbördes sammanhang, att de blir byråkratiserade och prestationsinriktade, effektiva och känslomässigt utarmade? Nej, det behöver inte bli så under förutsättning att det blir praktiskt möjligt för kvinnor och män att kombinera ansvar för barn med deltagande i arbetslivet. Den fulla kombinationen innefattar även att kvinnor deltar i och präglar de politiska och kulturskapande institutionernas arbete och att både män och kvinnor får ett tillräckligt mått av enskild tid: tid för att få kontakt med sig själva, tid för personliga relationer, rekreation och intressen. Vi tvingas tänka efter hur dessa delområden förhåller sig till varandra i vår tidsbudget, i resavstånd och samhällsplanering, i rollförväntningar och värderingar. Hur hindren i form av ägandeförhållanden och makt är beskaffade. Reell jämlikhet mellan könen måste leda till genomgripande samhällsförändringar.

Människan besitter utvecklingsmöjligheter som täcker en vid repertoar av personlig och samhällelig kapacitet. Denna repertoar har varit uppdelad i tvenne specialiserade halvor som begränsat varandras mänskliga utveckling. Målet för jämställdhet är en 'hel människa'. En människa vars personlighet utvecklas ur dialektiken mellan känslighet och saklighet, styrka och svaghet, regler och undantag, ur förmågan till intimitet och förmågan till överblick, distans, till rutin och förnyelse, istället för att reservera en pol för vardera könet.

Så definierad berör rollernas förändring lika mycket mannen som kvinnan. Det handlar om människors kapacitet att integrera enskilda och allmänna roller, roller i reproduktionen med roller i produktionen.

2 Försök med kvinnor i 'manligt' arbete

2.1 Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor

För att främja utvecklingen mot jämställdhet tillsatte regeringen 1972 en rådgivande delegation för jämställdhet mellan män och kvinnor. Delegationen placerades nära regeringen, vilket gav den möjligheter att bevaka arbetet för jämställdhet mellan könen och komma med synpunkter på förslag till reformer, lagstiftning m m som kommer från de olika departementen.

Delegationen inriktade sig i sitt arbete från början på att stärka kvinnans ställning på arbetsmarknaden. Den generella principen för svensk arbetsmarknadspolitik är att alla skall behandlas lika. I praktiken resulterar detta emellertid i att kvinnors underläge består, eftersom deras förutsättningar är annorlunda än männens. Kvinnorna har ofta efter flera års hemarbete och en kortare utbildning dålig kännedom om arbetsmarknaden. Med hänsyn till detta har delegationen föreslagit selektiva, till kvinnorna riktade kompensatoriska arbetsmarknadspolitiska åtgärder under en övergångsperiod. I juni 1973 konkretiserade delegationen tre förslag, som regeringen antog. Dessa reformer är:

1. Arbetsförmedlingarna tilldelas 100 tjänstemän som särskilt skall ägna sig åt kvinnliga arbetssökandes problem.
2. Arbetsgivare som anställer och utbildar kvinnor resp. män för arbetsuppgifter som domineras av det motsatta könet erhåller ett utbildningsbidrag, det s k jämställdhetsbidraget.
3. För att erhålla statligt lokaliseringsstöd måste företag anställa både män och kvinnor. Av de arbetsplatser som tillkommer i företaget skall minst 40 procent förbehållas vardera kön.

Utöver detta, tog delegationen initiativet till en försöksverksamhet i syfte att underlätta för kvinnor att ta 'manliga' jobb. Verksamheten inleddes i Kristianstads län.

Bakom alla dessa satsningar ligger övertygelsen om att jämlikhetsfrågan avgörs på arbetsmarknaden.

2.2 Varför just Kristianstads län ?

Kvinnorna i Kristianstads län söker sig alltmer ut på arbetsmarknaden. För närvarande arbetar 71,9 procent av männen mellan 15–65 år och 37,4 procent

av kvinnorna. Under 1970-talet förväntas det lokala arbetskraftsutbudet av män minska med drygt 4.000, medan kvinnorna väntas öka med drygt 2.000. Det har varit svårt för kvinnor att hitta arbete. Under senare år har antalet lediga platser i länet uppgått till ca 1.000–1.500. Den registrerade arbetslösheten per månad är av samma storlek. Arbetslöshetssiffrorna för mars 1974 uppgav 584 män och 752 kvinnor, totalt 1.336.

De höga arbetslöshetssiffrorna för kvinnor beror till stor del på att kvinnornas önskemål om arbete inte stämmer med vad arbetsmarknaden i länet kan erbjuda. De lediga platserna finns i stor utsträckning inom industrin, men många kvinnor, särskilt de yngre, söker i första hand till kontor, affärs- och vårdyrken. För flickor i 16–17 års åldern med enbart grundskoleutbildning är läget särskilt svårt. För många kvinnor med barn försvåras situationen av att barnomsorgen är svår att ordna.

Kristianstads län ligger i Skåne. Den västra delen av Skåne befinner sig i en ekonomisk och befolkningsmässig expansion. I öster har utvecklingen varit mera blygsam. Medan västra Skåne kan erbjuda goda arbets- och utbildningsmöjligheter är dessa möjligheter mer begränsade i den östra delen där Kristianstads län ligger.

Södra delen av Kristianstads län kännetecknas av stagnation och svårigheter att ersätta bortfallande arbetstillfällen inom jordbruket med nya sådana inom stadsnäringarna. Jordbruket i länet svarar för en dubbelt så stor andel av sysselsättningen som i riket i sin helhet (16,2 procent mot 8,1). Frukt- och trädgårdsodlingarna har stor betydelse. Antalet brukningsenheter har minskat kraftigt, medan den odlade arealen minskat i mindre omfattning.

Medan man i de södra delarna saknar arbetstillfällen har en del av industrierna i den norra delen av länet svårt att få sitt arbetskraftsbehov täckt. Önskemålen om arbete stämmer inte med de arbetstillfällen som finns.

En stor del av länets yta upptas av skogsmark. Några stora industrianläggningar som baserar sin verksamhet på skogsprodukter har vuxit upp. I länet finns ett par av landets största fabriker för monteringsfärdiga hus. Länet har en högre andel av låglöneindustrierna än riket i sin helhet. Detta gäller t ex livsmedels- och textilindustrin. Den höglöneindustri som finns kännetecknas av en mera rutinbetonad och lägre avlönad tillverkning än höglönebranscherna i stort. Lönenivån för manliga industriarbetare låg 1970 ca 6 procent under riksgenomsnittet.

Verkstadsindustrin är den sysselsättningsmässigt dominerande industrin med drygt 8.000 anställda. Därefter kommer träindustrin och livsmedelsindustrin i storlek. Textilindustrin och jord- och stenindustrin har visat stora sysselsättningsminskningar, medan träindustrin, den kemiska industrin och verkstadsindustrin ökat sin sysselsättning avsevärt mellan åren 1965–1970.

Arbetskraftens fördelning på industrier har följt det välkända tudelade mönstret. Kombinationen av arbetslöshet bland kvinnor och arbetskraftsbrist i industrier gör länet väl ägnat för försök att öppna nya yrken för kvinnor.

2.3 Försöksverksamheten

På hösten 1973 inleddes försök med speciella stödåtgärder för kvinnor i Kristianstads län. Det som här kallas försöksverksamheten är ett antal samordnade aktioner mellan länsarbetsnämnd, företag, fackföreningar, kommuner och jämställdhetsdelegationen. Syftet har varit att förbereda och hjälpa kvinnorna tillrätta i arbetslivet. Tack vare samarbete var det möjligt att använda flera arbetsmarknadspolitiska hjälpmedel samlat och systematiskt, såsom information, introduktionskurser, förändringar på själva arbetsplatsen och utbildning i olika former. Dessutom erbjöds företagen ett utbildningsbidrag om 5 kr/timme för kvinnorna i försöksverksamheten. Försöken har i stora drag gått till på följande sätt:

Länsarbetsnämnden har kontaktat företag som har brist på arbetskraft, och erbjudit dem att delta i försöksverksamheten. Ett antal företag, samtliga inom tillverkningsindustrin, har visat sig intresserade och representanter för företaget har deltagit i en planeringskonferens tillsammans med representanter för delegationen, arbetsmarknadsstyrelsen, länsarbetsnämnden, berörda kommuner, de arbetssökande kvinnorna m fl. Länsarbetsnämnden har i samarbete med anpassningsgruppen[1] på resp företag träffat överenskommelse om att ett antal kvinnor skall erbjudas tillfälle att praktisera på mansjobb och därefter erbjudas anställning. Sedan har information gått ut till kvinnorna i den aktuella kommunen. Man har vänt sig till 'hemmafruar m fl som vill börja på nytt i arbetslivet'. Informationen har gått ut via annonser i lokalpressen och gruppkorsband. Den har innehållit en inbjudan till en informationsdag med industrivisning. Det har framgått redan i inbjudan att det gällt tillverkningsarbete och att de intresserade kvinnorna skulle komma att få genomgå en fyra veckors introduktionskurs med teoretisk och praktisk yrkesorientering, och att de därefter blev erbjudna anställning.

För att underlätta för kvinnorna att delta på informationsdagen har man bett dem föranmäla sig och att samtidigt meddela om de behövde hjälp med barnpassning eller kommunikationsmedel. Länsarbetsnämnden har ersatt kvinnorna för vissa utlägg de har haft för att ta sig till och från informationsmötet. Kommunen har ordnat hjälp med barntillsyn denna dag.

Dagordningen för en informationsdag har omfattat följande punkter:

- ☐ en representant för företaget har informerat om företaget, lediga platser m m
- ☐ industrivisning
- ☐ en representant för länsarbetsnämnden har redogjort för vilka arbetsmarknadspolitiska hjälpmedel som finns, och innehållet i den arbetsmarknadsutbildning som anordnas
- ☐ en representant för kommunen har behandlat service-frågan i kommunen, bl a vilka möjligheter till barnomsorg som finns
- ☐ kvinnorna har fått tillfälle att ställa frågor.

Dessa informationsmöten har börjat kl 9 på morgonen och avslutats kl 15. Efter mötet har intresserade kvinnor kunnat anmäla sig till introduktionskursen. Kursen har startat ca en vecka senare och pågått i fyra veckor. Den första veckan har ägnats åt arbetsmarknadsinformation om bl a

[1] Anpassningsgruppen är ett samarbetsorgan mellan arbetsgivaren, de fackliga organisationerna och arbetsförmedlingen. Anpassningsgruppen skall bl a verka för en positivare inställning till äldre och handikappade i arbetslivet och föreslå åtgärder som underlättar att nyanställa dessa grupper och för dem att stanna kvar i arbetet.

- den aktuella arbetsmarknaden och regionala och lokala utvecklingstendenser
- arbetsförmedlingarnas verksamhet och organisation
- vuxnas yrkesval och utbildningsmöjligheter
- arbetsanpassning, företagshälsovård och skyddsverksamhet
- arbetsmarknadens intressefrågor
- introduktion till praktisk yrkesorientering.

Den praktiska yrkesorienteringen har pågått under tre veckor. Under denna tid har kvinnorna beretts möjligheter att pröva på olika arbetsuppgifter på företaget. Företaget har ställt handledare till förfogande. Några kvinnor har valt det första arbete de prövade på. Andra har prövat på flera arbeten innan de bestämt sig. En del kvinnor har funnit att inte något av de erbjudna arbetena var lämpligt för dem. Under introduktionskursen har de haft utbildningsbidrag, hyresbidrag och barntillägg.

I Kristianstads län har försöken haft följande omfattning under tiden augusti 1973–februari 1975:

- 14 företag har deltagit i försöken
- 311 kvinnor har varit närvarande vid 15 informationsdagar
- 170 personer har deltagit på 15 introduktionskurser
- av de kvinnor som genomgått introduktionskurs har ca 75 procent erhållit anställning (123).

2.4 Företag i tre kommuner

Vår sociologiska studie har följt upp försöksverksamheten vid tre företag. Dessa företag deltog i de sex första introduktionskurserna under perioden augusti 1973–januari 1974.

Bromölla kommun är en av de två mest industrialiserade kommunerna i länet. 63 procent av arbetskraften arbetar inom tillverkningsindustrin. I kommunen finns ett litet antal stora företag som dominerar arbetsmarknaden. Inom kommunen finns länets minsta offentliga sektor med bara 5 procent av de anställda inom kommunen. Endast 29 procent av arbetskraften var kvinnor år 1970. Den relativt låga andelen sysselsatta inom servicenäringar och industrins inriktning på tung industri gjorde det svårt för kvinnor att få arbete. 25 procent av den förvärvsarbetande befolkningen pendlade till arbetsplatser i andra kommuner. Här ingår en relativt stor andel kvinnor som pendlar till arbeten inom den offentliga sektorn eller till lättare industri i andra kommuner.

Samtidigt söker vissa industrier med ljus och lykta efter arbetare i s k manliga arbeten. Detta gäller t ex för länets största företag, Ifö AB. Inom anläggningarna i Bromölla har Ifö AB en omfattande produktion av keramiska byggprodukter. Detta gällde t ex sanitetsproslin – WC-stolar, tvättställ, bidéer etc. Men Ifö AB tillverkar också i Bromölla isolatorer för olika områden inom den elektriska anläggningstekniken, samt elektriska säkringar och installationsmaterial. På det stora fabriksområdet ligger en pressgodsfabrik, tre sanitetsfabriker, en isolatorsfabrik och en plastfabrik. Det

var vid sanitetsfabrikerna och isolatorsfabriken som kvinnorna från försöksverksamheten anställdes.

De fick arbete som svarvare, glaserare, paraffinerare, putsare etc. Företaget står för utbildningen av personalen, vilken i regel tar relativt kort tid.

Ifö AB hade innan försöksverksamheten satte igång 959 män och 326 kvinnor. I januari 1975 var 1.006 kollektivanställda, varav 472 kvinnor. Försöksverksamheten hade gett 46 kvinnor anställning.

Den andra kommunen heter *Hässleholm*. Liksom i länet arbetar en tredjedel av arbetskraften inom tillverkningsindustrin. Verkstadsindustrin och träindustrin är de dominerande inom kommunen. Kvinnorna har låg representation inom tillverkningsindustrin beroende även här på industristrukturen. I Hässleholm ligger AB Modulentkonstruktioner, som tillverkar monteringsfärdiga hus. Företaget har genomfört omfattande tillbyggnader och har nu nått sin maximala årskapacitet på 900 hus/år. Före försöksverksamheten fanns inga kvinnliga arbetare inom företaget. Männen var 216. Utbyggnaden skapade ett stort arbetskraftsbehov och en personalomsättning på 30 procent per år förvärrade läget. Företaget söker speciellt yrkesutbildad arbetskraft, men anställde i alla fall fem kvinnor som målar- och elektrikerlärlingar.

Östra Göinge kommun visar samma bild som de två andra kommunerna. Tillverkningsindustrin är dominerande inom kommunen. 1970 var dess andel 55 procent av sysselsättningen. Träindustri och verkstadsindustri är de mest betydelsefulla. 33 procent av arbetskraften är kvinnor, men de har svårt att få arbete inom den typ av industrier som finns i kommunen.

Andelen kvinnor som pendlar till arbete på annan ort är stort.

Saab-Scania är det till storleksordningen tredje industriföretaget i Sverige. Det karaktäriseras i bland som ett "multikommunalt' företag eftersom det har 24 fabriksenheter i olika kommuner i Sverige. Saab-Scania har i kommunen en fabrik, som tillverkar delar till lastbilar, bl a gjutning av motorer och tillverkning av växellådor. På grund av omdisponeringar mellan de olika enheterna uppkom ett stort arbetskraftsbehov vid anläggningen i Östra Göinge kommun. Genom försöksverksamheten anställdes 14 kvinnor, som i huvudsak placerades i företagets maskinverkstad. De fick arbeten som pelarborrare, fräsare, dragbrotschare m m. Några av dem har dessutom fått möjlighet till vidareutbildning. Innan försöksverksamheten startade hade fabriken 247 kollektivanställda män och 22 kvinnor. I januari 1975 var 385 män anställda och 53 kvinnor, varav 12 enligt försöksverksamheten.

De tre företagen hade alla akut behov av arbetskraft. Utvidgning av verksamheten p g a goda konjunkturer, stor personalomsättning och/eller svårt att få manliga arbetare p g a lågt löneläge var några av skälen. Dessutom hoppades man att man genom att anställa kvinnor fick mera stationär arbetskraft. Flera familjemedlemmar blev bundna till arbete på orten eller företaget.

3 En familjesociologisk studie

3.1 Undersökningens syfte

I årsskiftet 1974–75 inleddes en sociologisk undersökning av försöken med kvinnor i 'manligt' industri-arbete. Uppdraget gällde en uppföljning av vilka konsekvenser kvinnors inträde i arbetslivet har för deras familjer, barnen och livssituationen i övrigt.

Vi bestämde oss för att jämföra ideal med verkligheten, att ställa det samhälleliga jämställdhetsprogrammet mot människors vardag. Hur stora är avvikelserna? Var finner vi öppningar? Vi utgick i vår undersökningsdesign från målet för jämställdhet enligt skissen nedan:

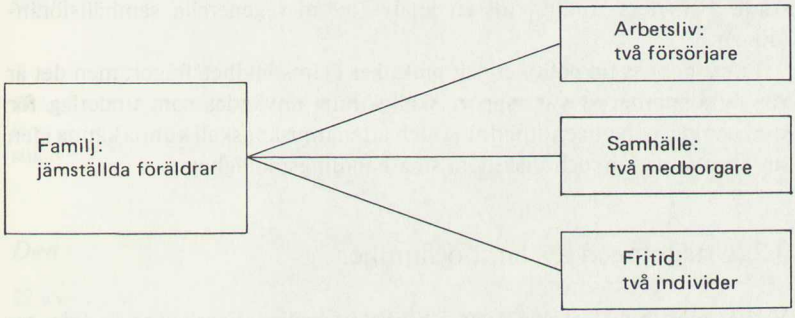

- Hur ser läget ut idag för familjerna? Hur påverkar förändringar inom ett livsområde förhållandena inom andra livsområden? Hur ser hela kombinationen av arbete, familjeliv, fritid och samhällsintresse ut i familjer som deltar i försöksverksamheten?
- Hur påverkar förändringar i kvinnans roll andras roller i hennes omgivning. Först och främst, hur påverkas mannen av att hans hustru får en med honom gemensam försörjarroll – till på köpet i ett mansjobb?
- Hur är de yttre hinder av praktisk natur beskaffade, som bromsar utvecklingen mot jämställdhet? Och de inre hinder, som i form av inrotade förväntningar och föreställningar reser motstånd mot en breddning av rollregistret?
- Hur har den arbetsmarknadspolitiska försöksverksamheten lyckats? Vad har varit bra och dåligt med tanke på fortsatta politiska åtgärder?

Vår studie är explorativ. Den försöker förstå samspelet mellan mannens och kvinnans roller inom olika livsområden. Vi är intresserade av att analysera

variationer i hur olika familjer inrättar sig och vilka inre och yttre faktorer som påverkar deras val. Vi söker för det första beskriva *objektiva levnadsomständigheter* såsom de skapar rambetingelserna för individernas handlingar men vi vill inte nöja oss med att se individerna som formade av yttre förhållanden, utan vi försöker sätta oss in i *den mening och tolkning, som individerna själva har av sin situation.*

Den svenska utredningsverksamheten har en god statistikproduktion och förhållandevis goda kunskaper om hur många, hur mycket, hur ofta och hur länge, medan den kvalitativa förståelsen för vad människor tänker och känner för kompositionen av sitt eget livsmönster är mera eftersatt. Vi anser, att subjektiva tolkningar, identitetsuppfattningar, inre faktorer – hur vi nu väljer att beteckna individernas världsbilder – är starka sociala krafter, både som pådrivare och bromsar för utveckling.

Vi sympatiserar med de politiska åtgärder och mål som syftar till jämställdhet på arbetsmarknaden. Det finns i vårt arbete en strävan att 'demaskera det givna', att söka identifiera bakomliggande, framväxande och halvt dolda möjligheter som skulle kunna förstärkas och förverkligas. Med andra ord, vi söker fästen för en vision om förändrade roller för kvinnor och män, medvetna om att samhällsvetenskapliga forskare medverkar till den sociala verklighetsbildens konstruktion, till definitionen av vad som kommer att uppfattas som sociala realiteter.

Förutsättningen för att vi skall lyckas med detta är, att vi kan förankra vår studie och dess resultat till en analys av mer generella samhällsförändringar.

Vi vänder oss till politiker och praktiker i jämställdhetsfrågor, men det är vår förhoppning att vår rapport skall kunna användas som underlag för studiecirklar och vuxenutbildning, och att människor skall kunna känna igen sin egen situation, och diskutera sina handlingsmöjligheter.

3.2 Uttagningen av femtio familjer

Vi har gjort en fallstudie över 50 arbetarfamiljer. Familjerna är från tre kommuner. Kvinnan, hennes man eller bägge makarna har arbete (eller har visat intresse för arbete) i något av de tre företag som deltog i de allra första försöken med kvinnor i 'mansjobb'.

Undersökningens första fas omfattar intervjuer med 33 familjer som deltagit i försöksverksamheten. 22 familjer där försöken har lett till att kvinnan kommit in i ett 'mansjobb' och 11 familjer, där kvinnan dragit sig ur vid något skede.

Vid granskning av länsarbetsnämndens uppgifter över kvinnor som deltagit i försöksverksamheten framstod två grupper av kvinnor som speciellt intressanta:

- ☐ Där fanns medelålders kvinnor utan minderåriga barn och utan arbete. De besöker informationsdagen och sedan försvinner de ur bilden. Varför ger de upp?
- ☐ Och där fanns kvinnor med minderåriga barn, som genomgick hela försöksverksamheten och blev anställda i mansdominerade industrijobb. Hur ser deras valsituation ut?

Valet av dessa två grupper innebar att vi uteslöt de ogifta kvinnorna, dvs ogifta och frånskilda, med eller utan barn, eftersom vi var intresserade av att studera växelverkan mellan kvinnans och mannens roller. Utanför undersökningen hamnade också skolbarnsmammor med arbetslivserfarenhet och familjer där båda makarna är invandrare.

I den första fasen hade alla familjer vi studerade på något sätt berörts av försöksverksamheten vid något av de tre företagen. Vi var i första hand intresserade av de kvinnor som fått anställning, men vi ville också ta reda på varför kvinnor som visat intresse för försöksverksamheten senare lämnade den. Vilka hinder har de senare haft som de förra saknat? Ett hinder för att gå ut i förvärvsarbete kan vara små barn. Ett annat kan vara osäkerhet på grund av ingen eller ringa erfarenhet av arbetslivet. Vi beslöt oss för att ta ut kvinnor som tillät oss att göra jämförelser mellan ovannämnda grupper. Namn och adresser och en del uppgifter fanns på länsarbetsnämnden. Vi gjorde upp en plan och letade upp kvinnor som passade in i den:

Vår plan för uttagning:

20 kvinnor som har anställts genom försöksverksamheten	15 kvinnor med småbarn	5 som jobbat i traditionellt kvinnojobb
		5 som jobbat i industrijobb
		5 som varit hemarbetande
	5 kvinnor utan småbarn	5 som varit hemarbetande
10 kvinnor som lämnat försöksverksamheten	5 kvinnor med småbarn	5 som varit hemarbetande
	5 kvinnor utan småbarn	5 som varit hemarbetande

Den slutliga uttagningen:

22 kvinnor som har anställts genom försöksverksamheten	11 kvinnor med småbarn	5 som varit hemarbetande
		6 som varit förvärvsarb
	5 kvinnor med barn under 12 år	4 som varit förvärvsarb
		1 som varit hemarbetande
	1 graviditetsledig	1 som varit hemarbetande
	5 kvinnor utan småbarn	5 som varit hemarbetande
11 kvinnor som lämnat försöksverksamheten	5 kvinnor med småbarn	4 som varit hemarbetande
		1 som varit förvärvsarb
	6 kvinnor utan småbarn	3 som varit hemarbetande
		3 som varit förvärvsarb

En jämförelse mellan vår plan och den slutliga uttagningen visar vilka svårigheter vi stötte på:

- ☐ Kvinnor som var gifta när försöksverksamheten började var nu ensamstående. Ofta var småbarnsmammorna ensamstående. Vi fick lov att ta med några familjer med barn under 12 år, när småbarnsfamiljerna tog slut.

- ☐ Det var svårt att skilja ut kvinnor efter vilka som haft traditionellt kvinnoarbete respektive industriarbete förut. Många kvinnor hade erfarenhet av båda slagen. Dessutom, att ha arbetat i syfabrik är både traditionellt kvinnoarbete och samtidigt industrimässigt tempojobb.
- ☐ De som klassificerats som hemarbetande har i regel erfarenhet från arbetslivet, men sedan har de varit hemma en längre tid.
- ☐ Vi fann bara tre hemarbetande kvinnor, och bara en av dem var medelålders. De kvinnor som "gett upp" försöksverksamheten hade i regel med tiden funnit en annan anställning som passade dem bättre.
- ☐ Vid en av industrierna anställdes endast fem kvinnor och de var de enda kvinnorna på fabriken. Vi bedömde det som angeläget att låta dem alla komma till tals – oavsett om de passade in i planen eller ej.
- ☐ Uppgifterna om de kvinnor som lämnat försöksverksamheten var bristfälliga. Därav avvikelserna från planen.

Vi har talat med 22 äkta män. De frånskilda kvinnornas män kontaktades inte. Fyra män vägrade att låta sig intervjuas. Tre män uteslöts efter våra egna bedömningar som påverkades av stark tidspress. (En sydeuropeisk invandrare, en svårkontaktad man med spritproblem och ett "ointressant" fall, där hustrun redan väl redogjort för de speciella omständigheter som fått henne att lämna försöksverksamheten.) Bortfallet av män fördelar sig så, att

- ☐ det är 6 män knutna till någon av de 16 kvinnorna med småbarn eller barn under 12 år, däribland 4 frånskilda
- ☐ 3 är äkta män till kvinnor som lämnat försöksverksamheten
- ☐ och en är äkta man till en av de 5 kvinnor utan småbarn, som varit hemarbetande, men blivit anställd genom försöksverksamheten.

Vid den andra omgången ville vi jämföra kombinationen av familj, fritid och samhälle för *kvinnor och män i samma jobb*. Vi skulle utgå från identiska jobb.

Vi sökte sålunda efter kvinnor och män med samma slags jobb, samma arbetstider och samma familjesituation. Det visade sig vara nära nog omöjligt att finna sådana personer. Vi har fått nöja oss med personer med likartat jobb, samma arbetstider och likartad familjesituation. Svårigheterna har varit följande: Både på Saab-Scania och Ifö finns män och kvinnor på identiskt lika jobb, men i ringa omfattning. När man från företagets sida talar om samma jobb är det ofta i praktiken så att kvinnorna har ett lättare jobb i samma grupp av jobb. Båda är t ex svarvare, men mannen svarvar tyngre pjäser och har en ansvarsfullare position. Dessa skillnader ville man på företagssidan bagatellisera, när vi påpekade att jobben inte var direkt jämförbara: "Det lätta är lika tungt för en kvinna som det tunga för en man", . . "Kvinnans mindre ansvar kan kännas lika tungt som mannens större eftersom hon har mindre erfarenhet", osv.

Vi fann att

- ☐ många kvinnor på Ifö hade sex-timmars-dag. Det hade inga män.
- ☐ många män jobbade skift. Det gjorde få kvinnor.
- ☐ många var ensamstående: kvinnor med barn, män utan barn.
- ☐ många saknade barn under 16 år
- ☐ många var invandrare

Dessutom vägrade några personer att ställa upp.

Slutligen stod vi med tolv kvinnor och tolv män med likartade jobb. Vi kallar dem för *arbetsparen.* Vi intervjuade även de äkta männen och hustrurna *(familjeparen).* Därmed har vi totalt 24 familjer, men det är att observera, att vi på grund av bristen på jämförbara arbetspar inneslutit sju kvinnor på mansjobb som redan blivit intervjuade som deltagare i försöksverksamheten. Vi har alltså utökat materialet med sjutton familjer.

Nedan framgår sammansättningen, åldrar och namn (påhittade namn), för kvinnor och män på samma jobb. Vi kallar dem i fortsättningen för *lika jobbs familjerna* till skillnad från *försöksfamiljerna.*

Familjepar:	*Arbetspar:*	*Familjepar:*	
Paul, 50	Siv, 44	Sune, 40	Sara, 44
Janne, 35	Rosa, 33	Inge, 39	Gerda, 39
Kurt, 34	Ella, 28	Magnus, 26	Anette, 26
vägran	Maja, 44*	Acke, 50	Anita, 43
Olle, 50	Ingrid, 47*	Ingmar, 25	Silja, 23
Sten, 45	Daga, 44*	Henry, 49	Hilda, 38*
Nils, 63	Agneta, 36*	Lage, 31	Siri, 29
Alex, 38	Irene, 36	Sören, 37	Mia, 32
frånskild	Ann-Marie, 39	Kristian, 31	Tove, 34
Roger, 33	Fanny, 33*	Rolf, 31	Berit, 26
vägran	Emma, 35	Benny, 42	vägran
Erik, 36	Monika, 32*	Tomas, 28	Helena, 25

* är intervjuade i första omgången.

Av de sjutton nya paren har en man och en kvinna vägrat att delta. Eftersom kvinnor ofta är gifta med män som är äldre än de själva blir åldersavståndet mellan kvinnans man och mannens hustru större än mellan kvinnan och mannen i lika jobb. Så t ex är Kaj 31 år gift med Berit 26 år, och Monika 32 år är gift med Erik 36 år. Bägge paren har ett par barn i åldrarna 3–7 år. Monika och Erik har dessutom två äldre barn.

Vi studerar livssituationen för lika jobbs familjerna i likhet med försöksfamiljerna innan.

Medan kvinnorna på mansjobb har heltidsarbetande äkta män, så har endast två av deras tolv manliga arbetskamrater en heltidsarbetande hustru. Den andra uttagningen breddar vårt material med hemarbetande och deltidsarbetande kvinnor. Tillhopa med de elva kvinnor som hoppat av försöksverksamheten får vi

- 10 kvinnor som arbetar i hemmet
- 8 kvinnor med deltidsarbete två av dem i 'mansjobb'

Bland heltidsarbetande kvinnor har vi intervjuat

- 26 kvinnor med heltid på mansjobb
- 4 kvinnor med annat heltidsarbete samt
- 2 kvinnor som utbildar sig

Vi har gjort en fallstudie. De resultat vi kommer fram till är icke

generaliserbara i någon statistisk mening.

Vårt material har en slagsida på kvinnor med stark inriktning åt arbetsliv. Materialets ringa omfattning, slagsida och specifika drag hos företag, orter och region ger anledning till försiktighet i uttolkningen.

Undersökningen omfattar femtio kvinnor. Av dem har 26 barn i förskoleåldern, 15 har barn i åldrarna upp till tolv år och sex har barn i tonåren och äldre. Sammanlagt rör vi oss med 47 barnfamiljer.

Vi har intervjuat 37 äkta män. Bortfallet har varit större bland män.

Nio mansröster tillkommer i och med våra intervjuer med företrädare för företagsledning, arbetsledning och facket. Tre man på varje företag.

Den överblick vi fick av villkoren för barnfamiljer som åldersmässigt spänner över en 25–30 års period, gjorde oss nyfikna på de unga som ännu inte bildat familj. Vi fann sju unga kvinnor i mansjobb på Saab-Scania och Ifö-verken och intervjuade dem och sex pojkvänner till flickorna.

Det hade varit önskvärt att något dröja vid barnens belägenhet genom att observera och/eller samtala med dem. Vi ansågs oss inte ha möjligheter att närmare undersöka barnens situation, men vi intervjuade tolv skolbarn till mödrar i mansjobb, valda så att de täckte familjesituationer av skilda typer. Resultaten får tas för vad de är: illustrativa glimtar av vad skolbarn tycker om mammas jobb, arbetsfördelningen i hemmet och vad de väntar sig för egen del en gång i framtiden.

I fokus för undersökningen står familjerna kring försöksverksamheten (försöksfamiljerna) och familjerna till kvinnor och män i lika jobb (lika jobb familjerna), femtio arbetarfamiljer. Övriga intervjuer är till för att fördjupa och belysa bilden från arbetsplatsen och från barnen, de unga är med för att ange trösklarna till framtiden.

3.3 Hur vi gått tillväga

Vi har arbetat med fria samtal som vi styrt med ett antal basfrågor. Frågorna skulle ge riktlinjer för den information vi var ute efter och ställdes till alla.

Vi ville bilda oss en uppfattning om kvinnornas 'livscykel-perspektiv', och inledde därför samtalet med frågor om deras uppväxtförhållanden och avslutade med frågor om framtidsförväntningar, råd till döttrarna och om vad de skulle göra annorlunda, om de fick leva om sitt liv.

Basfrågorna avsåg att belysa deras erfarenheter och synpunkter på arbetsplatsen, makarnas roller i familjen, fritidens innehåll och deras samhälleliga deltagande. Några av våra basfrågor valde vi så, att vi efteråt skulle kunna jämföra våra resultat med vad man funnit i andra undersökningar.

Basfrågorna kompletterades med ett antal 'fria följdfrågor'. De hade till syfte både att påminna intervjuaren och att ge henne anvisningar för hur hon kunde följa upp svar eller komma in på de områden vi sökte kunskap om. Ibland behövde följdfrågorna inte ställas, men de fanns i reserv.

Vi såg som vår uppgift att vara lyhörda för den mening människor själva ger åt sina handlingar, hur de själva definierar sin livssituation. Vi skulle undvika att pressa in människor i av oss på förhand fabricerade förutsätt-

ningar och åsiktsfällor.

Detta ledde ibland till att kvinnorna uppehöll sig utförligt kring ett par basfrågor, t ex rörande arbetsplatsen, medan svaren på andra områden blev mera summariska, i all synnerhet om man jämför med intervjuer, där kvinnor koncentrerade sig på basfrågor kring t ex familjen.

Vid bearbetningen av samtalsprotokollen för de 33 första intervjuerna blev vi ibland osäkra inför våra resultat, var t ex familjerna verkligen så isolerade som det föreföll oss – och vi märkte att uppgifterna om arbetsförhållanden var bristfälliga och osystematiska. Bl a på dessa punkter var vi mer vaksamma med lika jobb familjerna. Eftersom det även ingick gamla familjer i den nya uttagningen, samlade vi en del kompletterande uppgifter som vi missat. Skärpningen på osäkra punkter medförde att vi fick ta lättare på några andra områden, som blivit väl belysta i första omgången. Samtalen med kvinnorna varade i ca tre timmar. De ägde antingen rum på arbetsplatsen på betald arbetstid eller i bostaden.

Vid tre tillfällen under intervjun använde vi oss av en lista med svarsalternativ. Dels för att intervjuaren skulle få koppla av en stund, dels för att ta de inprickade svaren som ingång till fortsatt samtal i ämnet. Vi fick sålunda en standardiserad jämförbarhet och en kontroll på vad de inprickade svaren stod för.

Ur samtalen med männen i försöksfamiljerna uteslöts bl a frågorna om uppväxttiden. Vi inledde direkt med deras egna arbetsförhållanden och övergick sedan till deras syn på kvinnor i arbetslivet. I övrigt omfattade samtalen samma basfrågor om rollernas fördelning på olika livsområden som deras hustrur svarat på. Samtalen med männen varade i allmänhet ca två timmar men kunde också dra ut på tiden. Intervjuerna gjordes antingen på arbetsplatsen eller i bostaden. I genomsnitt samlade vi uppgifter ca fem timmar per familj.

De nio intervjuerna med medlemmar i företagens anpassningsgrupper gällde erfarenheterna av försöksverksamheten på respektive arbetsplats. Därefter ställdes några ideologiska frågor om vad jämställdhet mellan kvinnor och män hade för innebörd för dem. Efter att ha uttalat sig i princip, fick de några av de frågor om personliga förhållanden, som vi ställt de 50 familjerna. Således erhöll vi vissa möjligheter till jämförelser.

Vi tre sociologer kom alla utifrån och var främlingar på orten. Kanske är det en förklaring till att man i allmänhet vågade berätta öppet om privata förhållanden. Det fanns liten risk för att det skulle gå vidare till bekanta.

Hur mycket förskönar människor sig själva, sina motiv och den vardag de beskriver? Vi har intryck av, att behovet av att pröva sig själv inför en opartisk tredje person kan vara större och mera belönande, än behovet av att göra intryck med en snygg fasad: Så här har jag det, så här ser mina motiv ut och så här har det blivit. Kan du förstå mig? Kan du se vad jag menar?

Vi har avstått från alla försök att psykologiskt manipulera fram information som människor inte verkat villiga att tala om. Vi utgår ifrån att människor är omdömesgilla vittnen om sina egna liv på den sociologiska analysnivå som vi arbetar på. Vi har varit på vår vakt mot att hamna i terapeutiska situationer som vi inte går i land med inom ramen för vår uppgift, och vi har också försökt avvärja självutlämnanden som efteråt skulle kännas pinsamma. Det har dock hänt en gång att en kvinna efter samtalet greps av rädsla för att ha varit illojal

mot sin man. Vi har brukat lämna uppgift om var man kan nå oss för tillrättalägganden och samtal efteråt, om det skulle vara något. När man ställt oss motfrågor, försöker vi svara ärligt, i en anda av ömsesidighet (men inte i otid).

När fältarbetet var avslutat satt vid där med 121 ostrukturerade samtalsprotokoll allt från 3–4 till 17 sidor. En del var så rika på innehåll att vi fantiserade om kollektivromaner i samma anda som av Bunny Ragnerstams dokumentärskildring av individers och familjers öden i Kristianstad på 1880-talet. Fast i våra romaner skulle titlar som 'Innan dagen gryr' och 'Uppbrottes timme' syfta på kampen för jämställdhet mellan könen och huvudpersonerna vara färgstarka proletära kvinnor – männen skulle bilda familjebakgrund och inslag i den psykologiska miljö, som förklarade kvinnornas karaktärer.

Men vi har att skydda anonymiteten för de personer som berättat om sina liv för oss. Vi hade att stycka och klippa ner materialet efter livsområden, basfrågor och vissa enskilda attitydfrågor som t ex om inställning till pappaledigt för män. Sålunda har vi plockat ut bitar ur sitt livssammanhang och fört dem samman med andra bitar, men vi har parallellt hållit de hela protokollen levande för oss genom att återvända till dem för tolkning och stöd.

Vid vår resultatredovisning använder vi oss en hel del av citat. Vi nyttjar oss av citat på lite olika sätt. Vi kan urskilja minst fyra olika syften:

- ☐ för att illustrera *typiska svar,* svar som många avger i likartad ordalydelse
- ☐ för att ange *variationen i svar,*
  hur en positiv eller negativ inställning kan vila på olika motiveringar
  hur åsikter finns över ett vitt register
- ☐ *för att definiera de svarskategorier* som svar blivit indelade i
- ☐ *för att återge problem* i pregnanta och konkreta formuleringar

Men hur representativa är citaten för vad en person/ samtliga personer säger? Vi är medvetna om risker vid bruket av citat. Det finns t ex risk för att forskare som är ute för att söka fästen för sina visioner väljer att citera sådant som stämmer med visionen. Detta är en svår fråga. Det gäller ju inte bara att plocka fram det säkra och uppenbara i ett material, utan också att vara lyhörd för svaga, halvt dolda signaler, att lyfta fram det som är på gång, ännu ofullgånget, men potentiellt närvarande. Vi vågar nu inte berömma oss av att ha några ännu icke-färdigutvecklade skeenden att rapportera, men vi ville redovisa en principiell hållning av att vilja följa intellektuell intuition och söka svaga signaler som ledtrådar till tankar att pröva. Tillförlitligheten i valet av citat har endast vår trovärdighet att stödja sig på.

När det gäller citat, kommer fyndiga formuleringar, bra konkretioner och dramatiska uttryckssätt att slå igenom starkare än de vagare och försiktigare formulerade svaren. Ett rättvisare val skulle snart trötta ut läsaren.

När vi redovisar resultaten, omfattar kapitlen om arbete och arbetsplatser i första hand kvinnorna i mansjobb samt de män som blivit intervjuade vid samma företag. Intervjuerna med företrädare för anpassningsgrupper och med barn är insprängda i relevanta sammanhang. Rapporten utmynnar i redovisning av läget för de unga, som ännu inte bildat familj.

I två sammanfattande kapitel reflekterar vi över vad vi funnit i ett större samhälleligt perspektiv.

4 Kvinnornas bagage

Huruvida arbetare känner sig tillfreds med ett nytt arbete eller ej har att göra med vilka behov och förväntningar de för med sig till sitt arbete. Det beror på vilket bagage av tidigare erfarenheter de bär med sig. Arbetslivsforskare tillmäter arbete ett värde som inte går att ersätta via aktiviteter utanför arbetet. Arbete ger självkänsla, det stabiliserar och samordnar och utövar ett centralt inflytande på varje människas livsmönster. Ungefär så har det formulerats av Kornhauser (Gardell, 1971). Det blir då en viktig fråga för forskning att relatera de behov som människor antas ha till olika typer av arbete, för att se i vad mån arbetet svarar mot behoven, t ex behov av självbestämmande och självkontroll, intressant och meningsfullt arbete, social samverkan och samhällsnytta. Forskningen har synat arbetsgruppers sätt att fungera, de organisatoriska och tekniska arrangemangen m m för att utröna hur dessa faktorer inverkar på arbetstillfredsställelsen. För det mesta har arbetarna varit män. Arbetets centrala och oersättliga värde i männens livsmönster tas för givet.

Kvinnor har inte kunnat tillmäta sitt deltagande i arbetslivet samma centrala inflytande. Deras livsmönster har varit annorlunda sammansatt. Goldthorpes (1971) kritik av ansatser som begränsar sig till behov och arbete på arbetsplatsen är speciellt relevant när det gäller kvinnor. Han menar att arbetarnas egen definition av arbetssituationen i betydande grad bestämmer deras attityder och beteenden. Det är viktigt att söka förklaringar ur arbetarnas egen synvinkel, där man också beaktar dem i deras olika sociala roller som medlemmar av familj, lokala samhällen, samhällsklasser osv.

Vi tror att detta är en fruktbar utgångspunkt, inte minst när det gäller kvinnor. Det är väsentligt för förståelsen av kvinnors arbetsupplevelse att ta hänsyn till deras tidigare erfarenhet av arbetsliv och hemarbete, deras familjeanknytning och motiven till förvärvsarbete.

Vi har inte haft möjlighet att gå djupare in på studiet av de enskilda arbetsplatsernas förutsättningar. Däremot har vi försökt sätta in förvärvsarbetet i det livsmönster det ingår i för kvinnorna. Innebär det något nytt för kvinnor att få 'mansjobb'?

4.1 Vad är egentligen 'mansarbete'?

"Det var främmande. Jag hade ju aldrig sett nåt liknande. Jag trodde jag var på månen när jag kom in genom dörren där! Det var så stort och ett sånt dån."

Så beskriver en kvinna i femtioårsåldern sitt första möte med fabriken. Hon kom in i en verkstadshall. Bullret från maskinerna slog emot henne. Det var högt till tak. Männen i blå arbetskläder såg små ut mot de stora ytorna. Det luktade olja. Hon fick hålla undan för att inte hamna i vägen för eltruckarna som dök upp utan varsel. Det var svårt att orientera sig. Vid första anblicken ser alla maskiner ungefär likadana ut.

"Jag tänkte, att hittar jag ut härifrån så är jag ett egendomligt fall."

Hon blev anställd på Saab-Scania i Sibbhult. Det var ett s k manligt arbete. Men uttrycket manligt arbete säger egentligen bara att arbetet tidigare innehafts av män. Det säger ingenting bestämt om arbetets art. Spännvidden är därvidlag stor.

En del arbeten är väldigt tunga och slitsamma för kroppen – andra behöver man ingen större fysisk styrka för att klara. En del arbeten präglas av några få repetitiva moment – andra av varierande arbetsuppgifter. En del arbetsuppgifter utför man på beställning utan att kunna påverka arbetstakten själv – andra kan man utföra självständigt. En del arbeten utförs på ackord – andra med timlön. Vid några arbetar man skift – återigen andra har man på dagtid. En del arbeten utförs i lag – i andra är man isolerad. Inte ens den fysiska miljön är enhetlig. Vissa avdelningar är nybyggda och skonsammare mot människor som arbetar där. Andra är bullrigare, dammigare eller hetare.

Vi skall illustrera variationen med några exempel:

Glaserare:

"Jag lyfter tvättställ från en linbana till ett skåp, glaserar och lyfter tillbaka till ett annat band. Det är ett tungt arbete utan hjälpmedel. Jag har haft ont i ryggen tre–fyra gånger. Några kvinnor glaserar lättare gods, som spolkärl. Jag tycker bra om jobbet. Jag är inte beroende av nån annan. Men det bullrar mycket, så jag får ha hörselskydd. Det är rätt dammigt och fläktarna är inte dom bästa. Arbetstakten är hög. Det är rätt enformigt också."

"Jag kände en person vid glasyren, därför tog jag detta jobb. Enformigheten och smutsen är de värsta. Det som håller en kvar är vanan, man vet inte vad man får istället."

Sättare:

"Jag är sättare vid elugnarna. Jag sätter det större godset och har hissar och traverser som hjälpmedel. Vi är tre man som jobbar i lag och plockar bort de brända pjäserna. Två man är bortrationaliserade och ersatta med traverser. Vi jobbar på samma vagn alla tre. En kör fram, en riktar in pjäser så de står rätt, en plockar fram grejer. Vi lägger själva upp jobbet – det bästa i isolatorn. Det är självständigt och inte enformigt. Men för varmt på sommaren."

"Jag bygger upp en vagn som skall gå genom en brännugn. Man sätter isolatorer i kapslar, och dessa kapslar sätter man upp på en vagn och dom bränns. Det finns olika sorters vagnar man kan bygga upp – jag har mest smågods. Det bästa är att jag sköter mig själv. Ingen säger 'gör det och det'. Jag gör mitt, sen går jag hem. Jag tycker inte nåt är dåligt. Jag trivs med jobbet."

Truckförare:

"Det är egentligen inget arbete ju. Egentligen en kvinnosak att sitta där med liten ratt. Men det är ju ansvarsfullt, man får vara rädd om kompisarna så man inte kör gafflarna i dom. Man servar ju dom, det är ett servicearbete. Man fumlar till, tar ett lyft för högt,

släpper kopplingen för fort, då kan godset ramla över mej eller nån annan. Periodvis är det stressigt. Kamraterna är beroende av leveranserna, de arbetar också på ackord."

"Det värsta är nog jäktet. Man blir irriterad. När man kör in i en dörr så skall den stängas innan man kör in i nästa, och så är man i upplösningstillstånd . . ."

Svarvare:
"Jag svarvar. De tyngsta bitarna väger 7–8 kilo. Regalerna är tunga att skjuta. I början kände jag panik när jag stod där vid svarven. Man tyckte det var hemskt ju . . . Bara ingen stod och tittade på gick det ju. Man gör sitt antal. Men det är precist. Det är tungt, det är ett manligt arbete vi har ju."

"Först arbetade jag vid en supersvarv, med bitar som vägde 20 kilo. Sen gick jag ifrån den till en automatsvarv för att slippa skiftjobbet. Oturligt nog började de skifta vid automatsvarven också efter en månad. Det är för jäkligt . . . Matvanor, sovvanor, problem med småbarn.

En gång i veckan gör jag en uppställning – ändrar om maskinen. Uppställningarna är intressanta. Men själva körtiden är enformig. Och det är stressigt med ackord. Om maskinen hänger upp sig förlorar man ju pengar. Man tittar på klockan hela tiden."

Svaren på frågan varför dessa arbeten varit mansarbeten speglar denna variation i arbetenas karaktär – det beror på vilket arbete man tänker på.

"Tja . . . Det har varit mansjobb för att kvinnorna inte tidigare arbetat här . . . Dom har inte tänkt på det bara."

Man hänvisar till slentrian och traditioner. Men också:

"Det är alldeles för tungt för kvinnor. Att lyfta på locken för formarna är det tyngsta. Det var några kvinnor som pryade här, men dom slutade. Vissa moment orkade de, men inte alla."

"Det är ett mycket tungt jobb – inget för kvinnor. Jag vet inte nåt fruntimmer som skulle klara av det."

Denna variation skiljer förhållandena på manliga industrier från dem på kvinnligt dominerade industrier. De senare präglas i högre grad av låg mekaniseringsgrad, monotona och repetitiva arbeten och lägre löner.

Vid de industrier undersökningen omfattar fann vi väldigt litet av långa rader av börjda nackar, händer som utför samma rörelser om och om igen. Utom på en avdelning – en 'kvinnlig' – där man paketerade smågods.

De kvinnor som hamnat i manliga arbeten hamnar i ett högre löneskikt än vad kvinnorna i typiskt kvinnliga yrken befinner sig i.

På Ifö AB är lönerna graderade i grader från 1–5 beroende på arbetsuppgift. Arbetets svårighetsgrad och fysiska tyngd avgör i vilken lönegrad det placeras. De traditionella kvinnoarbetena ligger i allmänhet i 2:an. Försöksverksamhetskvinnorna fick arbeten som placerade dem i 3:an. Anledningen till att dessa arbeten placerades i 3:an var framför allt arbetets fysiska tyngd. Det innebar 120 kr löneökning per månad i förhållande till lönegraden under.

Spännvidden mellan lönegraderna ökar ju högre upp man placeras. Enligt uppgift från oktober 1976 är skillnaderna följande:

Grupp 1–2	120 kronor
Grupp 2–3	120 kronor
Grupp 3–4	185 kronor
Grupp 4–5	215 kronor

I 5:an placeras personal med lång yrkesutbildning, som verktygsmakare, snickare och murare. Nästan alltid män alltså. Som synes gynnar denna lönegruppering männen genom de kriterier som används.

4.2 Vad kvinnor medför i bagaget

Vi skall närmast granska det livsgods av erfarenheter som färgar kvinnornas förväntningar på arbetet och som ligger till grund för de jämförelser de gör mellan hem- och förvärvsarbete – i detta fall 'manligt' arbete. Vad har kvinnorna för utbildning och tidigare arbetslivserfarenhet? Vad har familjebildning, barn och hemarbete inneburit för dem?

Gruppen i sin helhet är kortutbildad; från sex år i folkskola till nio år i grundskola. Fem kvinnor har antingen ett par år realskola, folkhögskola eller ettårig handelsskola – med undantag av en invandrarkvinna som har en god handelsteknisk utbildning på fyra år. För det stora flertalet var det aldrig tal om någon yrkesutbildning efter den obligatoriska skolan. De trädde in i arbetslivet som tonåringar. De började som hembiträden, pigor, affärsbiträden och de passade barn. Det är slående hur de sögs upp i arbetsmarknadens kvinnoproletariat av fabriksarbeterskor vid textil- och livsmedelsindustrier. De städade, vårdade och serverade.

Bifogade lista ger en rangordning av de vanligaste jobben bland kvinnorna med toppfrekvensen överst. Om man jämför den med de äkta männens arbetserfarenheter framgår arbetsmarknadens tudelning på kvinnliga och manliga områden med all önskvärd tydlighet. Listan är baserad på 12 kvinnor och 12 män med samma jobb i dag men med olika arbetsmarknadsbakgrund.

Kvinnornas arbetsmarknad

1	Hembiträde	11
2	Livsmedelstillverkning (konservfabrik, charkuteri o dyl)	9
3	Affärsbiträde	7
4	Syfabrik (textilfabrik av något slag)	7
5	Vårdyrke	6
6	Städning på kvällstid	6
7	Servering (vid konditori el gästgiveri)	4
8	Trädgård, lantbruk	4
9	Barnavård	4
10	Pappersbruk	3
11	Kontorsarbete	3

Männens arbetsmarknad

1	Fabriksarbete (massafabrik, pappersbruk, limfabrik, sko-, toffel-, filtfabrik, blixtlåsfabrik)	11 (+ 4)

2	Verkstadsarbetare (verkstad, maskinstation, metallfabrik, plåtförädlingar, Volvo)	7 (+ 3)
3	Lantbruk, trädgård, skogsarbete	6
4	Byggnads- och anläggningsarbete	5
5	Till sjöss	4
6	Chaufför	4
7	Springgrabb, tidningsbud, mjölkdräng	4
8	Kock	3
9	Stamanställd i det militära	2
10	Affärsanställd (läderaffär, bilfirma)	2
11	Livsmedelstillverkning	2

(Ur förteckningen utgår de två undersökta företagen – 7 män har arbetat i dem 10–25 år, några hela sin yrkesverksamma tid. Ordningsföljden på de vanligaste arbetena ändras dock icke av uteslutningen.)

Sedan gick det för kvinnorna som det brukade gå för unga flickor, utsatta och på egen hand – och utan tillgång till sexualupplysning. Många 'blev med barn'. Aderton kvinnor blev gravida i åldern 17–19 år, ytterligare nio vid 20 års ålder. Medan ca 2/3 av kvinnorna fött sitt första barn i åldern 17–20 år så blev männen i allmänhet fäder vid 22–26 års ålder. Kvinnorna blev således från början sämre integrerade med arbetsmarknaden än männen.

Kvinnorna har egentligen velat ha sina barn senare – sannolikt också männen. Men medan försörjningsansvaret ytterligare knöt männen till arbetsmarknaden, blev kvinnorna hänvisade till hemmet av moderskap och äktenskap tidigare än de önskat. Deras liv har blivit inrutade av uppgifter i *bostaden*. De har blivit isolerade och känt sig avskurna från delaktighet i livet 'där ute'. De här erfarenheterna har haft avgörande betydelse för deras önskan att börja förvärvsarbeta.

Flera gifta kvinnor kommer att vandra ut och in på arbetsmarknaden genom åren. Några mödrar lämnar inte arbetslivet mer än för korta barnlediga perioder, medan andra återigen har en lång följd av år i hemmet bakom sig.

Vad innebär det att vara hemma?

Få undersökningar har gjorts, som berör de hemarbetandes situation. Ann Oakleys bok *The sociology of housework* är ett undantag. Utgångspunkten för den är att hushållsarbetet verkligen är ett *arbete*, om än oavlönat, och därmed jämförbart med andra slag av arbeten, t ex industriarbete. Oakley intervjuar 40 hemarbetande kvinnor om hur de upplever sin situation. Hon finner att majoriteten, 70 procent känner sig allmänt otillfredsställda med sitt arbete – att sköta hushållet.

Från arbetslivssociologin hämtar hon uttrycken monotoni, fragmentering och högt uppdriven arbetstakt.

De hemarbetande upplever sitt arbete som monotont. Arbetsuppgifterna präglas av rutin, av att de måste göras om i oändlighet och av att de saknar egentlig mening. Fragmentering innebär att ett arbete delas upp i en mängd moment, som har föga med varandra att göra. Vid utförandet av dem behöver uppmärksamheten inte vara skärpt. Hushållsarbetet är uppenbart fragmenterat. Det består ju av ett otal olika moment – bäddning, tvätt, matlagning m m. Eftersom dessa uppgifter ofta utförs tämligen mekaniskt, behöver kvinnorna inte koncentrera sig på utförandet. Istället dagdrömmer de om

semester. Om ett hus. Eller lyssnar på radio. Allt för att förtränga känslor av leda.

Hälften av kvinnorna känner sig pressade av att ha alltför mycket att göra. Detta gäller speciellt de kvinnor som är otillfredsställda med sin situation och som har svårt att orka ta itu med allt arbete. Känslorna av press hänger också samman med vilka krav man ställer på skötseln av hemmet. Oakley summerar att upplevelser av monotoni, fragmentering och hög arbetstakt är vanligare bland dessa hemarbetande kvinnor än bland industriarbetare i sociologiska undersökningar.

Dessutom klagar kvinnorna ofta över sin isolerade arbetssituation. Ensamhet är vanlig. Arbetsdagarna är långa, ja obegränsade.

Det bästa i hemarbetssituationen är "att man är sin egen chef." Då jämför kvinnorna med det negativa i ett förvärvsarbete – att hela tiden vara styrd, påpassad och tidsbunden.

Oakley menar emellertid att friheten i hemarbetet egentligen är en chimär. Kvinnorna sitter ofta fast i en tvångströja av plikter. Hon undersöker vilka krav de har på sig själva i hemarbetet – vilken standard de eftersträvar, vilka rutiner de arbetar efter.

Detta upprättande av standard och rutiner skapar en ordning i det fragmenterade arbetet. Samtidigt poängterar det ett ansvarstagande inför uppgifterna – att det verkligen är ett arbete som måste utföras. Genom att ha ett antal regler för hushållsarbete håller sig kvinnorna ständigt sysselsatta. Dessutom är det viktigt för självkänslan. Att sköta arbetet noggrannare stärker självförtroendet, men förlänger också arbetstimmarna.

Oakley skriver, att trots att dessa standardbegrepp och rutiner definieras subjektivt, blir de snart till självständiga utifrån kommande begrepp. Kvinnorna refererar till dem som plikter, något som är oberoende av dem själva och som måste uppfyllas. På så sätt försvinner kvinnornas lovprisade frihet – de blir bundna av tvånget att uppfylla sina föresatser. Och gör de inte detta känner de oro, skuld, nedstämdhet.

Ros-Marie Eliasson skriver i *Kvinnomyter* om kvinnornas skuldkänslor. Den hemarbetande kvinnan kan inte motivera sitt arbete genom lönen. Hon måste motivera det på annat sätt. Hennes arbete blir en kärlekshandling, motiverad av hennes tillgivenhet för familjen. Om hon tillstår negativa känslor inför det, riskerar hon att drabbas av skuldkänslor.

Oakley finner också att om kvinnorna tidigare varit tillfredsställda med ett förvärvsarbete, utfaller jämförelsen mellan det och hemarbete ofta till hemarbetets nackdel. Sällskap, social uppskattning och lön är något som de f d förvärvsarbetande ofta säger sig sakna.

Ann Oakley konstaterar att hennes intervjuer vittnar om det otillfredsställande sociala sammanhang som den hemarbetande tvingas att vara förälder i. Isolering och ständigt ansvar nöter på krafterna. Våra samtal med kvinnor ger en bild som helt överensstämmer med Oakleys. Som ett återkommande tema i åtskilliga av våra intervjuer ser vi spåren av *hemmiljöskadorna* hos kvinnor. Hemmiljöskador vållas av isolering, bristen på stimulans och vuxen samverkan. De yttrar sig i en upplevelse av förkrympning och ett svagt självförtroende.

"Jag är jätterädd för att börja på något nytt. Jag har väldigt dåligt självförtroende – jag skulle vilja, men vågar inte. Jag är rädd att jag inte skall kunna uppfylla kraven. Jag tror att det är vanligt att såna som varit hemmafruar länge känner så."

Gudrun, 36 år

"Jag var väldigt rädd när jag sökte jobb. Det var inte mycket med självkänslan förut. När man går hemma tror man inte man kan bli städerska ens. Och om jag säger nåt gruvar jag mej väldigt på natten. Tänk om det var dumt. Så kan jag inte sova."

Klara, 40 år

Åtskilliga kvinnor vittnar om tristessen, händelselösheten, dagarna som är varandra förvillande lika. Pressen att uppfylla kraven i hemarbetet.

"Man träffade någon, och de frågade: 'Vad jobbar du med?' Man kände sig dum och lat för alla jobbar eller har husen fulla med dagbarn. När man var hemma hela dagen hade man inte rätt att vara trött, men jag säger att det tröttar mer att gå hemma med barn än att vara ute och jobba. Det är enformigheten som gör en trött. Och det är ingen avkoppling heller att sitta hos en annan fru med barn och dricka kaffe, med barnen runtomkring, som spillde och så. Det var inte avkoppling, som folk tror. Och så skulle jag göra skäl för mig – sydde så gott jag kunde, bakade och höll på att dammsuga sönder mattorna."

Ebba, 36 år

"På ett vis var det skönt att vara hemma, på ett vis långtråkigt. Tiden är för lång. Man vill komma ut mer och prata med folk. Det blir inte detsamma hemma. Man vet precis vad man skall göra från morgon till kväll. Jag kan inte koppla av hemma. Arbetet är omväxling och avkoppling. Det är bara på sommaren jag skulle vilja vara hemma."

Karin, 33 år

"Dels var jag inte road av hushållsarbetet och ville inte städa så mycket. Dels tyckte jag att tiden rann bort. Jag kände mig som en dagdrivare. På förmiddagen drack jag kaffe med nån, på eftermiddagen vilade jag mig inför kvällsstädningen. På fredagarna greps jag av panik över allt ogjort hushållsarbete. Till sist vantrivdes jag så jag nästan inte orkade stiga upp ur sängen."

Agneta, 33 år

"Jag tyckte emellanåt att det var långsamt att vara hemma. Jag hann gott och väl med vad jag skulle göra. Jag har inte så stort behov att gå runt till folk och prata. Jag kan inte fylla ut tiden med sånt. Det blev lite ensamt, även om det var självvald ensamhet."

Mona, 26 år

I den hemarbetandes situation finns ett väldigt beroende förborgat. Ur det ekonomiska beroendet uppkommer lätt ett psykiskt, vilket yttrar sig i att kvinnan känner sig förtryckt.

"Jag har inte varit självständig. Först blev jag fostrad att lyda hemma. Sen fortsatte jag att lyda i äktenskapet."

Men förtrycket finns på flera plan. Att vara avskuren från vad som händer. Att ens åsikter inte räknas. Att det är svårt att rikta opposition mot situationen någonstans. Det är svårt att lokalisera källan till förtryck i ett ekonomiskt system – revolterar kvinnan, blir det mot sin man.

Av de förvärvsarbetande kvinnorna med barn, är det bara tre som säger sig lika gärna vara hemma. Att få ett förvärvsarbete har tydligen för de allra flesta inneburit något positivt – en öppning. Det gäller såväl för de unga kvinnorna

med småbarn, som för dem som funnit ett nytt aktivitetsfält sedan barnen blivit större. De flesta kvinnor vi talat med har upplevt pressen av ensamhet, otillfredsställdhet med arbetsuppgifter i hemmet och avskurenhet från yttervärlden. Några kvinnor berättar om desparation, andra om vag olust. Det som periodvis eller som kortare avbrott kan vara skönt och meningsfullt blir i längden enahanda och trist.

4.3 Försöksverksamheten

4.3.1 *Kvinnor som fått mansjobb*

Inbjudan till försöksverksamheten nådde kvinnorna via annonser i lokalpressen, gruppkorsband (20) och information på arbetsförmedlingen (7). Fyra kvinnor fick höra talas om verksamheten genom bekanta och en i personlig kontakt med ett av företagen.

Den inledande informationsdagen tyckte de flesta var intressant. Det lät väldigt bra med dessa löften om bra arbetstider, tekniska hjälpmedel i arbetet m m. Flera lade dock märke till att det enda man fick veta om barnomsorg i kommunerna var att det inte fanns någon att räkna med.

Arbetsgivaren svarade för att kvinnorna inbjöds till visning av fabriken och att företaget blev presenterat för dem. Företagen ställde upp med praktikplatser medan kvinnorna genomgick kursen Arbetsliv och utbildning (ALU). Kvinnornas anställning förbereddes i en grupp med representanter för företaget och de fackliga organisationerna samt för kommunen och för arbetsförmedlingen.

Vi har talat med medlemmar i företagens anpassningsgrupper om vilka motiv som driver företagen att satsa på kvinnor som arbetskraft.

Företagen gick in i försöksverksamheten på grund av bristen på arbetskraft i regionen. Man började syna vilka arbetsuppgifter som kunde övertas av kvinnor samt vilka tekniska insatser i arbetsmiljön som kunde göra tunga jobb lättare:

"Man skulle kunna göra över hälften av arbetsplatserna lämpliga för kvinnor. Vi har nyligen infört företagsläkare, ergonom och gymnastikdirektör både för urval och träning av personal."

"Vi har inga ideella skäl. Jag är tvungen att ha en ekonomisk bedömning på botten. Men sen görs de ekonomiska bedömningarna ofta ur fel vinkel. Det är en god ekonomisk grund att dom anställda trivs och miljön är god."

"Vi har lönsamheten på botten. Man tar den bästa arbetskraft man kan få. Under de betingelserna skall kvinnan komma in. . . . Det räcker inte med att de är 'trevliga ljusglimtar'."

Facket är helt införstått med att den tudelade arbetsmarknaden måste brytas. Man konstaterar att kvinnor har vissa handikapp, men ser det som en fråga om tid och utbildning:

"Kvinnor har längre inlärningstid. Dom har virkat medan pojkarna hållit på med sina mopeder."

"Kvinnorna borde tas in via verkstadsskola. Då hade dom en bättre grund."

"Kvinnan tar igen männen med tiden."

"Det här är ingen könsfråga. Kvinnan är kamrat för oss. Vi satsar på kvinnor som arbetskraft och som kamrater," understryker en fackordförande.

Genom att man annonserade i pressen och sände ut masskorsband nådde man den dolda arbetslösheten bland kvinnor. Enligt en beräkning hade knappt hälften av kvinnorna tidigare kontaktat arbetsförmedlingen. Av betydelse för att de deltog var naturligtvis att inbjudan direkt vände sig till f d hemarbetande och andra med ringa arbetslivserfarenhet. Många kände ändå tveksamhet. Rätten att först få pröva hur olika arbeten kändes, innan man band sig för anställning, avgjorde för många beslutet att delta i försöken.

För personer som saknar erfarenhet av industriarbete eller har varit borta från arbetslivet länge kan klivet till fabriken vara svårt att ta på egen hand. Osäkerhet om den egna förmågan parad med bristande kunskap om arbetsmiljön är två höga trösklar. Båda dessa har helt eller delvis kunnat undanröjas genom industrivisning och introduktionskurs. Möjligheten att få pröva olika jobb före en anställning hade varit värdefull för den som känt sig tveksam. Det har varit tillåtet att lämna fabriken utan att demonstrera ett misslyckande.

Många har upplevt ett stöd i att komma till arbetsplatsen tillsammans med flera andra i samma situation. De har sluppit att känna all uppmärksamhet på sig ensamma och kunnat hämta skydd i gruppen under den första tiden innan de lärt sig jobbet och blivit förtrogna med miljön. I några fall har den praktiska introduktionskursen blivit utsatt för kritik. Antalet lediga platser har varit för få i förhållande till antalet kvinnor som fått pröva jobben. Följden blev att flera kvinnor fick lämna fabriken efter tre veckors arbete, med en känsla av misslyckande. Det hade man kunnat undvika.

De kvinnor, som gick i den första ALU-kursen var mera nöjda med pryoperioden än de som kom med i de senare kurserna. Det beror på att de hade större möjlighet att välja vilket av de arbeten de pryat på, som de slutligen ville arbeta på. I de senare kurserna verkar många, framför allt på Ifö AB, ha fått pröva på arbeten de i själva verket inte hade någon möjlighet att få. Någon kunde också få hoppa in som sjukvikarie. Ett par hade en period t o m praktiserat på traditionellt kvinnliga arbeten.

Ava, som prövat sju olika arbeten upptäckte att det i själva verket bara var ett av dem hon blev erbjuden anställning på. Eftersom just det arbetet var för tungt för henne, hoppade hon av efter pryotidens slut.

Så här säger Gunnel:

"Jag pryade på två arbeten. Jag trivdes både med att glasera och att montera toalettstolar. Men dom arbetena kunde jag inte få sen. Då blev jag erbjuden ett truckförarjobb jag inte ville ha. Jag fick då istället bli truckförare på ett annat ställe. Men när jag jobbat där en kort tid och inte kunde protestera blev jag omplacerad till det första truckjobbet i alla fall."

Moa, 33 år, arbetar som svarvare. Så här berättar hon:

"Jag pryade på fyra platser. Jag blev mottagen med ett litet leende – 'det här klarar du inte av'. Det var mest en lek för oss, tyckte dom. Dessutom var de avundsjuka för att vi fick AMS-bidrag som skattebetalarna betalar.

Jag tror att Ifö-verken gick med på verksamheten för att de fick bidrag med fem

kronor i timmen. De borde inte ha haft nånting. Speciellt som pryandet bekostades av AMS-bidrag – de tjänade bara pengar på oss. Okej att de fick 5-kronan senare möjligtvis, efter ALU-kursen – i början gjorde man väl inte helt rätt för sig. Men å andra sidan gjorde vi väl inte mindre än andra nybörjare.

På första pryoplatsen putsade jag sanitetsgods. I början fick vi kvinnor göra allt som kom på bandet. Nu är det ändrat, nu får kvinnorna bara ta det lättaste, spolkärlen.

Männen var emot detta – de fick det tyngre bara. De vägrade att ta emot kompensation i stället. Hur det är nu vet jag inte.

Sen glaserade jag sanitetsgods. Egentligen uppstod samma problem där som på förra pryoplatsen. Men det var inte riktigt samma motstånd för där var bara pojkar under tjugo år. De hjälpte till och försökte visa. De är trevligare på så sätt. Nu jobbar kvinnorna bara med spolkärl där också.

Jag trivdes på båda platserna, men eftersom man då ännu inte hade kommit överens om priset på spolkärlen valde jag inte nån av dem. Det fanns två andra kvinnor sen gammalt som hade det svarvarjobb jag valde. De reagerade negativt när jag kom. Det berodde på att planeringen mellan avdelningarna fungerade dåligt. Det var för lite folk på den avdelningen där det kom ämnen ifrån och för mycket svarvare.

Nu är det sex kvinnor på min avdelning."

I Moas berättelse finns flera inslag som ofta nämns i intervjuerna med kvinnorna.

- ☐ I huvudsak goda erfarenheter av kamratskap och hjälpsamhet.
- ☐ En och annan syrlig kommentar om deras förmåga.
- ☐ Konflikter när speciellt de äldre påstås ha blivit förflyttade till tyngre arbeten.
- ☐ Kommentarer om subventionerna till företagen.
- ☐ Problem på grund av dålig arbetsorganisation.

Men alla kvinnor vi talat med har framhållit det positiva i att få pröva olika jobb innan de beslutat sig för anställning. Från fackligt håll har man framfört att samma anställningsförfarande borde tillämpas generellt. Arbetare skulle få en anställning som hon/han passade för och detta skulle leda till att personalomsättningen minskade.

Den teoreotiska delen av ALU-kursen får mera kritik. Flera menar att det var svårt att hänga med, att det användes för svåra ord. En kvinna önskar att hon hade fått broschyrer hon kunde läst i förväg, för att förbereda sig. Några kvinnor tyckte att den teoretiska delen av ALU-kursen kunde varit uppdelad i två perioder – hälften före och hälften efter praktikperioden. Nu visste ingen tillräckligt om arbetet eller arbetsplatsen. Därför blev diskussionen mager. Man hade t ex haft fler frågor att ställa till facket om man hade sett jobbet och prövat på det först.

De frågor ALU-kursen behandlade tyckte de flesta var intressanta. En kvinna uppger att grunden till hennes fackliga intresse lades under denna kurs. Endast ett fåtal säger att allt var onödigt, att de hade velat börja arbeta så snart som möjligt.

Paradoxalt nog hade stödåtgärderna för kvinnor i försöksverksamheten också en skuggsida. Kvinnornas sak beskyddades av anpassningsgrupper som i övrigt verkar för äldre och personer med nedsatt arbetsförmåga. Samordnade insatser mellan myndigheter gör kvinnor till reformobjekt för progressiva åtgärder uppifrån, för tjänstemännens och fackets paternalism. I

opinionsskapande syfte får de stor publicitet och utmålas som pionjärer på arbetsmarknaden. När sedan alla myndighets- och förtroendepersoner samverkar för att informera riskerar de att demonstrera sina insatser för varandra:

"Det var idiotiskt vid industrivisningen att han som pratade mest vände sig till tjänstemannen från arbetsförmedlingen. Han borde ju ha talat med oss."

Det är lätt att känna sig borttappad.

Länsarbetsnämnden i Kristianstads län har haft sinne för problemet. Man har sedermera börjat pröva samtalsgrupper med arbetssökande kvinnor. Kvinnorna lär känna varandra och jämför sin situation med varandra. Styrning och initiativ lämnas åt gruppen. De lägger upp program för vad de vill veta, de tar reda på saker och talar om det för varandra, de bestämmer vilka studiebesök på arbetsplatser de vill göra. De utvecklar realistiska planer och får ny självtillit i gruppen. Erfarenheterna hittills talar för arbetssättet.

4.3.2 *Icke-anställda – vilka är de?*

Hur skiljer sig de kvinnor som fått anställning från de övriga kvinnor, som deltog vid informationsdagarna? Vi har tittat på de första sex informationsdagarna vid de tre industrier som vår studie omfattar. Av de ca 150 kvinnor som sökte sig till informationsdagarna hade nästan hälften redan anställning, vilket måste tyda på att anställningen var osäker eller otillfredsställande på annat sätt. Ca 60 procent började på introduktionskursen och ca 40 procent av de 150 fick anställning.

- Det var framför allt kvinnor under 40 år som blev anställda. De äldre kvinnorna försvann i stor utsträckning direkt efter informationsdagen. Av kvinnorna som kom till informationsdagen blev nästan hälften av åldersgruppen 30–39 år anställd senare, jämfört med en tiondel av åldersgruppen 50–59 år.
- Kvinnorna som fick anställning hade mer erfarenhet av fabriksarbete än de som avbröt försöksverksamheten eller inte lyckades få anställning.
- Ungefär en tredjedel av dem som fick anställning hade barn under 7 år. Men få av dem saknade helt arbetslivserfarenhet.
- De kvinnor som deltog i ALU-kursen, men inte fick anställning, prövade på flera olika slags arbeten än de som anställts. De hade tydligen allvarligt försökt finna en lämplig anställning.

Många av kvinnorna som fått anställning genom försöket hade varit arbetssökande sedan en tid tillbaka. De var väl medvetna om sina begränsade möjligheter att få arbete. De visste att de måste ta vad som erbjöds dem om de ville arbeta. Kvinnorna valde således inte att arbeta i mansjobb. De valde att förvärvsarbeta och tog de jobb som fanns att få.

En vanlig kommentar bland kvinnorna är att de tycker att publiciteten kring försöksverksamheten har varit överdriven och PR-inriktad.

Här har det gått män på dessa arbeten i decennier, och dem har ingen gjort nåt väsen av. Dessutom tycker de att:

"Det här är väl inget märkvärdigt. Vi har ju bara sökt ett jobb."

Endast en kvinna uttrycker glädje och stolthet över att hon just fått ett f d manligt jobb.

"Om jag hade fått ett vanligt kvinnojobb hade jag nog gått i min vanliga lunk. Men nu måste jag bevisa att jag klarar, att jag kan."

Vad hände med 'avhopparna'?

Vi har intervjuat 11 av dem. Fyra kvinnor hoppade av omedelbart efter informationsdagen. Så här kommenterar de sitt återtåg:

"Jag och en grannfru gick dit mest på skoj. När vi fick se fabriken bestämde vi oss genast för att inte vara med. Jag hade inte varit inne i en fabrik tidigare. Det var för enformiga jobb . . . trist i fabriken . . . Redan innan trodde vi att det skulle vara alltför fabriksmässigt."

Ulla, 27 år

"Allt lät bra på informationsmötet tills det kom en man från kommunen och sa att kommunen bara kunde ordna barntillsyn för de ensamstående. Där hade jag suttit hela dan i onödan. Texten i inbjudan till informationsdagen var skriven så att jag trodde att barnfrågan skulle lösas. De ställde ju upp med barntillsyn på informationsdagen."

Ann, 27 år

"Jag blev direkt avskräckt när jag hörde att det var lagackord. Jag tänkte att det skulle bli väldans stressigt och tungt."

Ebba, 36 år

"Det var värre än jag hade tänkt mig."

Fem kvinnor fick inte något passande arbete och två slutade efter några månader för att arbetena var för hårda och tunga. För kvinnor som genomgått ALU-kursen utan att kunna beredas lämplig anställning var detta en källa till vrede och besvikelse.

"Jag pryade på ett tiotal olika jobb. Ofta fick jag inte vara mer än en dag på ett jobb. Av dom jobb jag tyckte bra om var inget ledigt. Det fanns dom som fick prya på såna ställen som dom skulle rationalisera bort . . . Företaget lovade mer än dom höll. Många hade inte gått på kursen om de visste att det inte skulle bli några jobb."

Edit, 54 år

"Vi skulle ju själva få välja var vi ville prya, men det var oftast upptaget . . .

Jag blev ställd att dela tunga rör i våt lera, 1,5 meter långa. Jag skulle borra hål i dem också. Bara klämmorna som jag skulle låsa runt dem var för tunga – hela arbetet var omöjligt. Jag fick vara där hela veckan och två dar innan dom 'upptäckte' att jag inte ville vara där. Sen blev jag flyttad till pressgods som sjukvikarie. Efter tre dar hade jag ont i ryggen. Jag hade just varit hos ortopeden. De förbjöd mig att lyfta saker över tio kilo."

Hon slutade kursen utan att få jobb, och anmälde sig till arbetsförmedlingen.

"Det är lättare att få jobb om man stämplar. De är mera måna om att få bort oss ur statistiken. Vad för jobb vi får spelar däremot ingen roll."

Birgit, 33 år

Nora, 21 år, pryade på tre platser, och tog jobbet som bänkgjutare. Hon gjöt spolcisterner på WC-stolar. Man tar en stor form som skall tvättas. Sedan sätter man ihop den. Det är tungt. Den väger tjugo kilo och man måste lyfta

det. Sedan gjuter man dock tappar efter en timme. Detta görs på kvällen. På morgonen tar man isär halvorna, lyfter upp cisternen. Gör hål. Så skall den putsas och tvättas och lyftas upp på en ställning. Det gick bra i början tills magmusklerna inte orkade. Hon fick kramp i magmusklerna av lyften.

Hon gick till en överordnad och sade:

- Magen är fördärvad.
- Vem har påstått det?
- Det har doktorn gjort. Finns det inget annat jobb jag kan få ta?
- Vad fan tror du det det finns för jobb här va! Skall vi säga att du slutar då?

Hon blev omplacerad att tvätta golv och väggar. Det tog emot. Hon kände trycket av ett misslyckande inför andra:

- Du som gick en så lång fin kurs, fint jobb du fick!
- Vad var det jag sa. Tjejer klarar inte jobbet!

Nora slutade efter några månader.

Det är inte så att kvinnorna ovan är utsatta för diskriminering. De delar bara de industriarbetande männens villkor. Av de 11 avhopparna har två återgått till hemarbete och en söker deltidsarbete. De övriga åtta har funnit arbete på annan industri (3), på ålderdomshem, kontor eller städning och två kvinnor utbildar sig vidare.

Jämförelsen mellan kvinnor som började arbeta i 'manligt' arbete och de som hoppade av från försöken avslöjar emellertid några samband. De kvinnor som avbrutit försöken hänvisar till följande hinder:

- ☐ brist på barnomsorg
- ☐ mannens motstånd; de har oftare män som är negativa till att de förvärvsarbetar
- ☐ avsaknad av ekonomiska motiv
- ☐ avskräckande drag i industriarbete (tungt, dålig arbetsmiljö, stress, löneförmånerna)

"Anledningen till att jag sökte mig ut var, att jag tänkt sedan en längre tid – 'något måste jag göra'. Att bara gå hemma blir trist. Min man var *helt* emot att jag skulle börja jobba. Han tyckte jag skulle vara hemma hos barnen. Han har varit emot det hela tiden och jag har fått fatta beslut om det i väldigt motstånd. Det är inte *manligt* jobb han reagerar emot – men jag skulle inte gå på fabriken. Jag behövde ju inte. Dessutom räknade han ut att det inte skulle bli någon förtjänst. Han var rädd för att det skulle bli halvdant hemma. Han är bekväm av sig.

Jag sökte mig i alla fall ut. Man har jamsat med i alla väder, men det är inte modernt nu . . ."

Margit som är 40 år genomgick ALU-kursen, men det fanns inget passande jobb. Bara ett som var tungt och innehållslöst. Hon säger att mannens väldiga motstånd bidrog till att hon hoppade av försöksverksamheten. Sedan började hon söka jobb, utan att tala om det för mannen.

Exemplet illustrerar hur flera bromsande betingelser samverkar och förstärker varandra. Trösklarna blir högre ju flera hinder som läggs till.

4.4 Motiv till förvärvsarbete

Det finns många skäl till att kvinnor börjar förvärvsarbeta. Vi presenterade kvinnorna en lista med motiv att förvärvsarbeta, och bad dem kryssa för ett till tre motiv som de ansåg passa bäst för dem. Så här blev resultatet för 30 som varit anknutna till försöksverksamheten samt för de 10 kvinnor i lika-jobb-familjerna, som är yrkesverksamma:

	Försöks-familjer	Lika-jobb-familjer	Samtliga
Jag har behov att få komma ut och träffa folk, få omväxling	25	8	33
Det är nödvändigt för att familjen skall kunna behålla sin standard/för familjens försörjning	8	5	13
För att få egna pengar att röra sig med	11	2	13
Jag anser att en kvinna ej bör vara ekonomiskt beroende av sin man/ det är riktigt att man delar på alla utgifter	9	4	13
Arbetet innebär en trygghet om något skulle hända	6	2	8
			80

Vi använde listan med motiv i första hand som en inkörsport till ämnet, att vidareutvecklas muntligen. Vi har funnit arbetets sociala funktion och försörjningsfunktion speciellt viktiga att fundera över.

I våra samtal framträder en bild av gifta kvinnor, som inte känner sig tvingade ut i arbetslivet, utan som vill arbeta av personliga skäl. De har en egen inkomst och deltar i produktionen, men många av dem upplever inte sig själva som försörjare. Det faktum att man understryker ett icke ekonomiskt motiv till sitt förvärvsarbete kan ges olika tolkningar. En är att man vidmakthåller mannens roll som huvudförsörjare – att det råder en outtalad överenskommelse mellan makar om att hans roll i grunden är orubbad. En annan tolkning är att debatten kring könsrollerna gjort människor medvetna om att det finns andra legitima motiv för kvinnors yrkesarbete än rent ekonomiska. Man får också minnas, att när kvinnor betonar förtjänstens värde för dem *personligen*, så har det att göra med att situationen där de förfogar över egna medel ibland är ny och befriande för dem.

" . . .nu köper jag en sak själv utan att krusa som man säger på ren svenska. Man kan gå till frissan och tvätta och lägga håret. Man kan unna sig saker som man aldrig kunde förr."

Asta, 54 år

"Man får igen sin självkänsla. Man hänger inte bara på honom. Man blir mera tillfreds med livet. Jag kan köpa en sak till min man och visa att jag uppskattar honom för vad han gör. Det är lite därför vi håller isär pengarna – för att kunna känna 'detta har jag köpt till dig'."

Fanny, 33 år

Visst låter det trevligt, men det är inte tonen hos försörjare på allvar. Bland de kvinnor som uppger arbetet som nödvändigt för familjens försörjning finner vi fem ensamstående mödrar samt några kvinnor som är gifta med 'svaga försörjare', dvs män som har svårt att leva upp till en gängse försörjarroll, bl a på grund av sjukdom. För frånskilda kvinnor som övertagit ansvaret för familjens ekonomi kan detta innebära en ny identitet:

"Jag har blivit som en karl i tänket. Jag måste vara försörjare."

Bodil, 36 år

Även när kvinnor anser att deras inkomst är viktig för familjens ekonomi, är de angelägna om att betona att den inte är huvudinkomsten. De slår ifrån sig rollen som försörjare. I en familj där hustrun i åratal svarat för lejonparten av familjens inkomster och haft dess ekonomiska ansvar talar hon om mannen som huvudförsörjare. Hon bemöter en hovsam invändning från intervjuaren med förvånad uppsyn:

"Han *känner* sig nog som huvudförsörjaren. Men jag är väl det kanske. Vem skulle annars betala allt? . . . Jag tjänade mer detta halvår. Han har sagt att det är lite dumt . . ."

Vi har också frågat de äkta männen vad de anser vara sin hustrus motiv till förvärvsarbete. Här följer de motiv 20 män till kvinnorna i försöksverksamheten samt sju lika-jobb-män nämnt:

	Försöks-familjer	Lika-jobb-familjer	Samtliga
Hon har behov att få komma ut och träffa folk, att få omväxling	15	2	17
Det är nödvändigt för att familjen skall kunna behålla sin standard/för familjens försörjning		5	5
För att få medel att förverkliga ett sparmål/att höja familjens standard	14		14
För att få egna pengar att röra sig med	11	2	13
Hon anser att det är riktigt att man delar på alla utgifter	3	4	7
Arbetet innebär en trygghet om något skulle hända	6	2	8

Ingen försöksfamiljs-man säger att hustruns motiv till arbete är en absolut ekonomisk nödvändighet. Det vore att tillstå att han i hennes ögon har misslyckats som försörjare. Hustruns lön gör det möjligt att skaffa saker *utöver det nödvändiga*. Männen pekar på det ekonomiska tillskott som kommer hela familjen till godo, medan många kvinnor, som vi sett, betonade vad lönen betydde för dem personligen. Många män är medvetna att kvinnorna upplever den förändrade situationen som något positivt, att kvinnorna haft *behov* av arbete.

Annorlunda förhåller det sig med lika-jobb-familj-männen. I flertalet av familjerna är man van vid två inkomster. Kvinnorna har arbetat hel- och deltid i längre perioder, och familjerna har planerat sin ekonomi efter detta. Männens betoning av tunga ekonomiska skäl avspeglar en realitet – för att klara den standard man är van vid fordras två inkomster. Ett inkomstbortfall skulle bli speciellt kännbart för de familjer som nyligen satsat på husköp. Tre män, som säger att hustruns inkomst är nödvändig för familjens försörjning tänker på det husköp som hennes inkomst möjliggör.

I och med att hustrurna haft förvärvsarbete en längre tid bleknar kanske deras sociala motiv – för männen. Arbetet uppfattas som en självklar förutsättning. För kvinnorna är de sociala motiven i högsta grad levande. För dem existerar, i alla fall teoretiskt, alltid alternativet att vara hemma en period. Medvetet eller omedvetet jämför de tillvaron som hemarbetande och förvärvsarbetande.

Liknande resultat förelåg i en Göteborgsundersökning (1969) med 293 kvinnor. 142 kvinnor sade sig förvärvsarbeta på grund av kontaktbehov, 100 anförde tillgång på egna pengar som skäl, 87 uppgav att de trivdes med förvärvsarbete, 53 hade ekonomiska skäl, 51 hade för litet att göra hemma, 37 tyckte att arbetet gav ökad självständighet, 35 ville utnyttja sin utbildning och 30 ville höja standarden och förverkliga sparmål. Kontaktbehovet trycker på starkast.

Det har inte alltid ansetts passande med behov av kontakt och omväxling. Det norska Årdalsprojektet (Aga, 1976) rapporterar resultat som liknar våra. Intervjuer med 100 husmödrar gav vid handen att hela 77 kvinnor önskade ut i arbetslivet. 55 var redo att ta arbete omgående. Som motiv uppgav de flesta "behov av omväxling" och/eller att de var undersysselsatta. Endast 15 kvinnor uppgav ekonomiska skäl. Aga beskriver, hur det i Årdal inte anses vara ett passande motiv för en gift och försörjd kvinna att 'ha behov av omväxling'. Flera kvinnor anförtror Aga, att de för sin omgivning brukar uppge ekonomiska skäl, trots att det i själva verket handlar om 'behov av omväxling'.

Vi skall nu övergå till att redovisa i vilken utsträckning erfarenheterna i arbetslivet svarar mot kvinnornas behov.

5 Kvinnor och män på arbetsplatsen

Kvinnorna betonar behov av att få komma ut, att få omväxling och kontakter. I det här kapitlet skall vi granska närmare hur kvinnorna upplever sitt arbete. Goldthorpe (1971) skiljer på två förhållningssätt till arbetet – ett instrumentellt och ett solidariskt.

Att ha en *instrumentell* inställning till arbetet innebär att man först och främst arbetar för lönens skull. Eller som Goldthorpe formulerar det: "Arbetet betraktas som ett medel att förvärva den inkomst som fordras för att man skall kunna leva ett liv som man sätter värde på, ett liv i vilket arbetet i sig självt inte utgör en integrerad del."

Om arbetaren har den inställningen till arbetet visar han/hon inget större engagemang i arbetet. Upplevelser och relationer i arbetet förs inte över till livet utanför arbetsplatsen – det går en skarp gräns mellan arbete och icke-arbete.

Att ha en *solidarisk* inställning till arbetet är, enligt Goldthorpe, att arbetet i lika hög grad tillfredsställer expressiva mål, dvs att man i arbetet får möjlighet att knyta kontakter, ingå i en grupp, uppleva positiva sociala relationer. Gruppsolidariteten premieras, och det är troligt att de sociala kontakter man har på arbetet förs vidare utanför arbetsplatsen.

Ofta är väl inställningen till arbetet inte uttryckligen ett antingen/eller, utan präglat av en blandning av båda inställningarna. Men med tanke på den isolering många kvinnor sagt sig ha erfarenhet av borde just arbetskamraterna vara betydelsefulla i deras värdering av sin arbetssituation. Vi börjar med att se Vad betyder arbetskamraterna, för att sedan fortsätta med Vad betyder lönen?

I detta kapitel begränsar vi oss till de *28 kvinnor* och *25 män* som arbetar på de tre försöksindustrierna.

5.1 Arbetskamrater och kollektiv

Det är svårt att få en riktig uppfattning om vad arbetskamraterna egentligen betyder. Hur ofta har man tid att samtala? Vad talar man om, med vilka? Det torde man bäst undersöka genom observation på arbetsplatsen. Om ett arbete innebär att man måste ha hörselskydd, att man har långt till närmaste arbetskamrat och står med ryggen mot honom/henne – och ändå säger att kontakten med arbetskamraterna på arbetstid är jättefin – då blir vi litet

förvånade. Vi har fått likadana svar från personer som haft helt olika fysiska förutsättningar till kontakt på arbetsplatsen.

Detta kan man ge flera förklaringar till. Om möjligheter till kontakt är små under arbetstid blir rasterna kanske desto viktigare. Åtskilliga arbetare säger att de brukar ta någon extrarast om de kan, att de sitter några minuter extra under frukostpausen osv. Då sitter de och pratar med dem som arbetar i närheten. På så sätt kompenserar några extraminuters rast den bristande kontakten tidigare. Samtidigt nödgas man sänka anspråken till den nivå som arbetsplatsen kan uppfylla. Dessutom kan det vara känsligt att medge bristande kontaktmöjligheter inför en intervjuare – vem vet om hon skulle kunna uppfatta det som en personlig brist?

Med dessa reservationer i minnet fick vi följande bild av kontakterna med arbetskamraterna.

	God kontakt	Föga kontakt	Samtliga	Bort-fall
Män	14	6	20	5
Kvinnor	15	7	22	6

Det är uppenbart att kamratskapet upplevs som ett av de positiva värdena i arbetet.

Så här säger Tomas:

"Jag hinner inte snacka så mycket med arbetskamraterna under arbetets gång, särskilt inte på förmiddagen. Då är det som stressigast, allt gods skall ut i tid. Men när det stressigaste är gjort kan jag ta rast. Vi sitter några stycken ihop och snackar där man har trucken. Det gör mycket för trivseln, annars hade det nog varit ett evigt elände."

Niklas arbetar med tömning och sättning av elugnar. Det är mest ett manuellt jobb att stapla kapslar, men vid vissa tunga moment har han traverser till hjälp. Det är två meter mellan ugnarna. Han tömmer och sätter en ugn medan godset bränns i en annan. Niklas och två andra arbetare jobbar tillsammans. Det skulle inte gå att arbeta utan bra arbetskamrater, säger han. De har delat upp arbetet själva – en är bra på travers, en sköter flänsar och vattenpass, en kör fram etc. Det finns inget annat jobb han skulle trivas bättre på, däremot finns risken att han skulle kunna få sämre arbetskamrater. Litet högre lön på ett annat jobb skulle inte kompensera det.

Otto och Fred arbetar i gjuteriet. Båda betonar det fina kamratskapet just där. Det är en speciellt fin fabrikskultur, säger de. Det är friare, man kan ta fem minuter och dricka kaffe utan att förmannen kommer. Bättre kamratskap än vad som är vanligt. Men det är en pressande arbetsplats. Bullrigt, rökigt, hett, tungt. Därför hjälper alla varandra så gott det går.

"Kamratskapet har betytt väldigt mycket för att jag har stått ut. Man kan skoja, prata, skämta lite, hjälpa varandra,"

säger Otto, vars kropp är märkt av slit.

De som jobbat länge på fabriken känner i allmänhet flera på varje avdelning, trots omsättningen på personal. Därför motsätter de sig inte förflyttning för kamraternas skull – de känner alltid flera på det nya stället.

Och det finns flera övervägande än kamraterna att ta hänsyn till. Sören står vid automatsvarven och stoppar i och plockar ut låshylsor och axeltappar. Han vet inte var på bilen axeltapparna skall vara.

På arbetsplatsen är det långt avstånd mellan arbetarna, och dessutom buller. Ca tre gånger om dagen kommer en kontrollant, som han kan prata några ord med. Att man inte kan tala för övrigt under arbetstid tycker han inte är någon nackdel. På rasterna sitter de ett gäng och snackar, de som arbetar i samma lokal. Han tycker inte det skulle spela någon roll om han blev förflyttad för kompisarnas skull;

"om jag slapp skiftet skulle jag gärna göra det."

Sören tycker, liksom Otto och Fred, att kamratskapet är bra på arbetet. Spännvidden mellan olika innehåll i relationerna syns väl här.

De som är missnöjda med kontakterna pekar på

- ☐ ackorden pressar, kontakterna blir därför dåliga
- ☐ det är inte så stor enighet bland arbetarna
  "En del är rädda för ledningen."
  "Det finns solidaritet mellan arbetarna bara om man själv tjänar på det."
  "Ledningen vill gärna ha konflikter arbetarna emellan – de vill inte ha enighet."
- ☐ rasterna räcker inte till
- ☐ det kan råda språksvårigheter mellan arbetarna

Minst tio stycken träffar arbetskamrater på fritiden. Då fiskar eller jagar de tillsammans. Spelar fotboll, bowling eller kort. Hjälper till att reparera bilar åt varandra. Arbetskamraterna träffas för olika aktiviteter – mera sällan umgås man familjevis.

Lage träffar inte arbetskamrater på fritiden. Varför?

"Arbetsmiljön kommer nog in här också. Om man står i en djävligt dålig arbetsmiljö så blir man trött på folket också. Samma tjat om damm, värme, dålig luft. Man vill inte höra det, så man vill inte ses på fritiden. Man kan säga att en dålig arbetsmiljö splittrar."

När vi i den första omgången intervjuade kvinnor i försöksverksamheten, berörde vi inte lika uttryckligen arbetskamraternas betydelse, som i den senare omgången intervjuer. (Därigenom har vi ganska stort bortfall.) Vi fick ofta höra att arbetskamraterna hade stor betydelse. Men i en del svar var det svårt att tolka om det uttryckligen är arbetskamraterna eller det att 'komma ut' – med flera möjliga innehållskomponenter – som kvinnorna avser.

Fem av försöksverksamhetens kvinnor tycker att kontakterna på arbetsplatsen är ganska dåliga. Det finns olika orsaker till det.

Gudrun arbetar bara fyra och en halv timma per dag, och är blyg och litet rädd för att 'vara ute bland folk.' Hon säger:

"Egentligen skulle jag vilja ha mera kontakt. Jag hade hoppats det från början. Men jag äter ju inte lunch, eftersom jag arbetar så kort tid. Och det är ju då man får kontakt."

Några ansåg att förhållandena på arbetsplatsen var sådana att det var svårt att få arbetskamrater – stressigt arbete, bara män, medan en kvinna hade en

utpräglat instrumentell hållning till arbetet och inte alls sökte kontakt.

Men åtskilliga av de försöksverksamhetsanställda kvinnorna poängterar den fina kamratskapen, och värdet av den.

"Jag trivs jättebra med arbetskamraterna. Vi är tre som står bredvid varandra i sliperiet, och har bestämt oss för att hålla jämn arbetstakt. Vi har bestämt att inte köra över ett högsta antal. Nu får vi tid över."

"Jag trivs jättebra. Jag skulle inte kunna tänka mig att vara någon annanstans. Arbetskamraterna betyder jättemycket. Vi hjälps åt och har fin kontakt."

"Jag är väldigt glad åt kamraterna. När man gick hemma var man ju mer isolerad. Nu är det fler att prata med."

"Di är fasligt kamratliga. Vi är liksom en enda stor familj."

Det verkar vara så att de kvinnor som fått kvinnliga arbetskamrater, kanske t o m kamrater från samma grupp i introduktionskursen, i högre grad uttrycker sin glädje just över arbetskamraterna. De betonar mera gemenskapen. De som har övervägande manliga arbetskamrater är litet mer reserverade.

Hur är det med dem som inte deltog i försöksverksamheten?

Lollo paraffinerar gods på en snurre. Penslar på smältande paraffin från en gryta. Doppar ganska stora bitar för hand i vatten innan de skall grusas. Hon har fått en mycket god väninna genom arbetet – Lena, som fick anställning efter en ALU-kurs. Lollo och Lena pratar under arbetets gång, och tar sällan rast. På middagen sitter de vid maskinen eller går ut och handlar, äter smörgåsar som de haft med sig hemifrån.

Lollo pratar också med de andra kvinnorna varje dag. De sitter ibland alla vid samma bord och äter. Även de som arbetar på andra sidan i lokalen pratar hon med. Hon söker aktivt kontakt, tycker att det är roligt. Om hon skulle bli förflyttad skulle hon nog sluta, säger hon. Arbetskamraterna betyder lika mycket som jobbet (lönen).

Arbetskamraterna betyder mycket för förhållandet på arbetsplatsen. Men arbetet kan vara hårt, rasterna korta. Anspråken kan med nödvändighet inte vara så höga. Men arbetskamraterna är en av de positiva sidorna med arbetet, både för män och för kvinnor.

Att få goda vänner – det är en aspekt på arbetskamrater. Men det finns en annan också.

Den norske sociologen, Sverre Lysgaard (1960), har undersökt den form av arbetskultur som kallas arbetarkollektivet. Han menar att det är de svagares – arbetarnas – spontant organiserade sammanslutning mot det tekniskt-ekonomiska systemet och dess representanter. Det är genom kamratskapet som arbetaren känner sig knuten till arbetsplatsen. Det är kamratskapet som gör att arbetaren kan känna tillfredsställelse på jobbet. Men kamratskapet ställer vissa krav för att fungera: en arbetskamrat skall solidarisera sig med sina arbetskamrater och inte utnyttja sig av några enskilda avancemangsmöjligheter inom företaget. Förhållandena arbetarna emellan bör vara någorlunda likvärdiga för att solidariteten skall kunna upprätthållas.

I ett politiskt perspektiv har arbetskamraterna gemensamma intressen gentemot ledningen på företaget. Om vi ser arbetarna i Lysgaards perspektiv – som ett arbetarkollektiv – innebär det t ex att man måste tänka sig för inför

frågan – *skulle du kunna tänka dig att bli förman?* Är det förenligt med arbetarkollektivets normer? Är kvinnorna och männen medvetna om att de är delar av ett kollektiv i denna bemärkelse?

Vi fick följande svar och motiveringar:

	Ja	Nej	Samtliga	Bort-fall
Män	2	20	22	3
Kvinnor	5	22	27	1

Som tabellen visar är det fler kvinnor som är beredda att bli förmän, även om man tar hänsyn till att det är fler kvinnor som intervjuats. Fyra av dem har tillhört försöksverksamheten. Två av dem är frånskilda f d hemarbetande kvinnor, som genom sitt arbete och sin försörjarroll fått förnyat självförtroende. Men flertalet av både män och kvinnor kan inte tänka sig att bli förmän. Hur motiverar de detta? Skäl som har att göra med:

	Ansvar, förmåga	Politik, kamrater	Intresse	Samtliga	Bort-fall
Män	2	8	10	20	5
Kvinnor	5	2	15	22	6

Skäl som har med ansvar och förmåga att göra – och därmed menas att de som svarat poängterat att de nog inte skulle klara av arbetet som förman, att ansvaret är för stort. Som synes är det fler kvinnor än män som svarat så.

Politik, kamrater innebär att den som haft denna motivering har varit medveten om att positionen som förman är en utsatt position med korstryck eller att de skulle stöta sig med kamraterna i det arbetet. Fem män och två kvinnor har betonat korstrycket medan de övriga inte vill stöta sig med kamraterna.

"Nej. Inte så att jag inte skulle klara det, det skulle jag nog. Men själva yrket – hötapp mellan arbetarna och de högre. För gör man arbetarna till lags stöter man sig med de högre."

"Nej, jag har varit lite befäl i det militära, men jag är inte intresserad av det. Jag har kanske lite svårt att stå med ett ben på var sida. Jag har varit för hårt engagerad i arbetarrörelsen. Under andra ägandeförhållanden kanske."

"Man skulle mista kamraterna."

I kolumnen intresse har vi grupperat de svar som har betonat att arbetet inte är roligt – "jag vill arbeta med kroppen" – svar utan motiveringar eller andra svar som inte rör de två föregående kolumnerna. Där ryms också tre kvinnor som anser att det inte passar sig med kvinnliga förmän.

Svaren kan ha grupperat sig så här av en slump. Men misstanken ligger nära till hands att kvinnorna är mindre medvetna om de politiska implikationerna på arbetskamratskapet än männen.

Hur ser då normstrukturen ut för män och kvinnor? Gardell (1968) skriver att männen i större utsträckning har förvärvat normer och värden som är gemensamma för ett arbetskollektiv, där förhandlingssystemets motsättningar mellan arbetare och företag är dominerande. Kvinnornas normstruktur däremot är mera relaterad till närhetsfunktionerna: hemmet, familjen. Därför omfattar de inte på samma sätt de traditionella värderingarna i det manliga yrkeskollektivet.

Kvinnorna vi talar med kommer till arbetet med erfarenheter från ett ofta isolerat hemarbete. De har föga erfarenhet av att delta i kollektivt arbete, att stå för krav och bära ut dem i handling. Att betona motsättningar är inte det man förväntas lära sig i ett hem. Kanske är det inte bara en slump att vi fått fram siffror som visar att t ex den politiska innebörden i att vara förmän är mera okänd för kvinnorna än för männen. Men, inte att förglömma, ger majoriteten av både männen och kvinnorna svar, där denna identifikation inte betonas. Hur ser egentligen den politiska identifikationen ut i ett större sammanhang, i t ex facket?

5.2 Facket

Vi har ställt frågor om fackligt intresse. Så här blev resultatet:

	Icke intresserade	Intresserade eller potentiellt intresserad	Aktiv vid något tillfälle	Samtliga	Bortfall
Kvinnor	18	7	2	27	1
Män	14	6	4	24	1

Det är svårt att klassificera svaren. Gränserna mellan icke intresserad och potentiellt intresserad är flytande. För att placeras under potentiellt intresse måste svaret ha inneburit ett direkt ställningstagande, t ex "Nej jag har inte tid. Men jag skulle nog vara det om jag hade tid." Ett svar som löd, "Nej, jag har inte tid," klassificerades däremot under icke intresserad. Därför innehåller kolumnen intresserad svar från personer som aldrig går på möten, men som nog skulle vara engagerade under andra yttre förhållanden, medan kolumnen icke intresserad innehåller svar från personer som är lika inaktiva, men som eventuellt också skulle kunna mobiliseras under andra betingelser. En av de vanligaste motiveringarna till att kvinnorna inte är fackligt intresserade är just att de inte anser sig ha tid för det. De har för mycket hemarbete. Dessutom ställer facket aldrig upp med barnpassning vid mötena, anmärker en ensamstående småbarnsmamma.

Klart är att kvinnornas ovana att agera som kollektiv, i grupp, spelar in. Är familjen samlad hemma vill det mycket till om kvinnan skall gå bort på ett möte.

Bibi menar att mötena borde hållas på arbetstid – på fritiden är det bara karlarna som går. Men det är ingen tvekan om att det finns ett potentiellt intresse för fackligt arbete hos en minoritet av kvinnorna. De har beredskap

att bli insatta och att engagera sig, de kan tala för sig i informella sammanhang, men är otränade att arbeta i organisationer och förlamas av manlig byråkratjargong. Som synes är dock en massiv majoritet dock relativt likgiltig för facket.

Det fackliga intresset är knappast större hos männen. Men kritiken mot facket är mycket hårdare. Medan facket för de flesta av kvinnorna verkar främmande och ganska avlägset, formulerar åtskilliga män en konkret kritik.

"Jag har hört för mycket om att det inte händer något på mötena för att vara intresserad av att gå dit. Har man en annorlunda uppfattning blir man nertystad. De som är mera till vänster får inte säga något. De andra vill sköta det själva."

"Facket kan inte göra mycket verkar det som. Det är för dålig ledning där med. De ställer inte krav utan går bara med på saker."

"De i facket är inte tillräckligt skolade. Motparten är i ett stort överläge i förhandlingarna".

Flera män tror att det är lönlöst att engagera sig – det händer ändå inget, det blir inget resultat. Kritiken kommer både från dem som säger sig vara fackligt intresserade, och från dem som säger sig vara ointresserade. Andra avfärdar intresset:

"Nej, jag har inte tid, har så mycket annat, man skall inte blanda ihop för mycket."

"Jag är inte intresserad, men jag tycker den aktiva lilla klicken sköter det bra"

säger någon. Håkan håller med i berömmet:

"Jag är intresserad – det är man tvungen att vara. Men jag har inte varit aktiv, jag har glömt bort mötena. Jag får inte ändan ur vagnen. Allt som de sysslar med är viktigt. De som är aktiva sköter sina sysslor."

Den fackliga passiviteten är slående. Många överlämnar ansvaret för den fackliga aktiviteten till en liten grupp. En handfull män tycker att facket ändå sköter sig, så de behöver inte engagera sig. Åtskilliga upplever sig däremot inte ha något forum för sin kritik. De vänder sig bort från engagemanget, och den kritik de i diskussionerna på arbetsplatsen kan vara eniga om förs inte ut i politisk handling. Roger opponerar sig emot det:

"Det är egentligen fel – man står härnere och klagar och gör ingenting. På mötena är det bara 20–25 man och ändå är här 1 500 anställda. Facket skulle kunna göra mer om vi slöt upp bättre. Fackföreningen är inte starkare än vad jobbarna gör den till."

5.3 Lönen

De flesta av kvinnorna uppfattar sig inte som försörjare på allvar. Det gör däremot männen. Vad betyder denna skillnad för synen på lönen?
I ett antal intervjuer har vi inte följt upp uppgiften om lönens storlek. Därav svarsbortfallet i tabellen. Siffrorna visar i alla fall klart att merparten av kvinnorna är nöjda med sin lön, medan det för männen är tvärtom. Det finns flera orsaker till att kvinnorna är mera tillfredsställda.

	Nöjda	Missnöjda	Samtliga	Bort-fall
Män	5	13	18	7
Kvinnor	19	2	21	7

- Åtskilliga av dem har antingen inte haft inkomst förut, eller bara periodvis. Att få lön är därför en positiv förändring, oberoende av dess storlek.
- Eftersom kvinnorna inte känner sig som försörjare, är det inte deras inkomst som räknas som den absolut nödvändiga.
- Kvinnorna har i allmänhet en högre inkomst än de kvinnor som har traditionellt kvinnliga arbeten. På Ifö AB arbetar många kvinnor med t ex propptillverkning, där de har en lägre lön än de som fått 'manliga arbeten'. I jämförelse med dessa lägre avlönade kvinnor är ju lönen god.

Det är ingen skillnad i inställningen mellan de kvinnor, som fått anställning genom försöksverksamheten, och de som inte tillhört den.

Lollo och Kalevi är gifta. De har en dotter på nio år. Lollo arbetar på isolatorn, paraffinerar, grusar och synar isolatorer. Hon har lägre lön än Kalevi, som arbetar som glaserare.

Vad anser du om lönen?

Lollo:
"Jag är nöjd med lönen. Jag tror företaget betalar ungefär som andra. Jag vet inte om det skulle kunna betala högre löner."

Kalevi:
"Lönen är för dålig. Ifö kan säkert betala bättre. Löneläget är sämre än vid andra företag."

Jenny och Svante arbetar båda som svarvare. Jenny är gift och har tre barn. Hennes man arbetar som lastbilschaufför. Svantes fru är hemarbetande, och de har en liten son.

Jenny:
"Det som är bra är lönen. Jag får 15–1600 brutto var fjortonde dag. Allt är på ackord. Priserna är olika på lagerbockarna. En del får man stressa mer på, det gillar jag inte. Men lönen är bra."

Svante:
"Lönen? Ja, fan, den är dålig. Jag får bara 16–1700 brutto varannan vecka."

Svante är ensamförsörjare. De män som är nöjda med sina löner har alla fruar som arbetar, antingen heltid eller deltid. Dessa har också råd att värdera andra ting än just lönen:

"Jag skulle t o m kunna ha mindre bara jag slapp skiftet. Jag tog det här jobbet bara för det var timpeng, för att slippa stressen."

På Saab-Scania har de flesta raka ackord, utan någon fast del. De kvinnor som arbetar i kontrollen har tidlön.

På Ifö AB består lönen av en fast del till 75 % och en rörlig del. En viss arbetsprestation skall utföras för att man skall nå upp till 100 %. Om man inte når upp till 100 % får man löneavdrag – 18 kronor för varje procentenhet, och når man över 100 % får man ett tillägg.

Missnöjet bland männen med avseende på lönen är störst på Ifö AB. Både män och kvinnor har framhållit att gruppindelningen är orättvis.

- De kvinnor som via försöksverksamheten hamnat i lönegrupp 3 har i vissa fall hamnat på arbeten där kvinnor stått, som själva har varit i lönegrupp 2. Att utföra samma arbete men ha olika lön är inte rättvist, anser man. Vid förflyttning till annat arbete får lönegrupperingen inte sänkas. Därför kan det hända man får olika lön för samma arbete.
- Lönegrupperingen är godtycklig. Har man tumme med ledningen åker man upp, anser många.
- De som hamnat i den högsta lönegruppen får mest om det blir löneförhöjning.

"Yrkesarbetarna har det förstås bäst. När avtalet var klart förra gången skulle det förhandlas om 100 kronor utöver avtalet. Bolaget ville ge 3–5-grupperna mest och 1–2-orna minst. Det blev sittstrejk om det, och det gick inte igenom. Nu vill dom ge 5-orna mest igen. De som tjänar minst skall inte ha någonting. Det är för att hålla kvar yrkesarbetarna, därför måste de ha högre lön. Dom vet ju att *vi* går här iallafall."

"Ifö är ett låglöneföretag. Låglönegränsen är 20:–. Det vill vi upp till alla. Men så höjer dom låglönegränsen, och vi kommer inte upp till den iallafall."

Janne menar att Ifö automatiserar tillverkningen av de tvättställ som är bra prissatta. Men de gamla tvättställen som är dåligt prissatta automatiseras inte. Han berättar om en sittstrejk de haft i en och en halv dag på grund av den dåliga prissättningen. Solidariteten på hans avdelning var bra. Men på de andra avdelningarna 'ställde de inte upp'.

På Saab-Scania klagar flera över de hårda ackorden:

"Det är inte rättvist att det är ackord på det här jobbet, för man får olika grejor och det tar ju en halvtimme innan man kommer in på en ny grej och kan den. Jag tjänar ca 14:–/timmen ibland, men de säger ju att timpengen är 17:50."

Även det rättvisa i värderingarna av lönen ifrågasätts. Olle tjänar 19:29/tim och 21:– när han har skifttillägg. Han säger:

"Här är diskriminering. En städare med tungt arbete är värd all heder, och likaså dansken som jobbar i källaren. De tjänar 16:50 men borde tjäna 25:–. De är gamla och kan inte flytta på sig, så företaget utnyttjar dom. Och de som står vid blästern och skakaren, de skulle ha mera betalt. Förmannen har mera betalt, och det är ofta arbetaren som får lära upp honom."

Missnöjet med lönerna är en sammanhållande länk de manliga arbetarna emellan. Det ingår som en viktig beståndsdel i deras kollektivkänsla. Det gör dem beredda att agera som en enhet om det gäller.

Några män säger sig därför hysa oro för kvinnornas omedvetenhet när det gäller lönerna:

"Jag har jobbat ihop med en som varit instruktör hos fruntimren. Och denna har berättat att kvinnorna har dåligt omdöme om ackorden. Dom kör upp ackorden och det lönar sig inte, av flera skäl. T ex får de bara 25 % av ökningen – företaget tar resten. De är kanske för dåligt informerade av de manliga. Fruntimren klarar kanske 110–115 %, men det är ju ingen idé att stressa på det viset. Man skall arbeta normalt utan att vara pressad. Sen nästa gång får kanske de manliga den delen, och då har fruntimren förstört ackorden. Sen kan dom ju också sätta nytt pris på den biten. Nej, det är fel. Det är hela tiden en upptrappning. Man skall inte tvingas göra fler bitar för att få en bättre lön, utan priset skall höjas på de bitar man gör. Dessutom blir arbetet sämre gjort. Ett högt antal bitar, men dom är inte rediga."

Kvinnorna koncentrerar sig i hög grad på att klara sin uppgift. Om de uppnår 100 % t ex så är de nöjda. Känner att de är fullpresterande. Flera svar har lytt så här:

"Jag är nöjd med lönen, jag klarar ju 100 %."

Ylva tycker att det är fel att många springer omkring och snackar en hel dag. De klagar sedan att de inte tjänar något.

"Nej, jag står vid min maskin från det jag börjar till dess jag går hem."

"Jag jobbar på ackord. Ackord – det gäller ju en själv. Man får själv avgöra takten. Jag tjänar 21:– på ackorden. Det är bra, det är rättvisare med ackord. Arbetskamraterna säger – jobba inte så hårt, då sänker de ackorden. Chefen säger att det gör de inte. Men det gäller nog att vara försiktig på det. Men man vill ju komma fram."

Irene

På samma gång som lönefrågan svetsar samman de manliga arbetarna kan olika löneformer fungera som en splittringsfaktor. Den godtyckliga gruppindelningen tycks fungera så. Utpräglat prestationsinriktade löneformer bidrar till att så motsättningar mellan arbetarna.

"Ackord splittrar gemenskapen – man slåss om bitarna, en del är bra prissatta, andra inte."

På AB Modulentkonstruktioner har de flesta ackordslön. 10 kronor är fast lön för dem, resten ackord. Några hade lärlingslön.

"Men vi blev verkligen förbannade när vi upptäckte att killarna hade 15 kronor i början och vi bara 12:50 i lärlingslön!"

Löneformen var lagackord. Ett arbetslags förtjänst beräknas efter det samlade produktionsresultatet i laget. Vars och ens prestation tillgodoräknas det lag hon tillhör. Lagen föredrar givetvis nyanställda effektiva yrkesarbetare. De accepterar inte medelmåttor. Varje medelmåtta och nybörjare är ett hot mot förtjänsten. De lägre presterande stöts ut. De som blir kvar är unga och fysiskt starka. En fjärdedel är i åldrarna 20–24 år och 70 % är under 40 år.

Varje lagmedlem blir avlönad i relation till sin insats i lagets produktion. Genom att undervärdera en lagmedlems prestation kan de övriga lagmedlemmarna tjäna mera. Tre av fyra intervjuade kvinnor anser att deras arbetsprestation har blivit undervärderad.

De första månaderna gick allting bra. Ända tills kvinnorna började ställa krav på att deras insats i laget skulle uppvärderas. Det krävs att man kan tala för sin sak. Och det är svårt att snacka med karlar, säger Gisela:

"Fast man vet att man har rätt så är karlarna ironiska och hackar ner på en. Kvinnorna har svårare att göra sig gällande i sådana sammanhang för de är ovana och har inte så stort självförtroende. Man måste vara helgarderad. Om man har glömt en detalj spelar det ingen roll vilket fint resonemang man har fört. Karlarna är ute efter att trycka ner en och kan krossa en totalt för den detaljen."

Gisela kom upp i en ganska hög lön och säger att killarna i hennes lag accepterade det, för i 'deras' lag låg hon ändå lägst. Men de andra yrkesarbetarna blev genom detta medvetna om hur bra målarna tjänade, när t o m en kvinnlig målare kunde tjäna så bra!

Kerstin arbetar som målarelärling. När laget håller hennes lön nere med motiveringen att hon kan för litet av nån sorts syssla, tycker Kerstin att det är orättvist, för det är ju laget som sagt vad hon skall göra. Det borde hon inte få lida för. Kerstin hade inte fått höjd lön på sju månader, utan låg kvar på 15 kr/tim. Det klagade hon på. Så blev hon gravid och orkade inte längre lika mycket som förr.

"Det var ju litet snopet, för när jag höll på och bråkade som värst för att få högre lön, och de verkligen tittade på mina prestationer – då var den ju sämre än tidigare."

Just när Kerstin började sin graviditetsledighet fick hon höra att om hon stannat då och lärt sig tapetsera i 14 dagar, skulle hon fått höjd lön. Kerstin skrattar ironiskt . . .

5.4 Erfarenheter på arbetsplatsen

"Mitt jobb är att slipa och putsa isolatorsdelar. Jag lägger en pjäs av lera i en form, slipar, putsar och vänder på den och putsar andra sidan. Sedan stjälps pjäsen ur formen och jag lägger upp den på en hylla för torkning. Pjäsen väger väl en 4–5 kilo, och det är tungt att vända den ur formen utan att skada leran, som är mjuk. Vi brukar hjälpas åt då, jag och min arbetskamrat. För att komma upp till 100 % i lön skall man hinna putsa och slipa 32 formar i timmen. Jag och min arbetskamrat ligger på 110 %."

Så beskriver Eva sitt arbete.

'Manliga' arbeten – är det tunga och smutsiga arbeten? En del är det. En del är det inte. Exempel på några av de tyngre arbetena vid de olika företagen som kvinnor fått är:

- ☐ Att vara målare. Tunga moment är att bära 20 l färg, att måla tak och att utföra spacklingsarbete.
- ☐ Att vara bänkgjutare innebär gjutning av spolcisternen till WC-stolen. Spolcisternen väger 20 kilo och måste lyftas.
- ☐ Att vara tvättare av maskindelar som väger upp till 20 kilo.

Men även arbetsuppgifter där man handskas med mindre tunga maskindelar eller porslinsgods sliter på krafterna på grund av den uppskruvade arbetstakten. Fick kvinnorna några hjälpmedel som underlättar arbetet vid de tunga momenten?

"Nej, här har inte införts några förändringar. Dom sa att det skulle bli en lyft, men den har inte kommit. Vi har pratat om det, men inte stött på, man bara anpassar sig. Och förresten tycker jag inte det är så tungt."

"Nej, Vi har fått gjort som karlarna. Vi fick ju samma betalning som dom och då var vi ju tvungna att göra lika bra som dom."

"Många gånger vore väl en kran bra, men det är inget som man saknar."

"Jag skulle inte bli hjälpt av en lyftkran ändå. Jobbet skall gå så fort så man hinner inte med sådana grejor."

I allmänhet har arbetsunderlättande hjälpmedel lyst med sin frånvaro. Om kvinnorna inte orkat med de tunga jobben har de ofta kunnat få ett mindre fysiskt ansträngande arbete efter ett tag. Istället för att lösa problemet med teknik har man satt en man att utföra arbetet. Kvinnorna verkar ha anpassat sig till det faktum att det inte finns hjälpmedel, trots att en del klagar över smärtor i armar och rygg.

"Efter ett tag fick jag inflammation i lederna i armarna. Det var jättetunga lyft, men jag trivdes bra och försökte klara mig i det längsta. Till slut kunde jag inte bära hem min tomma matväska och jag kunde knappast klä på mig. Doktorn sa att jag måste sluta. Då fick jag ett lättare jobb."

"Jag har ont i ryggen, Men det går ju över på natten . . ."

Men det är inte bara 'mansjobb' som är tunga. Flera kvinnor har erfarenhet av lika tunga arbeten som är traditionellt kvinnliga – har man t ex varit trappstäderska vet man vad tungt arbete vill säga. Dessutom:

"Man skall inte göra en klyfta mellan vad som är manligt och kvinnligt. Karlarna är starkare, men fruntimren tåligare. Min man skulle aldrig orka gå nio månader med ett barn – då hade han gnällt ihjäl sig." säger Birgit.

"Det finns starka kvinnor och svaga män."

Kvinnorna anser i allmänhet inte att de genom sina erfarenheter skulle stå för några värden som kunde tas i bruk i arbetslivet. Kvinnorna vill visa att de klarar mansjobb utan klagomål. Att de inte är sämre än männen. Många klagomål skulle dessutom kanske leda till att försöken avbröts och att man kanske hindrade andra kvinnor från att få arbete. Kvinnornas anspråksnivå är ibland i lägsta laget:

"Jag trodde det skulle vara värre. Man mente att det skulle inte bli lätt . . . Men det värsta jag vet är att klaga och säga till. Man får vara glad åt att man överhuvudtaget har kommit med. Jag har ingen klagainställning."

Flera av de män vi intervjuat på dessa industrier betonar att de har arbeten som ingen kvinna kan klara. Kvinnor har kanske pryat där, men inte stannat.

"Vi har för tunga arbeten. Vi är också diskriminerade."

Peder vänder motorblock till 8-cylindriga motorer. De är en meter långa, och kommer ut i stora formar de gjuts i. Klossarna är heta och svalnar till hanterbarhet på två timmar. De kommer på rullband och skall flyttas en bit till ett annat ställe. Detta kan man göra per travers, men Peder föredrar att göra det med armkraft, då han är stark och det går fortare. Peder fick glödande järn över benet vid ett tillfälle. Det är svårt med de varma klossarna – handskarna kan brännas sönder. Dessutom är arbetet smutsigt – man blir

svart efter en timme. Peder tycker inte arbetet är lämpligt för kvinnor. Det är för tungt och för mycket smuts. Inte ens männen klarar det riktigt. Men de tar inte skada av det, som kvinnorna skulle göra, menar Peder.

Roger arbetar på isolatorn. Han formar och drejar stora isolatorer. Det är ett tungt arbete, bl a får man lyfta massan till stora gipsformar. Det finns maskiner som formar isolatorer, en på hans avdelning och en på en annan avdelning. Men Roger gör det manuellt. Han och hans arbetskamrater har begärt att få tekniska hjälpmedel, men inte fått. Arbetet är för tungt för en kvinna säger han. Sex unga killar provade, men de orkade inte flytta vissa formar. Nej, det är för stort slitage på ryggen, både för yngre killar och för kvinnor. I början fick Roger diskbråck, men sedan dess har han klarat sig.

Männen är medvetna om miljöriskerna:

"Vi har tjabblat om luft och det. Företagsläkaren kom hit och tog dammprov. Det var ett rabalder. De kom fram till fruktansvärda värden – 3 gånger mer än det godkända värdet. Vi åkte in några på lungröntgen. En som hade varit här i 25 år hade lite spår."

De påpekar olycksfallsrisker:

"Vi har ju ett mycket tungt arbete. Det låg en bult på golvet, en uppenbar skyddsrisk. Jag sa till förmannen att den borde bort, för den hade legat där i två veckor. Men inte. Så kom överskyddsombudet och sa till förmannen att den skulle väck. Den låg där en vecka till, för förmannen grep inte in. Sen kom ett skyddsombud och sa till en gång till. Först då kom bulten väck."

Några män hoppas att kvinnorna genom sina barnavårdande erfarenheter skall vara mera rädda om liv, och därför angelägna om en god arbetsmiljö.

"Kvinnorna måste ju reagera inför dessa gamla skitiga industrier."

En man menar, att det på hans avdelning i en annan industri, som inte var berörd av försöksverksamheten, kom en hel del skyddsanordningar när kvinnorna började protestera. Men de flesta kan konstatera att föga har hänt i det avseendet.

Har det hänt någonting i andra avseenden? Vad säger männen som arbetar tillsammans med kvinnorna i de manliga jobben?

Meningarna var delade från början. Vi har hört åsikter som att det inte var så lyckat – varför satsa på kvinnor som inte orkar eller som får barn efter ett år. Eller att karlarna diskuterade bidragen till företaget. Fast bättre med kvinnor än med danskar . . .

"Något manligt jobb gör de inte. Det finns lättare och tyngre jobb att kämpa med. Spolcisternerna är det lättaste. När kvinnorna kom på min arbetsplats minskade de priset på spolcisternerna och la över priset på tvättställena. Kvinnorna tog spolcisternerna. Men i samma veva försvann tvättställena till en annan fabrik. Det tjänade ju företaget på."

Det har funnits ett uttalat motstånd från en del av männen, som anser att deras arbetsvillkor blivit försämrade när kvinnorna fått de lättare arbetena.

Någon ger t ex exempel på hur en äldre man inte fick det mindre tunga arbete han bespetsat sig på. De flesta menar emellertid att männens

eventuella negativa reaktioner gått över med tiden. Kvinnorna har visat att de har klarat jobben i de allra flesta fall. Majoriteten av männen säger sig vara positiva till kvinnorna på dessa jobb, och menar att de varit för det hela tiden. Framförallt pekar man på de goda effekter kvinnorna medför för andan på arbetet.

"Stämningen piggas alltid upp lite med kvinnor. En kille är en kille och en kvinna är en kvinna. Man är mer hjälpsam mot kvinnorna. Skall de lyfta 25 kilo så hjälper jag – dom är ju lite bräckligare. Dom är inte skapta med dom muskulaturerna. Men dom är mer uthålliga. Segare."

"Det är lite lättare stämning. Och man kan snacka om annat än med bara killar."

"Det blir en mjukare linje bland män när det blir mer uppblandat med kvinnor. De får ett mera vårdat språk. Och det är positivt."

Tveksamheter kan bero på följande:

"Det kan vara en viss avkoppling att säga vad man tycker och det kan man ju inte alltid nu . . ."

"Det går väl bra med kvinnor, men lite problem är det väl. Kvinnor och män tänker inte alltid likadant. Och de är i regel mer känsliga för kritik."

Det allmänna intrycket intervjuerna ger, är att kvinnorna är ganska tillfredsställda med sin arbetssituation. De är glada åt sina arbeten. De betonar att det inte alls är enformigt, speciellt inte om de får utföra varierande arbetsmoment.

"Enformigt? Nej, det var mycket enformigare hemma."

Daga fastnade för svarvarbetet för att det var något *verkligt* hon gjorde. Hon och andra kvinnor upplever att de deltar i produktionen tillsammans med andra, och det ger dem ett värde.

Ibland kan det hända att någon tänker:

"Skall jag stå här tills jag blir 60?"

eller:

"Egentligen har fabriksarbetet ingen framtid."

"Men man måste göra det bästa av situationen,"

menar Siv, som tycker om att efter många år i hemmet förvärvsarbeta trots att hon inte är speciellt intresserad av sin arbetsuppgift.

Har kvinnorna accepterat 'det onda' med 'det goda?' Är de mindre kritiska mot sina arbetsplatser och problemen där, än vad männen är?

Vi visade de tolv arbetsparen en lista, på vilken det stod: "Om du någon gång känner dig stressad i arbetet eller upplever olust inför arbetsdagen – till hur stor del beror det på följande?"

Listan har vi hämtat från en LO-rapport om stress på svenska arbetsplatser.

Vi har lagt till som eventuellt stressframkallande faktorer 'oro för barn' samt 'oro för hemarbete'.

Män	Till mycket stor del	Till ganska stor del	Till någon del	Antal markeringar
Olycksfallsrisker			1	1
Buller		2	3	5
Rök, drag, luftföroreningar	1	3	3	7
Skiftarbete, olämpliga arbetstider	1		3	4
Övertid	1	1	1	3
Förtjänstproblem	2	2	3	7
Högt uppdriven arbetstakt	1	2	3	6
Enformigt arbete	2	2	4	8
Fysiskt påfrestande arbete		1	6	7
För små kontaktmöjligheter med arbetskamrater				0
Språksvårigheter med arbetskamrater				0
Dåliga relationer till arbetsledare			2	2
Dåliga relationer till arbetskamrater			1	1
Oro för barn			3	3
Oro för hemarbete			1	1
	8	13	33	55

Kvinnor	Till mycket stor del	Till ganska stor del	Till någon del	Antal markeringar
Olycksfallsrisker				0
Buller			2	2
Rök, drag, luftföroreningar		1	4	5
Skiftarbete, olämpliga arbetstider			1	1
Övertid				0
Förtjänstproblem		1	1	2
Högt uppdriven arbetstakt		1	3	4
Enformigt arbete			4	4
Fysiskt påfrestande arbete			2	2
För små kontaktmöjligheter med arbetskamrater				0
Språksvårigheter med arbetskamrater				0
Dåliga relationer till arbetsledare				0
Dåliga relationer till arbetskamrater				0
Oro för barn	1	1	2	4
Oro för hemarbete			4	4
	1	4	23	28

Vad som inte framgår av tabellerna är, att tre kvinnor och en man markerade "inte alls" på samtliga faktorer.

Stina är en av dem:

Jag ber henne fylla i listan. Hon läser de första raderna, skrattar, skjuter tillbaka pappret över bordet med orden:

"Den här är inget för mej. Jag har aldrig känt olust det minsta när jag har gått till arbete. Jag tycker det är rena avkopplingen att komma ut. Jag kan koppla av allting, förr var det ju ungar man oroade sig för."

Jag tycker att det kan väl inte vara så hemskt roligt och frågar om det inte blir enformigt att stå och tvätta maskindelar dag efter dag. Stina tittar förnärmat på mig:

"Enformigt! Nä-hej! Det är ju olika delar hela tiden."

Hon tillägger förmildrande: "Men jag är lite konstig, det tycker många. Jag tycker det är roligt att hugga i."

Markant är, att männen kryssar för dubbelt så många markeringar som kvinnorna. Dessutom är det uppenbart att de mycket oftare markerar en större olustgrad.

Trots att kvinnorna och männen i de här fallen har snarlika arbeten, uttrycker männen ett större missnöje med dem än vad kvinnorna gör. Det stämmer väl överens med resultatet i föregående avsnitt – de var också mer missnöjda med lönen. Detta syns även i tabellen – 7 män oroas av förtjänstproblem medan bara två kvinnor gör det. Dubbelt så många män (8) som kvinnor (4) plågas av att arbetet är enformigt. Att arbetet är fysiskt påfrestande påpekar sju män och bara två kvinnor. Häri ligger emellertid en ojämförbarhet – trots att vi försökt få par med så likartade arbeten som möjligt har männen ofta ett visserligen likartat men dock tyngre arbete än kvinnorna.

Tre män säger sig oroa sig för barnen "när de är sjuka". Denna specifikation gör inte de fyra kvinnor som markerat detsamma. Fyra kvinnor oroar sig för hemarbete, vilket en man gör.

Vi har tidigare sett att männen var mera missnöjda med sina löner än vad kvinnorna är. Att de mera uttalat kunde formulera åsikter om facket. Vi förmodade att männen hade en starkare anknytning till ett arbetarkollektivs värderingar än vad kvinnorna har – dvs att männen i högre grad uppfattade sig som delaktiga i en intressegemenskap av arbetare i motsättning till företagsledningen.

De är också mera beredda att formulera kritik mot bristerna på arbetsplatsen. Några formulerar sig klassmedvetet:

"Vi måste ändra på arbetsplatserna. Arbetsformerna gör arbetarna utslitna – ett pris vi måste betala på grund av att ägandeförhållandena ser ut som de gör."

Kvinnorna bär inte fram sin kritik på samma sätt.

Vi skall nu jämföra dessa resultat med de som framkommit ur en undersökning av en annan försöksverksamhet.

Bertil Gardell m fl har i *Arbetsupplevelser och könsroller* intervjuat män och kvinnor vid en industri i Köping. Företaget skulle bygga ut en fabrik, och eftersom man hade svårt att få manlig arbetskraft beslöt man att satsa på kvinnor. I den nybyggda fabriken anställdes bara kvinnor. De fick en viss

utbildning, särskilda arbetstider (28 timmars arbetsvecka och fyra-skift) och s k manliga arbeten. Vid undersökningen jämförde man kvinnornas arbetsupplevelse med männens vid en annan fabrik inom samma industri, där männen hade likartade arbeten (men inte desamma arbetstider som kvinnorna). Vad fann då forskargruppen?

Lön
Samtliga kvinnor är positiva till sin förtjänst, då de jämför den med vad andra kvinnor tjänar. Många bland de gifta anser sig ej behöva arbeta av ekonomiska skäl och vill inte uppge ekonomin som den främsta orsaken till att man sökt sig ut på arbetsmarknaden.

Motiv att arbeta
Att man vill komma ut, träffa folk, att man inte stod ut med att gå hemma, vantrivdes med ensamheten och tristessen i hemmet osv.

Inställning till arbetet
De flesta sade sig trivas utmärkt med arbetet. Endast några enstaka uppgav sig vantrivas. Man upplevde inte något större engagemang i arbetet i sig, arbetsuppgifterna var inte särskilt stimulerande, men arbetet gav möjlighet att samtidigt sköta hemmet och man fick en god förtjänst.

Fackförening
Till fackföreningen har man i allmänhet en positiv inställning och menar att löneförhandlingar och andra frågor sköts bra. De flesta är ganska okunniga om vad som avhandlas på fackföreningsmöten och har endast besökt dessa någon enstaka gång. Skiftarbetet hindrar, samt att man har familj att ta hand om.
Ett genomgående resultat i denna undersökning är att kvinnorna är *mera positiva* än männen. Kvinnorna trivs bättre med sina arbeten än männen. De är *mera positiva till arbetsledare* och chefer, *förtjänst* och information.

Hur förklarar forskarna att kvinnorna är positivare än männen?

1. Kvinnorna har lägre anspråk än männen, och är därför positivare. Om så är fallet skulle anspråksnivån kanske efterhand förskjutas, och skillnaderna mellan könen utjämnas.
2. Kvinnorna har fått en annorlunda behandling än männen. De har särskilda arbetstider, de har fått utbildning inom företaget och rönts en viss uppmärksamhet, vilket kan påverka attitydbildningen till företaget.

Gardell m fl har frågat vad i arbetet kvinnorna respektive männen uppskattar mest, samt presenterat ett antal alternativ att välja mellan. *Männen* skattar anställningstryggheten högst. I andra hand god förtjänst, och i tredje hand kamratskapet. *Kvinnorna* sätter kamratskapet främst. Sedan rejäla och bra förmän. Först i åttonde hand kommer god förtjänst.

Männen värderar alltså ting i arbetet alltefter sin huvudförsörjarroll. Kvinnornas båda främsta skattningar gäller kontakter och goda relationer.

Största *skillnaderna* mellan åsikterna mellan männen och kvinnorna gäller

synen på högre chefer (där kvinnorna är mera positiva), synen på förtjänstens storlek samt företagets informations- och beslutssystem (där kvinnorna också är mera positiva).

Gardell m fl tolkar dessa skillnader som en grundläggande skillnad i normstrukturen, där männen har förvärvat normer som är gemensamma för ett arbetskollektiv, vilket kvinnorna i mindre utsträckning förvärvat.

Resultaten från denna undersökning sammanfaller väl med vårt material. Vi tror att en av huvudanledningarna till att kvinnorna är mera positiva än männen i förhållande till arbetet är att de har lägre anspråk. Att deras anspråk är lägre beror i sin tur på deras tidigare erfarenheter – deras bagage. Tyngden av det kan vi ana när vi försöker sammanfatta arbetets sociala värde för kvinnorna.

5.5 Arbetets sociala värde

Vad innebär då egentligen förvärvsarbetet för kvinnorna? Vad menar de med *behovet av arbete?*

För att börja med det mest uppenbara, det som markant skiljer förvärvsarbetet från hemarbetet – lönen.

Fyra av de kvinnor som deltog i försöksverksamheten började arbeta för att klara ett husköp och två för att familjen skulle kunna köpa sig en bil. Sex av kvinnorna i arbetsparen säger att de inte klarat ett husköp utan hennes lön. Naturligtvis betyder lönen också mycket för att familjen skall slippa vända på örena, för att man skall kunna köpa någonting mer än det allra nödvändigaste. Siv säger, att familjen nu kan unna sig litet mer på fritiden. De kan köpa det som behövs till barnen utan att behöva titta på slantarna.

Ann-Marie menar, att om hon skulle sluta arbeta skulle det bli ekonomiskt kännbart. Hon pekar på flera följder:

- ☐ vi hade inte kunnat skaffa bilen,
- ☐ en veckas semester, som vi tar, hade inte gått att ta,
- ☐ barnen hade inte fått så bra med fickpengar eller självklart kunna följa med på t ex en skolresa till Danmark,
- ☐ maten är dyr,
- ☐ räntan på huslånet går upp hela tiden,
- ☐ man vill ju ha lite över, ifall något händer. Till exempel att pannan pajar ihop, eller bilen. Eller att barnen blir sjuka och man måste åka till lasarettet med dem.

Att kvinnorna trots det betonar den personliga betydelsen av förvärvsarbetet kan ha flera orsaker:

- ☐ Kvinnorna hade arbetat en tid när vi intervjuade dem. De hade vant sig vid en bättre ekonomi och minnet av de knappare åren förbleknade kanske
- ☐ Flera kvinnor nämner att de började arbeta av ekonomiska skäl för att klara en investering familjen tänkte göra. Men när det åter blev ekonomiskt möjligt för dem att sluta ville de inte lämna sitt förvärvsarbete – de hade märkt vilka positiva personliga konsekvenser arbetet fått för dem.

- ☐ Upplevelsen av otrivsel med hemarbetet har för några kvinnor varit så stark, att betydelsen av lönen överskuggats av uppbrottet från en pressad situation
- ☐ Det råder en outtalad överenskommelse mellan makarna att mannens försörjarroll i grunden är orubbad. Därför är kvinnorna benägna att förringa det ekonomiska utbytet.
- ☐ När kvinnorna betonar förtjänstens värde för dem personligen, och inte dess betydelse för familjens försörjning, har det att göra med att situationen där de förfogar över egna medel ibland är ny och befriande för dem.

De mest uppenbara konsekvenserna av förvärvsarbetet för kvinnorna är emellertid de de förknippat med att de fått ett ökat *socialt värde.*

Många kvinnor säger sig ha fått ett bättre självförtroende:

"När jag gick hemma hade jag inget självförtroende. Det är skönt att veta att jag inte är så dum som jag trodde. Det var tur att jag gick ut i arbetslivet nu, för hade jag dröjt längre hade det kanske blivit för sent – jag hade blivit rädd för att gå ut."

"Jag tror jag har förändrats positivt av jobbet. Jag har fått självförtroende, blivit lugnare och mer harmonisk."

"När man kommer ut och jobbar blir man oräddare. Det påverkar självförtroendet."

Detta avspeglar sig på humöret:

"Äktenskapet har totalt sett blivit bättre. Går man hemma hela dagarna och inte har något att göra så kanske man gnatar."

"Jag har blivit mycket piggare nu, var mycket mera deppad förut."

"Så bra som jag har varit sedan jag började arbeta har jag aldrig varit. När jag gick hemma kände jag efter varenda krämpa."

De krampaktiga kraven på det perfekta hemmet släpper:

"När jag var hemma hade jag städmani. Städningen blev huvudsak. Jag hade ute mattorna varenda dag och dammsög och dammade, vände på varende pinal varenda dag. Jag tvättade fönster en gång i veckan. Ungarna fick gå ut för att jag skulle städa. Sen var det så fint att man inte kunde vara hemma. Jag satt ytterst på en köksstol i köket och rökte och diskade askkoppen genast efter. Ville en unge ha saft fick inte glaset stå framme. Jag diskade det, torkade det och ställde upp det i skåpet omedelbart. Nu är vi i hela lägenheten och smular smörgåsar inne i rummet."

Vi har sett att arbetskamraterna är av stor betydelse för trivseln med förvärvsarbetet.

"Jag har varit lite mer van att vara ute bland folk. Det är inte samma företag att ge sig iväg dit det finns folk, fast det sitter lite i . . ."

"När man en gång börjat arbeta vill man fortsätta. Det känns annorlunda att gå hemma då, man längtar till arbetskamrater."

Förvärvsarbetet innebär en *öppning* för kvinnorna. *De kommer ut.* Så många gånger nämner de detta uttryck – att komma ut lite. Det innebär ju att de förut känt sig innestängda. Att det är en relativt begränsad del av verkligheten de upplevt tidigare.

Ett flertal komponenter ingår i 'det sociala värdet'.

En viktig komponent är det breddade kontaktregistret. Det positiva i att få delta i produktionen, att få delta i ett större sammanhang, tillsammans med andra. Många kvinnor är glada åt att de verkligen klarar en ny uppgift – vilket stärker självförtroendet. Deras beroende av andra har minskat. Genom att ha en egen inkomst får de större självständighet. Och de får nya kunskaper:

"Nu med jobbet har jag fått veta mer, kan prata om fler ämnen. Jag diskuterar med arbetskamraterna. Förut pratade jag mest om hem och barn och vad vi sett på TV."

Alla dessa komponenter ingår i det sociala värdet. Nästan alla kvinnor nämner någon eller några av dem.

Gunnela Westlander (1976) har undersökt hur människor med en gemensam yttre arbetssituation, men med olika bakgrundsförhållanden (det vi kallar 'olika bagage'), söker tillfredsställa olika slag av behov i arbetet. Hon urskiljer fyra typer av funktioner som arbetet kan tänkas fylla:

1. *En löneinstrumentell funktion.* Försörjningskapaciteten blir en källa till självkänsla och arbetstillfredsställelse t ex under en familjeintensiv livsfas.
2. *En social funktion.* Samvaron och kontakten med andra människor kring arbetet framstår som speciellt viktig.
3. *En kompetensutvecklande funktion.* Arbetet ger möjligheter till självutveckling och fortsatt inlärning.
4. *En livsuppgift.* Arbetet som livsinnehåll och medel att "förverkliga sig själv" eller att verka för mål, individen är engagerad av.

Som synes, dominerar arbetets löneinstrumentella och sociala funktioner i motiven till hustruns förvärvsarbete, som våra familjer uppger. Flertalet kvinnor understryker arbetets sociala funktion, men vi menar nog, att man i kvinnornas svar också kan avläsa kompetensmotiv, viljan till aktivitet och självutveckling, ehuru sådana motiv är mera oartikulerade och inbäddade i de sociala motiven.

Av de kvinnor som deltog i försöksverksamheten är det bara fyra som inte upplever en positiv förändring genom arbetet. Två av dem var vana vid hårt arbete, då de var gifta med svaga försörjare, och tycket inte att detta arbete innebar någon förändring. De övriga två var vana vid delat ansvar för familj och arbete.

Samtliga kvinnor vi intervjuat i den andra omgången tycker att arbetet innebär någonting positivt för dem.

Så här skriver Bertil Gardell:

"En distinktion kan göras mellan å ena sidan arbetstillfredsställelse eller trivsel i arbetet och å den andra sidan arbetets behovstillfredsställande värde, dvs i vilken utsträckning arbetet är en källa för tillfredsställelse av behov relaterade till individens självkänsla."

Han exemplifierar:

"Individen kan vara nöjd med sitt arbete överlag, beroende på att han har låga anspråk och tillmäter sådana sidor av arbetet liten vikt där han har låg tillfredsställelse, samtidigt som arbetet endast i ringa mån är en källa till självkänslorelevant behovstillfredsställelse. I stället är det de instrumentella sidorna av arbetet som kommer i förgrunden."

Samma distinktion tycker vi gäller för de kvinnor som vi intervjuat, men med en annan exemplifiering. Arbetets behovstillfredsställande värde såsom varande en källa för tillfredsställelse av behov relaterade till individens självkänsla – det är det sociala värdet kvinnorna upplever.

Det förknippas med hela den situation av positiva värden vi omtalat, och är inte förknippat med det konkreta arbetets egenskaper. Detta sociala värde upplever kvinnorna som så betydelsefullt, att de är benägna att förtränga problemen på arbetsplatsen.

Men arbetena är tunga. Arbetstakten slitsam. Arbetsdagarna långa. Ansvaret och förankringen i hemmet finns naturligtvis kvar. Och kraven. Förväntningar från omgivningen på hur en god maka och mor skall vara. Detta sociala värde innebär att kvinnorna känner att förvärvsarbetet trots allt innebär konflikter. Flera kvinnor har därigenom en stark ambivalent inställning till sitt arbete. Men till det återkommer vi.

Ett genomgående tema i beskrivningen av kvinnornas reaktioner på arbetsplatsen, inför fackförening och deras syn på lönen är, att de ställer färre krav, är mera kritiklösa och bättre anpassade till de villkor som existerar på arbetsplatsen. Blir du skrämd, kära läsare? Att kvinnorna fungerar som foglig arbetskraft som kan sabotera arbetet på att göra arbetsplatserna bättre och lönerna högre? Tycker du att det är en risk man tar genom att 'släppa in dem' på industrierna? Vänta ett tag, så skall vi argumentera för hur viktigt det är att kvinnorna *just därför* kommer ut i arbetslivet.

Vi skrev tidigare att det sociala värde kvinnorna upplever är så betydelsefullt för dem, att de förtränger problemen på arbetsplatsen. Med tanke på att arbetet betytt en så pass positiv förändring i kvinnornas liv ligger en sådan tolkning nära till hands. Men det finns flera tolkningsmöjligheter:

1. Kvinnorna har alternativet att bli hemarbetande. Den reträttvägen är, åtminstone i teorin öppen för dem. Och det finns trots allt starka sociala förväntningar på en kvinna att hon skall trivas hemma. Uttalar en förvärvsarbetande kvinna då stark kritik mot sin arbetsplats riskerar hon att sättas i en svår försvarsposition – hon arbetar t o m när arbetet i några avseenden är dåligt – varför är hon egentligen inte hemma istället?
2. Samma argument kan gälla för vad kvinnorna upplever själva. De har behov av att uppleva arbetet positivt för att orka med de dubbla kraven. Det kan göra att de undanträngер kritik de egentligen har.
3. Att tränga undan kritik är ett sätt att vara oengagerad. Att bara anpassa sig. Detta kan vara en mekanism som minskar skuldkänslor inför att lämna barnen – själen och engagemanget har de i alla fall kvar hos barnen.
4. Några kvinnor upplever kanske ändå hemmet som en helt möjlig reträttväg. Vad finns det då för anledning att bråka om trista ting på

jobbet? Och ännnu en gång, vet de att de erfarenheter de haft av hemarbetssituationen är negativa är den reträttvägen stängd. Då gäller det att trivas på jobbet.

Kvinnorna är otränade att ställa krav. Vi skrev tidigare om mäns och kvinnors olika normstrukturer. Männen har förvärvat normer och värden, som är gemensamma för ett arbetarkollektiv, medan kvinnornas normer skulle vara relaterade till närhetsfunktioner. Det innebär t ex att de relationer en kvinna upprättar är relationer på *individuell* basis. Dessa relationer på individuell basis tar kvinnan med sig till jobbet. Hon har behov av att bryta sin isolering. Hon skaffar sig vänner. Hon har inte trycket på sig att vara försörjare. Medan männen svetsas samman i sitt missnöje med lönerna står kvinnorna utanför denna gemenskap. De är inte vana vid att driva igenom ett krav genom att agera i grupp. Hemma är de snarare vana vid att medla än att strida. Att anpassa och jämka istället för att kräva.

Dessa erfarenheter skaffar sig kvinnorna tidigt. De har knappast fått in en fot på arbetsmarknaden förrän de gifter sig och får barn. Detta var gemensamt för många kvinnor vi intervjuat. Genom att de stannar hemma ett antal år går de miste om en invänjning till en yrkesroll. Flera års hemvaro förhindrar kvinnorna att lära sig ställa krav och agera kollektivt. Dessa år förstärker den passivitet de unga kvinnornas roll ändå har inslag av.

Om kvinnorollen innebär passivitet och kvinnornas bundenhet vid familjen en inlärning till nedsatt kampvilja – då är det det som skall angripas, och inte kvinnornas agerande på arbetsmarknaden. Att kvinnorna tar detta steg är en nödvändig förutsättning för deras frigörelse, men inte en tillräcklig. Om deras roll i familjen inte förändras samtidigt blir frigörelsen haltande och tvetydig.

5.6 Intresse för vidareutbildning i yrket

Försöken med att föra ut kvinnor i f d manliga arbeten är en etapp i strävandena att omvandla en tudelad arbetsmarknad till *en* arbetsmarknad. Nästa etapp blir att vidta åtgärder som ger kvinnorna samma möjlighet som män att kvalificera sig i yrket. I annat fall finns det uppenbara risker för att kvinnorna hamnar i de sämst betalda jobben, och att dessa jobb så småningom utvecklas till typiska kvinnojobb.

Är företagen beredda på att satsa på utbildning åt kvinnorna? Är kvinnorna själva beredda att satsa på utbildning?

Vid ett av företagen (Saab-Scania) drivs en aktiv utbildningspolitik riktad till kvinnorna. Två av de först anställda kvinnorna blev uttagna att åka till ett systerföretag för att där under ca två månader lära sig varsin maskin som senare skulle följa dem tillbaka till hemmafabriken. Ingen av kvinnorna hade någon arbetslivsvana. De hade varit hemmafruar i ett femtontal år och var båda i 45-årsåldern. Elsa var tveksam när hon åkte men hade uppmuntrats av familjen. Hon tänkte att:

"Skall jag nu arbeta får jag även försöka med detta. Jag hade ju inte varit borta hemifrån heller."

Det var nervöst, jobbigt och roligt på systerfabriken och Elsa är glad att hon vågade åka dit.

På samma företag pågår idag en verkstadsmekanisk vidareutbildning på 400 timmar för fem kvinnor ur den första försöksgruppen. De arbetar halva dagen och utbildar sig halva dagen med bibehållen lön. Företag och arbetsmarknadsmyndigheter står tillsammans för utbildningen. Vid företaget har man för avsikt att fortsätta med utbildningen av kvinnor.

Vid det andra företaget (Ifö AB) bedrivs ingen utbildning. Även möjligheterna att kvalificera sig för ett bättre betalt arbete är begränsade. De bättre betalda arbetena är ofta tyngre eller i mycket varma lokaler. Kvinnorna vill inte ha dessa arbeten och de är inte heller i samma grad som männen tvingade att ta jobben, eftersom de inte upplever samma tunga försörjaransvar. Vid denna fabrik föreligger risk för nya kvinnoavdelningar.

Vi har frågat kvinnorna som arbetar i f d manliga arbeten hur de skulle ställa sig om de blev erbjudna utbildning, så att de kunde få mera kvalificerade arbeten, mer ansvar och högre lön. Det visar sig att:
sju är negativa till vidareutbildning
sju är positiva med reservationer och
tio är reservationslöst positiva.

En kvinna menar att frågan är felställd eftersom det inte finns befordringsmöjligheter vid fabriken. Reservationerna kan delvis förklaras med att kvinnorna vid denna fabrik (fem av reservanterna) inte riktigt kan föreställa sig vad utbildningen skulle gälla. De är positiva i princip, men svarar:

"Det beror på hur jobbet ser ut"

"Jag vill ha garanti för att få gå tillbaka till mitt gamla jobb om jag inte trivs med det nya."

En av kvinnorna går på utbildning och berättar så här:

"Vi arbetar till klockan tolv, går på kurs mellan 13–16. Vi lär oss ritning, olika maskindelar, svarv och fräs i 23 veckor. Personalchefen frågade om jag ville. Det är klart man är intresserad när man får göra det på arbetstid."

För att kort sammanfatta: Flertalet av kvinnorna i vår undersökning är arbetsorienterade och ställer sig positiva till vidareutbildning. Erfarenheterna från ett av företagen pekar även i den riktningen. Kvinnorna ställer upp när de erbjuds utbildning i yrket.

Detta gäller även för majoriteten av männen. I den andra omgången intervjuer ställde vi samma fråga till dem. Det visar sig att:
sex är negativa till vidareutbildning
fyra är positiva med reservationer
fem är reservationslöst positiva

Ett par tror sig vara för gamla. Så här säger Niklas, 31 år:

"Jag är nog för gammal till att byta jobb. Och skulle jag satsat skulle jag blivit polis. Men man kan väl inte utbilda sig, alla – hur skulle det fungera? Jag har inget intresse för det, varken för lönen eller för nåt annat. Jag är född fattig arbetare så då får man väl leva upp till det."

Några betvivlar att det finns någon passande vidareutbildning, eller trivs bra med sitt nuvarande arbete.

De som ställer sig positiva betonar att de därigenom kanske skulle få högre lön eller slippa dåliga arbetstider. Osäkerheten kan gälla den egna förmågan:

"I den mån man kan. Med sju års folkskola lär det inte bli så mycket".

Men några ställer upp med stor glädje:

"Ja säkert, Jag vill lära mig mer och mer, vill veta mer och mer."

5.7 Erfarenheter från de tre företagen

Det visar sig att produktionsteknologin, de löneformer som tillämpas och den fabrikskultur som eftertraktas skapar avsevärda skillnader i den 'fabrikskultur' som mötte kvinnorna.

I två av fabrikerna var man sedan gammalt van vid kvinnliga anställda. Det handlade bara om att utöka arbetsuppgifterna för kvinnor. I stället för att tala om kvinnliga och manliga jobb övergår man till en uppdelning i tunga och lätta jobb. Arbetsplaceringen skall ske efter individuella förutsättningar. Man talar även om att investeringar i tekniska hjälpmedel och arbetsmiljöförbättringar på sikt ökar antalet jobb som inte kräver fysisk styrka.

I ett av företagen lät ledningen den gamla stammen av män veta i klarspråk:

"Att den som inte accepterar kvinnor i nya jobb får söka sig till annan arbetsplats."

Kvinnorna har känt sig välbemötta:

"Det är bra kamratskap", säger Anna, 36 år.

De kvinnor vi samtalat med, visade sig vara i genomsnitt något äldre än kvinnorna i de två andra företagen. Företaget har dyrbara maskiner. Det är viktigt att de alltid är bemannade. Det är sålunda "bättre att ha äldre med lägre kapacitet än yngre med högre frånvaro".

Företaget har anställt många äkta par. Fem av de kvinnor vi samtalar med har även sin man i företagets tjänst. I regel har han först blivit anställd och sedan hon. Men det finns även exempel på omvänd ordning. När männen på arbetsplatsen ser andras fruar klara arbetet, vaknar tanken att den egna hustrun kanske skulle kunna . . .

I det andra företaget är inskolningstiden på arbetsuppgifterna kort. Det är lätt att finna ersättare vid graviditeter och barnavbrott. Däremot är förmåga till omställning viktig vid diversifierad produktion, där man behöver flytta personer mellan olika arbetsmoment. I princip finns det stora möjligheter att tillmötesgå önskemål om olika arbetstider med hänsyn till kvinnornas barnsituation. Flera kvinnor har också fått speciella önskemål tillgodosedda.

Vi har ändå mött en del kritik mot försöksverksamheten från detta företag. Det beror delvis på en händelse, som inträffade ungefär vid samma tid som försöksverksamheten inleddes:

1974 köpte Eurockoncernen ett dotterföretag i Österrike. Dit har man

successivt flyttat tillverkningen av visst elmateriel från pressgodsfabriken i Bromölla.

Sommaren 1976 varslade Ifö AB om uppsägning av 75 personer på pressgodsfabriken. Det gällde i huvudsak kvinnor på traditionellt kvinnliga avdelningar. De flesta av dem kunde med visst besvär omplaceras. Men nya varsel befaras.

Facket har hela tiden motsatt sig denna omflyttning av verksamheten. Man menar att företaget inte med ena handen skall ta emot statliga bidrag för att anställa kvinnor på manliga jobb, och med andra handen göra omstruktureringar som på sikt innebär avskedanden av andra. Detta har, enligt företrädare för länsarbetsnämnden, orsakat splittring och inneburit en mera halvhjärtad insats för försöksverksamheten, än vad som annars troligen vore fallet.

I det tredje företaget är utfallet av försöksverksamheten negativt. Varför var förutsättningarna sämre i det tredje fallet?

Vi har tidigare beskrivit löneformen på AB Modulentkonstruktioner, där arbetslagets förtjänst beräknades efter det samlade produktionsresultatet i laget. De lägre presterande stöts ut, stämningen blir hård på arbetsplatsen. Kvinnorna tyckte att deras prestation blev undervärderad. De kände sig påpassade och pressade av den hårda atmosfären. I och med att de var så få kunde de inte få tillräckligt stöd av varandra.

"Det är inte lustigt att gå till jobbet. Man *får* inte vara trött. Dessutom ställer killarna större krav på tjejerna än på sig själva. Killarna kan ta en rökpaus i en halvtimme, men det går inte för tjejerna. En tjej syns så bra på ett killjobb".

Kerstin har slagits av männens jargong. De nämner aldrig sin fru vid namn eller säger något vänligt om henne. I stället säger de käringen, käringdjäveln, ragatan, skatan m m. Kerstin har bara hört en man säga sin frus förnamn. Hon undrar vad det beror på. Aldrig hör man kvinnor på en arbetsplats tala om 'gubbjäveln' eller motsvarande.

Kvinnornas närvaro har inte hämmat sex-jargongen eller fräckisarna. Snarare tvärtom. Kvinnorna fungerar som en utmaning till överspel i sexuella anspelningar, varmed männen försöker imponera på varandra.

"De betraktade en enbart som sex-objekt . . . Och det var bara jobb och jobb. Det fanns ingen mänsklighet där," säger Inga. 21 år.

"Nej, tjejer skall inte vara på killjobb. Det är för hårt, för tungt . . . Och stämningen kan bli för hård. Tjejerna får anpassa sig efter det. 'Vad skall du här och göra om du inte klarar av det', får man annars höra."

Från företagets sida svarar man, att kvinnorna kände sig uppbackade av försöksverksamheten och jämlikhetsidéerna. "De kräver mer lön än de presterar". Männen anser att det är svårt att resonera med kvinnor. Medan man män och män emellan kan ge varandra en känga, så tar kvinnor illa upp. I arbetsuppdelningen mellan kvinnor och män är man tvungen att ta speciella hänsyn till kvinnor. Trots att de vet att de uttryckligen blivit anställda på heltid, kommer kvinnorna och ber om halvtid eller att få komma litet senare på morgonen för barns skull. I denna atmosfär inleds en utstötningsprocess:

- ☐ Kvinnorna känner sig åsidosatta.
- ☐ De börjar sjukskriva sig. Detta ger argument om frånvaro i laget, som riktas mot kvinnor. Vädjan om tidsjusteringar för att klara barnen uppfattas som favörer och väcker irritation.

Inställningen till kvinnor på arbetsplatsen uppges vara starkt negativ. Av de tre män vi intervjuat har var och en försäkrat att de för sin egen del inte är så negativa som alla de andra . . .

Det uppges 1976 att alla (5) kvinnorna har slutat.

6 Av två truckförare gör den ena halva hemarbetet och den andra ingenting

Omgivna av det väsande
ljudet från glasyrskåpen intill
jobbar två sättare.
En av dem sköter hushållet ensam.
Det händer att den andra diskar
någon gång.

I den drypande ångan från det heta vattnet
arbetar två maskintvättare.
En av dem gör hälften därhemma.
Den andra gör knappt någonting.

I dammet från de skarpa blecken
står två torrputsare.
Den ena gör allt i hemmet.
Den andra får maten serverad.

Jag bankar väl en matta sa glaserare I.
Jag gör nog det mesta sa glaserare II.

Det bultar i huvudet av bullret från maskinen
där två svarvare står...

6.1 Rutiner för hemarbete

Medan hemmet är mödans lön för mannen, så är det hustruns arbetsplats. När hustrun tar anställning, så ställs det krav på henne från två arbetsplatser. Detta innebär visserligen dubbel belastning, men också dubbla möjligheter. En kvinna kan få självkänsla på två sätt – i hemmet och på arbetet. Om hon misslyckas i arbetet finns det en reträttväg till hemmet.

När kvinnorna gick in för försöksverksamheten, tog männen i en tredjedel av barnfamiljerna över en större del av hemarbetet än vad de gjort tidigare. I två familjer hade mannen ditintills inte befattat sig med hushållet men hade nu börjat lära sig de flesta sysslorna. Ett par makar i 40–50 års åldern delar så här:

"Han putsar fönstren utifrån, och jag inifrån. Den vanliga veckostädningen sköter han. Jag tvättar. Han handlar maten. Jag följer med kanske en gång i månaden, när jag får lust. Varannan vecka gör han middagen. Han sköter bilen, men garaget städar vi tillsammans."

Men i två tredjedelar av familjerna är arbetsfördelningen stort sett orubbad.

"Om jag bad honom städa skulle jag få damsugaren i huvudet."

Mödrarna i vårt material fick ofta sina barn i unga år. De profilerade sin modersroll redan när de trädde in i äktenskapet. De hade inte hunnit befästa sig någon yrkessäkerhet att stödja sig på. Arbetslivets sköts undan. Det tedde sig naturligt för dem att axla ansvaret för hushållsarbetet. Vi finner följande arbetsfördelning i hemmet bland de 47 barnfamiljerna:

	23 försöksfamiljer	24 lika-jobb-familjer
Hustrun sköter hushållet så gott som ensam	16	16
Mannen 'hjälper till' regelbundet med några enklare sysslor	4	3
Hushållsarbetet delas	3	5
	23	24

I 32 av 47 barnfamiljer gör hustrun ensam nästan allt hushållsarbete. Hon står för huvudparten av all matlagning, all städning och tvätt. Hon har kontrollen över att hemmet blir skött. Hon organiserar arbetet och tillbringar en stor del av sin fritid med hemsysslor. Lite hjälp av mannen har de flesta, t ex med disk, bäddning och uppköp. Man hjälps åt att plocka undan kringströdda ting, men kvinnorna ser bättre vad som behöver göras. De måste be om ett handtag – spontant ges det sällan. Männen rycker in ibland; piskar en matta eller damsuger. Ovanligt är att de lagar mat, tvättar, sköter kläder och rengör fönster. Vi har inte träffat på någon man som kunde stryka.

Några kvinnor gör *allt* hemarbete ensamma.

Mari är aldrig fri, säger hon. Hon måste dammsuga varje dag, för sonen är allergisk mot damm. På lördag handlar, städar och tvättar hon. På kvällarna syr och lagar hon kläder.

"Jag gör vad jag hinner. Men ibland sover jag inte på nätterna på grund av stressen."

När Agnes beklagar sig för sin man, säger han generöst, att hon kan väl sluta på fabriken. Inte behöver hon väl jobba. Men Agnes står för lejonparten av försörjningen, och kämpar vidare.

Bland de 32 kvinnorna med ensamansvar för hushållet finns nio av tio hemarbetande kvinnor, och samtliga med deltidsarbete.

De deltidsarbetande kvinnorna har mera tid för hemarbete än sina heltidsjobbande män, och de gör därför det mesta. Samtidigt har de sökt efter deltidsarbete just för att de inte kunde räkna med någon hjälp i hemmet. I sju familjer har kvinnorna regelbunden hjälp av mannen med vissa sysslor utan att de behöver be om den.

"Det är klart att jag måste hjälpa när hon har jobb."

Denna inställning delas av många män *i princip*. Men i praktiken håller det inte. Däremot kan man säga, att i nästan alla familjer där hustrun gått ut i arbete, hjälper mannen till *mer* än när hon arbetar hemma. Men *mer* kan betyda att han nu har börjat bädda sin egen säng eller kokar kaffe åt sig själv på morgonen. Nåja, vackert så!

Vi har upprepade gånger använt uttrycket 'hjälpa till', och det förefaller naturligt i sammanhanget. Så säger männen och så säger kvinnorna. Det rör sig ännu inte om ett delat ansvar utan om hjälp i hushållet. Men i åtta familjer delar makarna på det löpande arbetet i hemmet. Han gör en betydande insats i hushållet, även om hon har den slutgiltiga kontrollen och överblicken. – Intressant nog tillbringar mannen i samtliga dessa familjer någon del av dagen i hemmet. I några familjer arbetar hustrun dagtid medan mannen går på skift. Han påtar sig hemuppgifterna på förmiddagen eller eftermiddagen. I ett par familjer har männen egen företagsamhet i anslutning till hemmet, medan hustrun har industriarbete. Hemarbetet faller sig naturligt om mannen är hemma på dagtid: dels är det dukat med saker att ta itu med och dels utesluter tidsförläggningen andra konkurrerande fritidsaktiviteter. Men i flera fall har makarna valt en arbetstidsförläggning just för att möjliggöra ett delat ansvar för hemmet, även om det kanske i första hand har gällt delad barntillsyn.

Det finns flera anledningar till att männen gör så lite i hushållet. Trots att de gör lite inomhus, gör de desto mer utomhus. De svarar t ex för praktiska ting med huset. De tapetserar, bygger om, snickrar och lagar. De sköter trädgården och svarar för bilens underhåll och garaget. Deras sysslor har mera karaktär av hobby – som man kan utföra när andan faller på. Kvinnornas hemgöromål har däremot prägel av evinnerlig rutin, ting som måste upprepas dag för dag, som man inte kan uppskjuta tills man får lust.

Några kvinnor säger, att det vore väl mycket begärt att deras män skall göra något i hushållet – de gör ju så mycket annat. Arbetsfördelningen i tid är dock helt oproportionell – kvinnornas uppgifter är flera och tar mera tid.

Ett annat skäl till männens ringa medverkan är kvinnornas motstånd! Att sköta ett hem är inte bara tidsödande rutiner, som kan vara lustfyllda eller trista allt efter omständigheterna. Många kvinnor upplever det också som måttstock på sin egen förmåga att uppfylla de förväntningar som ställs på kvinnor. Saker *skall* skötas på ett bestämt sätt.

Göte konstaterar att han aldrig fått chansen att göra något hemma. Om han skulle tvätta, skulle Lena genast påpeka att det inte blev riktigt gjort. Samma kvinnor som beklagar sig över att de inte får hjälp av sina män gör sig gärna lustiga över sina mäns tafatta försök: maten han lagar är oätlig och inte har han vett att städa rätt.

Acke får inte bädda sängarna – det blir inte rätt gjort.

Håkan får inte städa finrummet – han är inte betrodd.

Också Judit känner sig ertappad när vi frågor om hon egentligen gett sin man någon chans:

"Men varför kan de inte göra det riktigt när de engång gör det? Sängöverkastet ligger ju inte rätt t ex. Men det är klart. . . När han någon gång säger 'ser du att jag har dammsugit?' – Då svarar jag nog ibland – nej, det syns inte. Då blir han väl lite besviken."

Också Emma, tyngd av allt ensamansvar suckar:

"Man skulle verkligen dela upp det hemma. Det blir för mycket för mig. Men det är bara självklart för honom. Jag har försökt få honom att hjälpa till, men det går inte. Jag får ändå göra om det. Han klarar det inte."

Fast visst kan det vara lite sabotage av männen. . . Du ser, jag kan inte så du måste ta över. Och så gör de trevligare ting. . .

Flera kvinnor lever i konstant press. Samtidigt är de osäkra på sig själva och på vad de har rätt att vara. Vad betyder det att släppa uppgifter som man hämtar sin självkänsla ur? Några känner att med förvärvsarbetet släpper en del av kraven på det perfekta hemmet. Deras självkänsla hänger inte enbart på hur det ser ut hemma. Man får ha det lite stökigt när man förvärvsarbetar. Man får andra stöd för sitt självförtroende än att ha ett prydligt och pyntat hem.

"Genast när jag började arbeta hade jag samvetskval för allt jag inte hann. Men nu har det gått över. Man blir en helt annan människa när man jobbar. Man orkar inte bekymra sig för hushållet, om det är perfekt."

Några kvinnor tycker att hushållsarbetet har blivit roligare sedan de började arbeta. De känner sig mer stimulerade och de har tvingats organisera hushållsarbetet och hinner på så vis fortare undan.

En tredje anledning till att männen drar sig undan hemarbete är att de återvänder från arbetet uttröttade och slutkörda.

Astas man är över sextio år och fick sina lungor förstörda på fabriken. Ingrids man är i femtioårsåldern och jobbar i gjuteriet. Han orkar inte lika mycket som förr. Både Asta och Ingrid har haft dubbla motiv till förvärvsarbete: för sin egen skull och för att avbörda sina män ensamansvar för försörjningen. Ingen av dem vill att deras män skall ta ett handtag i hushållet. De skall i stället koppla av och ta det lungt. Fruarna oroar sig för sina mäns hälsa och beklagar sig inte.

Av tradition är hemarbetet kvinnornas domän. Kvinnorna klagar ganska sällan på männen. De är snarare resignerade. De är nöjda med den hjälp de får. De är ju alltid något. Kanske är det inte mängden som skall räknas, utan gesten, menar några. Och mer än förr gör männen väl. . . Även om några män som lovat vitt och brett lagt av efter ett tag. De är så lätt att glida in i gamla vanor.

Kvinnorna vill slippa bråk:

"Man har lärt sig tiga. Sen tar man allt. Det är inte rätt, men man gör det för att det skall vara lugnt i huset. Det är väl inte bra för barnen om man gnäller och tjatar. Lika bra att man tar det själv i så fall."

Visst noterar man olikheter:

"Gör han en smörgås till sig frågar han aldrig om jag vill ha. Han säger, att han bara inte tänker på det. Men jag, jag frågar om *han* vill ha. Vi kvinnor tänker i första hand på omgivningen. Demonstrativt kan jag göra precis som han, men då frågar han varför han inget får."

Irene kände sig utsliten. Det kom till en punkt då hon blev irriterad och trött av att komma hem till allt arbete. Maten skulle lagas. Hon ville få tid att umgås med minsta barnet. Kläder skulle ställas i ordning. Till sist brast hon ut:

"Jag var på så dåligt humör att det inte gick att tala med mig och barnen bara krävde. Jag sa att jag bara inte orkade både hemma och borta. Vi samlades och pratade igenom det och sen har det gått hur fint som helst. Nu dammsuger en, en bäddar och en gör middag. Sen är vi fria samtidigt. Mitt humör är mycket bättre. Det säger han också."

Irenes man blev intervjuad i hemmet. Han frågade:

"Vill du ha kaffe? Vi får väl se vad frugan har i köket, för det är helt hennes domäner. . ."

Det är svårt det här med hemarbete. . .

6.2 Försörjarens börda

Medan en kvinna blir tillfrågad om hon är gift och har barn, frågar man en man vad han gör. Vad har han för yrke. Ty mannen har varit sin hustrus man och barnens far just i egenskap av försörjare. För honom har det inte funnits någon reträttväg till hemmet. Män har haft att investera i sig själva som försörjare och att hämta självkänsla ur sin förmåga att klara försörjningen. De har ibland satsat så till sitt yttersta, att de stegrar sig inför att man kräver något mer av dem.

Johan, 29 år, arbetar hårt.

"Det sliter hårt på människan. Det är stressigt och den obekväma arbetsställningen. Man slår sig och får brännsår över hela kroppen. Man tränar sig lite till fakir. Numera får svetslopporna lysa ut i huden. Man får stå böjd. Man blir bländad. Nej, det är ett yrke jag inte skulle vilja rekommendera min son."

Johans hörsel är nedsatt, speciellt på ena örat. Han har lätt för att få ont i ryggen och måste vara försiktig. Knäna borde opereras, men han kan inte tänka sig att ta ledigt en månad utan väntar tills smärtan blir för stark. Vid 40–50 års ålder är man utsliten i hans jobb. Han märker det på de äldre. Trots att yrkesskickligheten är större orkar de inte hänga med. De yngre är starkare och uthålligare och dominerar. Och för hans del gäller det också trassliga nerver. Tio år till kanske han orkar hänga med.

Unga män tar risker. De satsar allt på ett kort. Johan hade ambitionen att skapa något för framtiden. Tillsammans med några kamrater startade han ett verkstadsföretag. Familjen skulle få det bra, ett eget hus. De skulle leva bekymmerslöst. Det var tre slitsamma år. De mest slitsamma i hans liv. Hans glödande ambition, den nytända känslan av att skapa en framtid för familjen. . .

"Det hängde på mej vart vi skulle komma. Jag offrade all tid, alla helger, var aldrig ledig. Man kom hem och var trött, trött som om man varit med om en svår operation. Gick alltid hem i ett omtöcknat tillstånd. Margit fick allt ansvar för pojken. Jag bytte blöja kanske en gång. Den fysiska och psykiska trötttheten var för stor. Vi hade lånat pengar. Jobb skulle vara färdiga. Jag kunde inte sova för allt ansvar. Det var en mardrömstid.

Margit anklagade mej för att jag arbetade så mycket för att slippa träffa henne. Men det var inte så. Det var den ekonomiska pressen. Kompanjonerna tog ut skilsmässor. Det återverkade på oss alla. Själva bodde vi isär ett halvår.

Vi har alltid bråkat och grälat om att jag lämnar henne ensam med allt. Hon har aldrig någonsin sagt 'ta nu bara och koppla av och slappna av'. Hon har bara ställt krav, 'ta nu hand om pojken'. Jag förstår att hon vill att vi skall ha bättre kontakt, men när jag kommer hem behöver jag få lugn och ro. . .

Jag har inte stort tålamod med barn. När jag är hemma ett par dagar orkar jag inte leka med honom längre stunder. . . Mej lyder han inte. Om jag säger 'gå och lägg dej' så trotsar han mej. Men inte mamma. Det är inte roligt. Jag har ingen funktion att fylla och kanske bryr jag mej mindre om honom då. Jag skulle ibland vilja blanda mej i mer, men hon ger mej inte riktigt chansen. Jag tycker att hon är för mjuk och eftergiven. Hon lägger sig i allt jag gör med pojken. Jag får inte säga min mening. Barnet förlorar sin respekt för fadern och tror att 'det är henne jag skall lyda'.

. . .Och jag vill ha uppskattning. Det är inget roligt när man inte får uppskattning. Det är otacksamt att jobba och slita och så fort man kommer hem är det nya krav hela tiden. Om hon bara en enda gång. . . hade sagt att hon beundrade mej för att jag kämpar så för framtiden, hade jag kunnat försätta berg."

Men den stora satsningen på framtiden misslyckades. Vad finns då kvar när en total satsning på ett enda område går om intet:

"Man fick en väldig smäll, som nästan tog knäcken ur en. Det satte spår som kommer att märkas alltid. Jag har t ex tappat ambitionerna. . . Priset är för högt. Då uppgav jag också ansvaret för familjen. Vi grälade om småsaker hela tiden, men i botten var det allvarliga ting. Jag tappade ansvaret, men inte kärleken. Det klarar sig ändå, tänkte jag, utan mej. För samhället är sånt, en ensam mamma tas om hand. Mannen förfaller men en ensam mor gör det inte.

Jag har skänkt henne allt jag har. Själv äger jag bara mina kläder. Om nerverna inte håller behöver jag inte känna skuldkänslor för att jag sviker. . . Men sen blir jag drivande som drivved i havet.

De flesta män döljer problemen utåt. Men under ytan. . . .Man tvingas hålla det inom sig. Man öppnar inte sitt innersta på det området. . ."

I Johans berättelse är inslag som är typiska för ett mansmönster tydligt synliga. Det handlar om att arbeta hårt, att satsa allt på ett kort. Detta leder till att familjen blir försummad. Hustrun revolterar och blir 'oförstående'. Kontakten med barnen blir tunn. Vid motgång sluter sig mannen. Tyst, 'stark' och missförstådd – utelämnad som 'drivved i havet'. Något av Johans situation framskymtar hos flera män vi talat med, ehuru inte med samma konsekventa förlopp – men i skärvor och besläktade variationer.

Några av männen är skickliga yrkesmän. De trivs med sitt arbete och deras yrkesskicklighet ger dem självförtroende. Men hur får man självkänsla när arbetet uppfattas som destruktivt?

"Jag vantrivs enormt med arbetet. Jag får ont i magen av skiften. Men jag måste ju tjäna pengar. Jag är bara en del av en maskin. . ."

Självkänsla kan man skaffa sig på flera sätt. För några män ligger lösningen i att uthärda:

"Rörmaskinen bullrar och man måste använda hörselskydd. Det är obehagligt. Det tar månader att lära sig använda dem. Det gör ont att svälja. Det blir rött och ömt i örat. Om man skall tala tar man ut vadden. Då har man kanske syra på fingrarna. Man kan få det i örat. Det tar sin tid att lära sig handskas med syran också. Nybörjaren skadar sina händer. Syran fräter 3–4 mm djupa sår. Det blir som en krater, blodlös och vit inuti. Vidare är det blyfara. De handskas med tenn. Ju renare tenn, desto bättre hållbarhet. Men bly är billigare. Ju mer bly desto farligare för arbetarna," säger Göran.

En man berättar stolt att det behövdes två män för att ersätta honom när han blev sjukskriven.

Vi finner, i synnerhet bland försöksfamiljerna, att försörjarrollen kostat männen hörselskador, förstörda ryggar, muskelvärk vid gjuteriets temperaturväxlingar, anfrätta luftrör, allergier, magkatarrer, avklipta fingrar och 'trassel med nerverna'. Arbetslivet tar ut så mycket av många män och förnekar så mycket hos dem, att de praktiskt taget inte har något kvar att ge vid hemkomsten. Om dessa män skall kunna utvidga sitt register över flera livsområden, så kan nya krav inte läggas ovanpå de gamla – utan arbetets villkor måste organiseras så, att det blir lite mer kvar av människan, när försörjaren har gjort sitt.

För många män blir hemmet platsen där man kopplar bort vedermödorna och hämtar nya krafter. Att ha hustrun hemma ger trygghet. En ograverad reserv som inte blivit inrutad i tidsscheman och press. – Det vill mycket till innan hemmet blir betraktat som en ny arbetsplats för männen:

"Det är en väldig förmån man har att maten står på bordet när man kommer hem. Det blir ju mera fritid. Jag har en gammaldags uppfattning, att kvinnan skall vara i hemmet. Det tycker jag. Det är absolut bättre nu när jag har möjlighet att ha henne hemma."

"Jag arbetar rätt mycket övertid. Ett halvår jobbade jag dessutom extra för ekonomins skull, men sen orkade jag inte det mer. Det kan visst vara tungt med det ekonomiska ansvaret, men om Berit hade jobbat hade allt blivit så stressigt på kvällen – matlagning, städning och allt. Vi skulle inte få nån tid ihop. Det skulle bli extrajobb för oss båda och så läggdags genast."

Det ligger något av *en mans heder* i att kunna försörja sin familj. Försörjarens hederskod har historiska rötter. Borgerlighetens män gifte sig i relativt hög ålder – ofta med betydligt yngre kvinnor. Förlovningstiderna kunde vara i många år. För att gifta sig måste mannen kunna garantera flickans familj att han kunde försörja hustru och barn. För kvinnors del talade man om ett 'gott parti' när de förmäldes till en god försörjare.

Att kunna försörja hustru och barn blev måttstock på vuxenhet och mandom. Efter 1917 började man även spåra upp män som övergav en ogift kvinna med barn för att utkräva underhåll av barnafadern. Vid skilsmässor utgick underhåll. Dessa rättsprinciper till barns och kvinnors skydd har understrukit mannens *skyldighet att betala* – ingen krävde att han skulle sköta barn eller hushåll – men han hade att försörja och underhålla. När kvinnor gifte sig ansåg man förr, att de skulle sluta på sina arbetsplatser. Inte förrän 1939 gav lagen kvinnorna skydd mot uppsägning vid giftermål.

Manliga drömmar om frihet och obundenhet har starka inslag av revolt mot försörjartvånget. Hannerz (1969) beskriver hur arbetslösa svarta män i slummen idealiserar frihet och flyktighet för att klara upp det faktum, att det inte finns någon chans för dem att axla en försörjares ansvar.

Männen har svårt för att upptäcka inslag av undertryckelse och förmynderi i sin egen ekonomiska beskyddarroll. Det är ju beredda att ta ut sig till det yttersta för henne och barnen. Kvällar med övertidsarbete och extraknäck. Arbeten man inte gärna vill ha, men måste ta, eftersom de är bättre betalda än jobb man skulle föredra. Man går med gnagande oro. Klarar vi det denna månad? Oljepriset har gått upp. . . Ungarna behöver nytt till vintern. . . och

bilen krånglar. . .

Det är knappast att förundra sig att gamla ideal lever kvar. I försörjarrollen finns ett stänk av heroism. För många män är det ännu ovant att se på sin hustru som ekonomisk medarbetare och kamrat. Några är låsta i sin roll som familjens beskyddare:

"Det är min huvuduppgift att stå för ekonomin. Jag har aldrig bett henne jobba om det varit knapert – det är ju min sak att reda upp."

"De ekonomiska bekymren håller jag för mig själv. Jag lämnar bara hushållspengar hemma. Hon vet inte ens vad jag tjänar och vad jag har för utgifter. Nej, det är mina bekymmer, och dom behöver inte hon ha."

Den här synen möter vi både hos dem som arbetar hårt för att kunna ha sina hustrur i hemmet, och dem som uppfattar sig som huvudförsörjare trots hustruns förvärvsarbete.

Ännu svårare kan det bli för män att se sig själva i 'kvinnogöra' i hemmet. När hustrun tar ett jobb känner sig flera män pressade. De inser att hon inte har det lättare än han, men är väldigt valhänta och oförberedda att axla ansvar.

"Ibland är väl en annan för slö. Det blir lite komplikationer, men inga större grejer, vi kan överbrygga det. Men lördagarna är ju väldigt pressade. Allt ska fixas, det skall handlas. Man tänker på fredan – o så skönt att det är helg. Men på måndan är man ännu tröttare."

"När bägge jobbar skall bägge hjälpa hemma också. Men det är *tröttsamt*. Man är fysiskt trött, och allt är tröttsamt hemma också. Men det är nog ännu tröttsammare att vara hemmafru, det tyckte hon allt."

Ibland flyr männen bokstavligen hemifrån. Till fotbollsplanen eller fiskevattnen och lämnar sina fruar hemma med ansvaret för hushållet.

"Han är underlig på så sätt. Han tänker inte på att om han hade hjälpt till lite hade jag ju också hunnit följa med. Jag brukar säga att han är första person singularis."

"Jag är ju tröttare på kvällarna nu. Det är så mycket att göra. Han gillar t ex inte att jag glömmer att hänga upp hans våta träningsoverall ibland. Eller att jag är trött och irriterad och gnäller över att jag gör allt. Det upptas bara som om jag inte orkar med idag, och tas inte på allvar."

Hos Kurt har många år av tungt arbete alstrat bitterhet. Han gav upp sin tänkta framtid för att ta ett mera välbetalt arbete då hans flicka blev med barn. Nu 15 år senare bekänner han:

"Det är ett tungt ansvar att ha familj. För det har varit svårt att få allt att gå ihop. En lördag slog jag näven i bordet – alla andra hade bil, men vi satt där hemma ensamma."

Det gav impulsen åt Kurts fru att ge sig in i försöksverksamheten.

Flera män har känt lättnad i försörjarbördan:

"Jo visst är det en lättnad. Förra året slog jag av tre fingrar i maskinen och då kändes det bra att hon hade jobb."

"Det är bra med två inkomster, om man blev arbetslös t ex".

Om hustrun skulle sluta arbeta – vad skulle då hända?

"Ja, vi har faktiskt tänkt på det där om hon blev utan arbete. För vi har vant oss. Det skulle bli en standardsänkning."

"Vi skulle få ekonomiska problem. (Bittert) Det blev aldrig något över när jag jobbade själv."

"Nu när vi har hus hade det knipit med ekonomin."

Hustruns lön medför en lättnad för männen:

- ☐ män som är otrygga på arbetsmarknaden blir avlastade ansvar och oro
- ☐ äkta män har kunnat ta anställning med lägre lön på hemorten sedan familjen fått två inkomster
- ☐ familjer med utsatta försörjare (sjukdom, alkoholism) har fått en ny ekonomisk trygghet
- ☐ män har kunnat minska på eller avstå från sina extraknäck
- ☐ familjer har kunnat satsa på husköp
- ☐ kvinnor har kunnat ta ut skilsmässor i äktenskap som redan i åratal varit destruktiva för familjen.

Svårigheterna för många män att klara rollförändringarna ligger i att de baserat sitt självförtroende på just det som blir ifrågasatt. Männen känner sig dunkelt hotade. Siv är medveten om att situationen är känslig för hennes man.

"I och med att jag har fått självförtroende vågar jag prata mer med honom. Men jag är väldigt försiktig för jag är rädd att han skall känna sig hotad av min nya självständighet. Han kanske inte känner samma styrka som tidigare i förhållande till mig, men då tänker han fel, men det vet han inte om. Och det är ju så synd. Men vi pratar inte om det. Jag har försökt att sätta mig in i hans situation för det är svårt för mannen innan han har vant sig vid den nya ordningen. Det är kanske svårare i arbetarklassen. Vi är mer arbetsmaskiner, männen är tröttare när de kommer hem och behöver mer omvårdnad. Man får ju inte den stimulansen i jobbet heller. Man står där i enformigheten, tittar på detaljerna. Man tänker inte. Man kan inte tänka i verkstan för där är så mycket buller."

Att mansrollen ibland ställer överkrav anar vi på de män som vi *inte* fått träffa, men som indirekt presenterats oss genom samtalen med hustrurna. Bland bortfallen i intervjuerna finns fall där vi inte ens fått vända oss till männen – hustrun har inte vågat berätta för mannen om intervjun och om att vi ville kontakta honom – och ett par män har hälsat genom hustrun att de inte var intresserade av att ställa upp. Fyra av dessa män är alkoholister. I tre fall ledde mannens spritmissbruk till skilsmässa medan den fjärde lever i ett äktenskap där hustrun försörjer honom. Varför super de?

"Han hade väl svaga nerver och oroade sig för ekonomin. Och det blev värre när jag började jobba."

"Jag vet inte. Han säger inte mycket. Men har är våldsamt svartsjuk och vi kan inte umgås med nån för han tror att jag tittar på andra."

"Han jobbade treskift och fick problem med nerverna. Han kunde inte sova på dagarna, och ibland fick han inte sömn förrän han blev ledig. När jag började jobba för att vi knappt klarade ekonomin för huset började han få problem med spriten. När vi sålde huset blev det ännu värre."

"De verkliga problemen började när jag tog över. När jag tog saken i egna händer och slutade tjata på honom om pengar."

När mannen inte klarar sin försörjarroll känner han sig inte mycket värd. Speciellt hotad blir han, när hustrun tar över en del av 'hans ansvar'. För männen har hämtat styrka just ur sina hustrurs 'svaghet'. När balansen förskjuts är det svårt att hitta nya sätt att vara stark på.

Tre män bevakar sina hustrur svartsjukt. Hustruns begynnande frigörelse och ekonomiska oberoende skapar osäkerhet. Männen sätter sig emot att deras hustrur börjar jobba.

Aina sköter ensam hem och halva dussinet barn. Så har hon sökt ett deltidsarbete utan mannens vetskap och med hans uttalade motstånd:

"Jag tror att han är avundsjuk på min sakta påbörjade frigörelse och att den skrämmer honom."

De rollosäkra männen lever upp till en mall – en föreställning om hur en riktig karl är. Duktig försörjare, stark, stöttande, behärskad och dominant. För att leva upp till den rollen måste de förneka oförbehållsamhet och mjukhet. Konflikterna uppstår när han vill men inte vågar: närma sig barnen, hjälpa sin fru. När han håller tillbaka och sällan lever ut oro och ömhet.

"Han tyckte inte om att jag skulle börja jobba. Och han gjorde ingenting i hushållet. Han ville nog gärna, men han vågade inte. Det hörde liksom inte till. Och han skämdes inför sina kamrater när han skulle sköta minstingen. Han levde för hur andra såg oss. Bara fasaden var fin spelade det ingen roll hur det såg ut bakom. Det var väldigt viktigt med en prydlig trädgård. Och om det hade snöat fick barnen inte rasa i snön på framsidan för det var så vackert med den vita rena ytan. Han var mycket mån om barnens betyg. . ."

På ett sätt verkar det lättare för Jonas som helt enkelt har kapitulerat som försörjare. Ur försörjningssynpunkt är hans fru en ensamstående mångbarnsmamma. Familjen har levat i samhällets marginaler och de sociala myndigheterna har haft sina ögon riktade på dem. Och likaså skvallret. Han dricker inte ensam och blir inte våldsam, men bjuder gärna laget runt. Med försöksverksamheten kom Liv in i industrin. Hon hade gott sinne för verktyg och maskiner och blev en 'mönsterarbetare' som verkmästare inte släpper ifrån sig.

Hon har fått möjligheter att ekonomiskt klara den stora familjen. Hon har fått ett socialt värde och rönt uppskattning på arbetsplatsen. Jobbet är hårt, hushållet är stort. Hon står ensam för det mesta, föräldraansvar och försörjning. Hon har ännu överskott till att mannen skall – trivas. Det strålar om henne när hon talar om sina barn och hon säger:

"Om jag fick leva om mitt liv, så skulle jag vilja ha det precis som jag har det. . . Man kan inte ha det mycket bättre."

När hustrun är mycket stark uppstår ibland problemet hur hon hanterar sin styrka i förhållande till en man av vekare virke – där rollerna mellan könen är omvända mot gängse förväntningar. Ibland bär kvinnor upp en hel social värld, inklusive mannen, på sin väldiga kvinnokraft. Ibland stukar hon till honom.

"Han kan be om förlåtelse för att han gått ut. Det borde han inte göra. . . När jag började jobba ville han visa att det inte lönade sig, att det var hans förtjänst att vi plötsligt kunde spara 1 000 kronor i månaden. Det tog jag ur honom. . . Han undervärderar sig själv. Han förstår inte hur jag kan verka så självsäker och fri från nervositet. Han kan inte tänka att det känns för mig också. Ett tag var en kontakt länge trasig och jag bad honom laga den. Till sist gjorde jag det själv. Då kände han sig som en stor skit. . ."

Vi har träffat på ganska få män, som öppet deklarerar att de bryter mot gamla föreställningar om vad som manligt. Men Kalle gör det:

"Jag pratar med två arbetskompisar om precis allting. Vi har redan gått igenom förlossningar flera gånger om. Den enes syster fick barn för ett tag sen, och snart skall ju vi ha barn. Vi pratar om flickorna skall vara hemma och så. Vi ger varandra råd. Men vi är nog original för vi pratar om blommor och alltsånt där. Vi har haft tur att vi är lika. Andra på jobbet blir paffa när de hör hur vi snackar."

6.3 De ekonomiska besluten

Som vi har sett, betraktas männen i familjerna som huvudförsörjare. Ansvaret för ekonomin vilar på dem. Men när det gäller kontroll och överblick över familjens ekonomi delar makarna vanligen på ansvaret. Det uppger man i 31 av 47 familjer. I de övriga familjerna är det lika vanligt att mannen eller hustrun har huvudansvaret att inkomster och utgifter går ihop.

Eftersom kvinnorna har huvudansvaret för hushållsinköpen har de oftast en överblick som män saknar. Kvinnorna vet vad mat kostar och vad barnen behöver av kläder och skor. Men lika vanligt är det att kvinnorna också har hand om betalningen av räkningar – hyra, husräntor och amorteringar, bilavbetalningar, försäkringar. Detta trots att männen oftare har hand om den praktiska skötseln av t ex bilen och huset.

Huvudintrycket är, att det inte är något problem hur pengarna skall disponeras. Man diskuterar och beslutar gemensamt. De flesta familjerna har hål att stoppa pengarna i vid månadens slut, så det blir inte mycket över. Och skulle det bli något över är man i allmänhet överens om hur det skall användas.

I en del familjer läggs mannens och hustruns lön i en gemensam pott.

"Våra löner går in på en bok, och därifrån tar vi när vi behöver."

Om det blir något över sparas det kanske – ofta till ett hus – eller man delar på summan.

Daga, som började förvärvsarbeta genom försöksverksamheten, berättar:

"Vi gör inte upp någon budget, utan handlar det vi är tvungna att ha. Det är inte min lön eller hans lön. Det är aldrig några diskussioner. Behöver man något så köper man det. Enda skillnaden mot förr är att vi har det bättre ställt nu, vi slipper vända på slantarna."

Daga lever i ett jämställt äktenskap där man delar på hushållsansvar, omsorgen om barnen och försörjaransvaret. Det är väntat att makarna också skall vara överens i ekonomiska frågor.

Men Ylva, som ensam svarar för sitt hushållsarbete och är nedtyngd av sitt ensamansvar säger detsamma:

"Vi bestämmer tillsammans om pengarna – det är aldrig något bråk. Vi har en plånbok och där tar vi vad vi behöver."

I några familjer där hustrun har huvudansvaret för familjens ekonomi upplever hon det ekonomiska ansvaret som betungande. I dessa fall är maken 'svag försörjare' p g a alkoholism eller sjukdom, eller lever lite i utkanten av sin familj.

"Jag har aldrig sett hans lön och vet inte om han får något över. Han handlar och betalar maten (som jag lagar), men han glömmer ofta nånting som jag sen får köpa för mina pengar. Och det tycker han ju är jättebra."

Jonas lever i familjen som vore han inneboende. Han betalar 250 kronor i veckan för sig. Resten av hans lön går till hans privata bruk. Hustrun betalar alla andra utgifter – mat, kläder, de omfattande reparationerna på huset. Om hennes pengar inte räcker lånar han henne lite. Men då måste hon betala ränta.

Också Anna måste be sin man om pengar när hennes tagit slut. Han betalar hyran och elräkningen, hon allt annat.

Men inte bara i dessa familjer där hustrun i praktiken är huvudförsörjare har männen det bättre ekonomiskt förspänt. Männen har ofta mera pengar för eget bruk, och de har ofta en kostsammare fritid.

"Han behöver ju till cigaretter och bensin till bilen och så är han ju borta rätt mycket på helgerna."

Men det är viktigt att få egen lön för självkänslan, tycker de förvärvsarbetande kvinnorna. De blir inte så beroende. De känner sig självständigare.

"Att få egen lön innebär ju att man blir mera jämställd med mannen."

Orden ovan är Gretas. Hon hoppade av försöksverksamheten, dels för att hon inte fann något lämpligt arbete, dels för att hennes man i grund och botten var emot att hon skulle börja arbeta.

Kirsti däremot började förvärvsarbeta, sex timmar om dagen. Hon har många barn och steget var stort. Hennes man har alltid haft det ekonomiska ansvaret. Han gav henne hushållspengar, pengar till barnens kläder och deras veckopengar. Sällan något till henne själv.

"Pengarna i övrigt har jag inget med att göra."

För något år sedan slutade hon röka i ett år. Pengarna satte hon undan till en semesterresa, som hon mot sin mans vilja företog tillsammans med två väninnor. De for till Mallorca, solade, badade och hade det skönt. Ibland arbetar hon övertid. För övertidspengarna försöker hon spara till en sådan resa en gång om året *ensam*. Mannen anklagar henne för själviskhet, att jobba och missköta hemmet bara för att få resa på semester. Själv åker han varje sommar på jakt- och fiskeresor.

Det kan vara värt att notera, att i praktiken går kvinnornas löner ofta åt till det nödvändiga – mat och kläder. De stora investringar, som man genom

hustruns lön kunnat unna sig betalas ofta av mannens lön. Kanske för att det mera känns som mannens intresseområden – "huset jag bygger", "min bil". I de tio familjer där hustrun är hemarbetande beslutar makarna i sex familjer gemensamt om hur pengarna skall användas. I två familjer har mannen huvudansvaret, uppger man. Han har den ekonomiska överblicken, betalar räkningarna och ger hustrun hushållspengar. I tre familjer får hustrun mannens lön att förfoga över. Hon har hand om utgifterna och han tar bara lite fickpengar för eget bruk.

För att nu summera:

De ekonomiska besluten och frågan hur man skall få inkomster och utgifter att gå ihop tycks mera sällan vara orsak till misshälligheter makarna emellan. Undantag är några familjer där bl a mannens spritproblem också medfört ekonomiska problem, och några familjer, där kvinnorna inte vågar protestera men egentligen misstycker.

I många familjer tycks en klok planering av familjens ekonomi vara ett gemensamt intresse som svetsar makarna tillsammans. Förverkligandet av sparmål kräver sparsamhet, försakelser och lojalitet makarna emellan. Det är vanligare att kvinnorna uttrycker missnöje med att de har för tungt ansvar för barn och hushåll än att de har för lite inflytande över familjens ekonomi.

Kvinnorna har sällan högre inkomster än männen. Genom deltidsarbete eller lättare typ av mansarbete har de ibland lägre inkomster. Detta, parat med mannens traditionella försörjaransvar skulle kanske göra att man väntade sig att kvinnorna skulle ha mindre kontroll över ekonomin än deras män. Men eftersom de har huvudansvaret för hushållsinköp och barn har de större överblick och står för det ekonomiska vardagstänkandet. Det ingår i deras husmorsroll att tänka och handla ekonomiskt.

Vi har träffat kvinnor som med yrkesstolthet i rösten beskrivit hur man hushållar förståndigt. De köper potatis i stora partier, hela grisar, och läser annonser om specialerbjudanden. De handlar bara till extrapris och köper sällan halvfabrikat. De bakar och fryser in. Och de misstror sina män om samma ekonomiska förstånd.

"En gång skulle han köpa gymnastikskor till ungarna. En fick en billig och ful sko, en annan en billig och dålig sko som gick sönder på en vecka."

Förutom ansvar för barn och hushållsarbete har kvinnorna i flertalet familjer stort ansvar i att ekonomin skall gå ihop. Det är på kvinnornas skicklighet i att hushålla och laga och sy kläder, som det hänger. I praktiken fattar hustrun de flesta ekonomiska vardagsbesluten, även om man uppger att besluten är bådas. Att 'båda bestämmer' betyder att makarna är överens och att man ofta har var sina ekonomiska ansvarsområden. Mannen köper redskap och vad som behövs till huset, trädgården och bilens skötsel. Hustrun står för mat, barnens kläder och småsaker till hemmets inredning. Större saker som t ex möbler, köper man ofta gemensamt. Med andra ord, beslut om ekonomin skapar inte konflikter och är inte heller ett spänningsfält i majoriteten av familjerna. Däremot är *löntagarrollen,* frågan om att vara försörjare – *huvudförsörjare* – en ömtålig fråga med undertoner av heder och självkänsla. Konsekvenserna av hustruns medansvar för försörjningen tillmäts inte full tyngd – inte så att hon blir avlastad hushållsarbete på delade villkor. Nej, många hustrur får dagligdags bära på sina mäns problem med huvudförsör-

jarskapet.

Och kanske är det inte så underligt – arbetsmarknaden växte upp för manliga försörjare som fick försörjarlöner och fröknar som inte räknades som riktiga försörjare – när det gifta kvinnornas tid kom på arbetsmarknaden, var dessa mönster väl inkörda. . .

7 Föräldrar och barn

"Vi kom hem efter en fest och jag var trött och någon ropade på mamma. Jag sa till Kurt som hade druckit några groggar att nu vet du inte om du är mamma eller pappa så nu får du gå upp."

När industrialiseringen skilde bostäder och arbetsplatser åt minskade männens kontakter med barn. Barndomen hamnade i ett 'kvinnoland'. Barnet bildade mer och mer kärnan av 'mening' i den gifta kvinnans liv. När släktbanden blivit försvagade, tillgången på ogifta mostrar, systrar och barnflickor sinat, när flyttningar skingrat grannskap och hembygder och kontakterna mellan generationerna tunnats ut, då återstod moderskärleken som trygghetens idealbild. Inte undra på att modern så småningom kedjades vid en piedestal av oersättlighet. Fadern förtegs i stort sett. Föräldrarna blev specialiserade i var sin riktning – till Mor och Försörjare. Detta innebar en tilltagande markering av könsrollerna inom familjen, samtidigt som nya områden öppnades för kvinnor och lagstiftningen talade för ökad jämlikhet. Förändringarna nådde olika samhällsklasser vid något olika tidpunkter, liksom även avvecklandet skett i olika takt – beroende på de erfarenheter och möjligheter olika samhällsklasser förfogar över.

Hur långt har familjerna kommit från specialisering till delade roller, när det gäller ansvaret för barn?

7.1 Ansvar för barn

Vi finner att hustrun i 38 av 47 barnfamiljer har huvudansvaret för barnens dagliga vård, praktiska omsorger och fostran. Tretton heltidsarbetande kvinnor, de allra flesta med 'mansjobb' i industrin, svarar ensam för barnens välbefinnande.

Ansvarsfördelningen i 47 barnfamiljer:

Delat ansvar	9 familjer
Hustrun har huvudansvaret	25
Hustrun har ensamansvaret	13

En femtedel av föräldrarna delar m a o ansvaret tämligen lika:

"Vi har delat på barnuppfostran och allt som hör till familjen. De som vi känner sedan vi var nygifta säger att vi har ett konstigt äktenskap. – De anser att vi är mer kompanjoner i en firma. Vi har aldrig haft någon uppdelning att det är mitt, och det är ditt att göra. Det har aldrig varit bara den ena som skulle ta ansvaret. Man har alltid vetat att den andre ställde upp när det var någonting. Det kan lika gärna ha varit Olle som skulle ha stannat hemma idag om barnen varit små och blivit sjuka."

Denna indelning av familjerna efter huvudansvar, delat ansvar och ensamansvar för barnen behöver förses med några reservationer och nyanseringar. I de 25 familjer där hustrun har huvudansvaret, men ej ensamansvaret, skiftar mannens andel från ganska mycket till nästan ingenting. Jämförelserna buntar samman familjer i olika livsåldrar; föräldrar vars äldsta barn redan är vuxna med unga småbarnsföräldrar. Barnansvaret under småbarnsåldern och i tonåren handlar om olika saker. Samma föräldrar har delat på ansvaret olika vid olika tidpunkter. Under perioder då båda föräldrarna skiftarbetat, har de även delat på ansvaret för barnen mer lika, och tidvis, när hustrun haft kvällsarbete, har mannen tagit hand om barnen.

Även om hustrun i allmänhet har huvudansvaret för barnen, tar de flesta fäder del i vården av barn. Somliga gör det på allvar, för andra är det en hobby att ta till när man känner sig upplagd. Det är vanligt att fadern träder in i bilden först när barnet passerat de första levnadsåren. Hälften av papporna har inte alls, eller endast i undantagsfall, matat, tvättat eller bytt blöjor på sina små barn.

"Jag skötte inte om barnen när dom var små – det där med bajs i byxorna har inte varit min starka sida."

"Hon gjorde i ordning dom. Jag var rädd för att ta i dom små knytena. Tappar man dom i golvet så. . . Hon la dom i knät på mig, så man fick sitta stilla och hålla."

En dryg fjärdedel av fäderna förblir lika bortkomna även när barnen växer upp – av skäl som vi skall återkomma till.

Observera att vi har definierat 'ansvar för barn' som vård och praktiska omsorger. Samvaron med barn är full av arbete. Men det finns ett annat slag av arbete än av- och påklädning, matning, tvättning, potträning och andra praktiska bestyr – nämligen *känslor som arbete.* Barn kräver att man är känslomässigt närvarande. Barn behöver bli dämpade när de är uppskärrade och aktiverade, när de inte kan hitta på något att göra.

Det är ansträngande att vara närvarande. Det kräver koncentration, uppmärksamhet och inlevelse. Att man är beredd på ett 'att ge och ta emot'-förhållande till barnet. Redo att trösta, att titta, att beundra och att förhindra, styra och avleda. Redo i sömnen när barnet vaknar av en ond dröm eller har sparkat av sig täcket. Redo att svara på frågor under ett tv-program, att lyssna på budskap bakom trots och skrik och samtidigt hindra barnen från att störa andra, från att vålla skador eller att göra sig själva illa. Visst är kontakten med barn en källa till glädje och förnyelse, men det handlar inte om 'instinkter' utan om ett arbete med känslor, som blir slitsamt om det inte finns någon avlösning och om den vuxnes egna behov av omväxling, stimulans och känslostöd är eftersatta. Vi har frågat fäderna i vad mån de ställer upp:

"Jag vaknar inte på natten om en unge skulle vakna. Och om dom frågor nåt under ett tv-program ropar jag 'håll käft'. Då rycker frun in."

"Ja, hon har väl haft mera tålamod att förklara det som för en annan var självklart. Och dom sköter sig väl mest själva. Dom har ju kompisar."

Hur är det, följer tanken på barnen fäderna till arbetet?

"Nej, jag tänker aldrig på barnen på dagarna. Jag har ett ansvarsfullt arbete."

Några av mödrarna intygar att känsloansvaret vilar tyngst på dem:

"Barnen tyr sig nog mest till mig och dom ropar på mig, utom om det är något som skall lagas. Då går de till pappa."

"Om barnen har bekymmer, kommer dom till mig. Med honom pratar barnen mera om vad som händer, men inte om bekymmer."

Om ovanstående repliker illustrerar den allmänna tendensen, så bör det noteras att fäderna i en tredjedel av familjerna har en varm och nära kontakt med sina barn:

"Jag tycker jag har lika bra kontakt med barnen som Siv, men det kanske också beror på att de är pojkar."

"Jag har bättre kontakt med Maria, än med de andra barnen, beroende på att jag har skött henne. De tre stora barnen har alltid gått till mig, när de vaknat om natten. Jag var så lättväckt att jag kom först och hämtade på nätterna, innan de hann klättra ur sängarna. Men Maria går till mamma. – Daga har ju alltid jobbat dagtid så hon är ju alltid i sin säng på nätterna, så den lilla har alltid gått dit."

"Om Pia är ledsen går hon till mig – det är ju jag som har mest tid för henne. . . Hon vill sova hos mig. . .

och med värme och stolthet i rösten säger Erik:

"Hon somnar alltid tryggt när hon ligger bredvid mig och jag ser på TV. Kommer frugan och sätter sig i mitt knä så hon ser det så kör hon iväg henne. – Hon delar inte mig med någon. Mitt knä får ingen annan ta. Dagarna hade varit dryga utan henne. Och hon lär sig mycket när hon är med mig – hon lär sig i trafiken: 'nu är det grönt, nu kan du köra pappa'."

"Själv har jag god kontakt med barnen. Hon leker och pysslar mera med dem. Men om nån slår sig går de till den som är närmast. Om de vaknar på natten går de små till pappa och de stora till mamma. Jag tycker att vi har lika bra känslomässig kontakt båda."

Inte oväntat ingår samtliga fäder som delar ansvaret lika med hustrun i gruppen med god känslokontakt med barnen – men gruppen är större (1/3 mot 1/5). Den psykiska närheten till barn är inte avhängig av mängden tid tillsammans och inte heller de praktiska omsorgerna – även pappor som visar *ett aktivt intresse för barnen* kommer in i känsloarbetet. Den gränsdragning som urskilt en tredjedel fäder med varm och nära kontakt till barnen är godtycklig i den meningen, att den grundar sig på intervjuarens intuition och tolkning av svar.

I gruppen har vi inte räknat in några fäder som söker nå sina litet äldre barn genom sitt eget intresseområde. I de flesta fall handlar det om sport samt att följa med pappa på fisketurer. Samtal kring samhällsfrågor förekommer också:

"Pappan och den stora pojken har sett 'En värld i krig' på TV:n ihop. Pappan svarar mest på hans frågor. Karlar är ju mest hamma i den branschen."

När det gäller mindre barn ägnar sig några fäder dagligen, eller nästan dagligen – åt att leka och pyssla med barnen efter hemkomsten från arbetet. Men vi har inte ansett enbart detta vara belägg nog för närhet till barnen och gott känsloarbete. Känslobanden i familjer bildar sammansatta mönster, som inte går att göra rättvisa åt i enkla indelningar. Inställningen till barn går stundom tillbaka på spänningsförhållandet mellan makarna. Inte heller kan man alltid gå efter vad som blivit utsagt i ord. I det följande försöker vi identifiera *hinder för fäderna*, när det gäller att dela ansvar och känsloarbete med hustrun:

1. *Arbete på annan ort, omfattande extraknäck, husbygge*

I fem fall har arbete på annan ort undergrävt faderns förhållande till sina barn. En man har haft anläggningsarbete på annan ort under femton år medan hans barn vuxit upp. Ett par fäder som varit lastbilschaufförer har ofta fått köra långt hemifrån. En körde lastbil utomlands:

"Jag körde i nio år. Äktenskapet blev lite kärare, det var som ett nytt fruntimmer varje gång jag kom hem. Men att pågen skulle se på bröllopskortet varje gång, vem som var far, det var inte så roligt. . . Jag fick kämpa hem pengar för att vi skulle ha tillräckligt. Sen låg jag på soffan på fritiden och frun sa: 'stäng dörren för pappa ska sova'. Nu går jag och fiskar med dem. Men barndomen var lite åsidosatt. Och Lars bodde i sex år hos svärmor. Frun jobbade på lasarett och affär och jag körde lastbil. Vi hade dålig ekonomi och lön och bodde bara i en etta och hade konstiga arbetstider. Vi kunde inte ha honom hemma. Andra pågen åkte med mig i lastbilen, sen hade vi en barntös hos oss. Då hade vi kommit ikapp med ekonomin och hade en större lägenhet.
Jag har mer tid för flickan, jag kan inte vara utan henne en dag. . ."

Några fäder som byggt eller renoverat sitt hus på fritiden har inte fått tid över för barnen. I samma situation befinner sig de män som stärker familjens ekonomi med omfattande extraknäck efter ordinarie arbetstid. Denna typ av hinder står i vägen för drygt en fjärdedel av fäderna.

2. *Fritidsintressen på egen hand*
(läs mera i kap 8)

Ca tio män försvinner hemifrån, och kvar blir en orkesteränka, en sportänka eller en politisk änka. En av dem berättar:

"Jag fick inget stöd av min man. Han spelade med i en orkester och var borta hemifrån onsdag, fredag, lördag och söndag. Så kom han hem och var trött och gjorde ingenting med barnen. Visst kunde det väl hända att han lekte och läste med dem. Men han gjorde inte tillräckligt, en starkt bidragande orsak till skillsmässan var just det att hela bördan låg på mej. Han hade inget ansvar. Han förstod inte ens vad jag talade om, när jag pratade om vad som oroade mej med barnen. 'Det ordnar sig', sa han. D v s jag skulle ordna det. Jag gick hellre till min syster för att diskutera än till honom – han hade ju inget begrepp."

3. *Männen är uttröttade efter arbetsdagen, några är psykiskt betryckta*

Kontakten undergrävs av att män är trötta när de återvänder hem från jobbet. De söker i hemmet en oas, där de slipper press och krav. De har svårt att klara en ny situation som gör hemmet till ett ansvarsområde också för dem. De blir överbelastade om inte arbetslivets krav på dem samtidigt minskar och arbetslivet erkänner dem som fäder. Många män har inga marginaler idag. De kan vara aggressiva och ur humör. De kan vara veka och barnkära och de kan ha svårt att klara försörjningspressen. Amorteringar och avbetalningar hänger över dem och de griper till spriten. Hustrun håller undan barnen för att pappa är trött, ur humör eller berusad:

"... jag har inte låtit honom hjälpa till. Jag tyckte det var hemskt att han skulle ta i den lilla med sina stora händer. Jag höll barnen ifrån honom."

Mannen blir så smått utfryst i sin familj. Hans problem förstärks...

"I början av äktenskapet hjälptes vi åt, när jag skulle bort på kvällen för att städa. Han lärde sig byta blöjor. När de var små var han glad i dem..."

Fem av äktenskapen har upplösts genom skilsmässa. En far har fått vårdnaden av ett barn, ett av tre syskon.

4. *Modern tar monopol på föräldraansvar*

Några hustrur uppfattar barnet som sitt eget ansvarsområde. De hämtar självkänsla ur sitt handlag med barnen. Männen känner att de inte åtnjuter fullt förtroende eller att de blir bortmotade, icke minst när det gäller vården av små barn.

"Jag skötte inte Nina när hon var liten. Det blev aldrig så. Och Lena tänkte inte att jag skulle göra det. Jag vågade inte röra vid henne. Dom är ju rätt så ömtåliga. I knät hade jag henne kanske nån gång. Men jag tog inte upp henne förrän hon var en 6–7 månader. Och Lena var ju alltid först. Jag hann aldrig."

"Själv tyckte jag det var kul att sköta de riktigt små. När man fick lov. Frugan ville gärna göra det själv. Men det var riktigt kul."

"Mannen hjälpte ibland med skötseln av flickan när hon var liten. Han har varit barnkär. Jag hade huvudansvaret. Jag är mamman och det brukar bli så. Jag kollar att flickan har rena kläder och att hon har tvättat sig. När vi båda jobbade skift, hjälptes vi mera åt, t ex med att lägga henne. Nu är det bara jag... Det blev så. Jag tycker att det är min uppgift."

"Jag har den största beredskapen för barnen, men för det vill jag inte säga att han inte är lyhörd, för det är han. Men det är nog mycket mitt fel att han inte har så stor kontakt med barnen. Jag har engagerat mig så mycket."

Nej, det är inte hemarbetande kvinnor som står bakom citaten ovan. Det är röster från fyra familjer där hustrun har heltidsarbete i industrin, till på köpet på s k 'mansjobb'.

Men när, under vilka betingelser får mannen sin chans som far? Låt oss titta närmare på den femtedel där makarna delar ansvaret både ifråga om praktisk omsorg och känsloarbete. I nio familjer delar makarna lika. I sju av dem avlöser makarna varandra i skiftarbete eller också har den ena vanlig dagtid och den andra kvällsskift eller nattarbete. I två familjer är mannen hemma en stor del av dagen. Han har sin arbetsplats i anslutning till bostaden.

När hustrun börjar förvärvsarbeta eller blir sjuk uppstår tillfällen för männen att ingripa:

"Han har haft henne lika mycket som jag. Vi blev tvingade till det av mina arbetstider... Hon (den lilla) går till den det bär sig. Vi är utbytbara."

"Han tog hand om barnen när jag var sjuk. Det hände att jag var på lasarettet ett par gånger. Vi hade hjälp av hemsamariter. Men han gjorde ett fint jobb! Han bytte blöjor, städade och tog hand om allt. Han hade dagtid när barnen var små. Han behövde vila när han kom hem. Och jag hade ju alltid varit hemma och varit till hands så jag har ju haft den mesta kontakten med barnen. Men nu arbetar vi bägge, och han är hemma på dagtid varannan vecka efter klockan 13. Nu har han fått mera kontakt med barnen."

Mannen träder in i det tomrum hustruns frånvaro skapar och börjar dela på känsloansvaret.

"Förr var det mest jag som tog hand om dem. Nu får också pappa rycka in, inte bara mamma. Om de vaknar på natten lägger de sig både hos pappa och mamma. Förr var det bara mamma."

En av de allmänna effekterna av mödrars förvärvsarbete är att fäderna påtar sig mera ansvar – och därvid ofta kommer känslomässigt närmare sina barn. Kvinnor som f n arbetar i hemmet vittnar om att mannen deltog mer med barnen när de förvärvsarbetade. Dessa effekter är störst i situationer *där mannen under en längre tidsperiod är hemma med barnen medan modern är borta.* Det behövs inte särskilt mycket eftertanke för att förstå varför det blir så...

Kontakten mellan far och barn kan ändras, när fadern *måste* stanna hemma, som när han är arbetslös, sjukskriven en längre tid eller har fått vårdnaden av ett barn vid skilsmässa.

"Den mindre flickan hade en arbetslös far hemma periodvis och har fått mycket starkare kontakt med honom. Han brukar alltid lägga henne och hon håller alltid med honom i diskussioner... .Den stora flickan säger att hon är mammas flicka, men den lilla säger att hon är pappas och mammas."

En hustru, vars man fått vårdnaden av ett barn vid skilsmässa säger:

"När han blev tvingad att klara skötseln av flickan – då gick det. Jag har tänkt på det mycket – vad det kan bero på att *nu* kan han det som inte alls gick då."

Det finns också exempel på dynamik över tiden. Pappor som inte ställde upp på sitt första, kanske inte ens på det andra eller tredje barnet, men som sedan får sina ögon öppnade:

"Han har bytt blöjor på den lilla men inte på de större. Han var ju tvungen att ta hand om henne. Hon går lika gärna till pappa. De två yngsta barnen har tytt sig mer till fadern för han har fått ta mer hand om dem. Han har gått upp i de flesta fallen om de har vaknat på natten. . . Det är en genomgående skillnad mellan de två äldre och de två yngre i förhållande till fadern."

Det finns åtminstone fem män bland våra familjer som missat kontakten med sina äldsta barn, men som sedan hittat till någon av de yngre som förlöst hans faderlighet. Ingenting vi träffat på, säger oss att yngre män skulle vara mer radikala än äldre. Men flera män har ställt om sig långt upp i medelåldern.

Den sociala miljön ger så ringa uppmuntran till män i deras fadersroll, att de själva fått bana sig fram till den – mer än så – det finns, som synes, reella yttre hinder för fäderna att gå in i det jämställda föräldraskapet. Hur föräldrar inbördes delar ansvaret ingår i själva verket i ett triangeldrama mellan samhällets satsning på barnomsorg, arbetslivets anpassning till föräldrars och barns behov och föräldrarnas egen bredvillighet.

7.2 Hur löser man barnomsorgen?

När man studerar hur familjerna klarar upp omsorgen om barnen, är två iakttagelser slående:

Det ena är, att många familjer hunnit pröva på ett flertal olika lösningar under olika faser av familjecykeln. Kortare eller längre perioder då hustrun är i arbetslivet respektive hemma avlöser varandra.

Det andra som slår en är makarnas uppslagsrikedom och smidighet när de söker kombinera arbetstider med varandra; antingen så att den ena kan ta vid hemma, när den andra går till jobbet, eller så, att hustruns arbetstider blir infogade till mannens vanor så omärkligt som möjligt. Ty det allra vanligaste är nog att makarna försöker klara omsorgen av barnen själva. Vilka kombinationer är möjliga?

Om hustrun har städarbete på kvällen, nattvak i sjukvården eller om hon går ut som tidningsbud i gryningen, så inkräktar inte hennes arbetstid på mannens arbetstid. Han kan ta över hemma.

De gifte sig 1956 och fick ett barn. Önskat och välkommet. Marianne arbetade då på syfabrik. Hon var hemma i åtta månader och sedan började hon arbeta igen.

Barnen kom i rask takt: 1964 var de redan fem.

I fyra år fortsatte Marianne vid syfabriken. Hon hade hembiträde. Det kostade så litet och det gick bra. Sedan flyttade familjen. Marianne började som städerska. Det fanns inga andra jobb hon kunde ta. Det måste vara kvällsjobb för hon fick ingen hjälp med barnen.

Hon arbetade fem timmar varje kväll med tung trappstädning. Mannen tog hand om barnen. Hon förberedde det mesta, mat och kläder, men mannen var duktig att byta och mata och ta hand om de små barnen. Under fem års tid arbetade Marianne dessutom som tidningsbud om morgnarna.

Så har vi Elvy.

Hon var hemma medan pojken var liten, men städade på kvällarna när mannen var

hemma. Mellan 8-åringen och 4-åringen arbetade hon på industri. Sedan flyttade familjen. Makarna jobbade treskift i 1 1/2 år, så en var hemma hos barnen. Sen kom minstingen. Mannen började på dagtid igen för han tålde inte skiftet. Hon fick åter börja städa om kvällarna. Fyra timmar per kväll tills hon kom in i försöksverksamheten. Nu jobbar makarna samma tider. Först kör de minsta pojken till dagmamman. De äldre barnen klarar sig själva.

En annan möjlighet är att hustrun får ett arbete som går att utföra hemma medan hon håller ett öga på barnen, t ex barndagvård av andras barn eller hemsömnad för industrin. Denna lösning har den fördelen att den inte inkräktar på gemensam fritid och att den befriar männen från att ta över ansvaret för barnen efter arbetsdagens slut. Hemarbetet ger ett ekonomiskt bidrag, men mindre av kontakter och omväxling:

"... det är bättre att arbeta på fabriken. Man fick så mycket städning av det nedskräpande jobbet hemma. Ibland saknade jag arbetskamrater. Det blev ensamt. Man tyckte man hade inte nån."

Några kvinnor söker sig andningshål/säkerhetsventiler i ströjobb, säsongarbete eller andra tillfälliga inhopp på arbetsmarknaden. Arbetet är från början tidsbegränsat. Alla lösningar har karaktär av ett provisorium. Pappan, mormor, en grannfru eller väninna har tillfälligt åtagit sig att se efter barnen. Man klarar sig ett tag med arrangemang som inte skulle hålla i längden.

"Usch ja, det är inte alls roligt. Jag är väldigt tacksam för extraarbetet, annars hade jag inte klarat det. Inte för pengarnas skull utan för min egen. Jag skall jobba i augusti. Jag är jätteglad att jag slipper ungarna, dom skall jag pracka på min stackars mamma i stället...

Att bara gå och höra ungarnas skrik och tjat, det orkar jag inte med. Det är jätteskönt att komma iväg. Men inte jämt, det hade jag inte orkat med, då blir allt försummat. Men skönt slippa gå i skiten jämt."

Kvinnans yrkesarbete blir avpassat efter mannens arbets- (och ibland fritids-) förhållanden eller så accepterar familjen en tids provisorium.

En mera jämn fördelning av försörjar- och barnansvar har de familjer där föräldrarna arbetar i skift. I sju barnfamiljer har man under kortare eller längre tider klarat barnomsorgen genom att föräldrarna avlöst varandra.

En vecka för Isa och Lars ser ut så här:

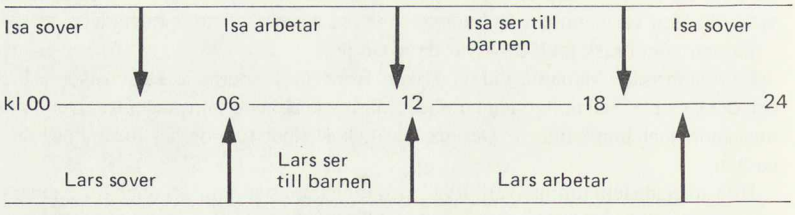

När Lars kommer hem från arbetet sover Isa och barnen. Han har själv svårt för att somna genast. Det tar tid innan man har kommit ner i varv efter åtta timmars tempoarbete. Barnen väcker Lars på morgonen. När man arbetar kvällsskift får man sällan tillräckligt med sömn. När han vaknar har Isa gått

till sitt arbete. När Isa återvänder har Lars redan gått hemifrån. Isa går och lägger sig innan Lars har kommit. Makarna ses på lördag-söndag.

I dessa familjer har varje förälder 8 timmars fabriksarbete samt 6–8 timmars ansvar och omsorg för barn och hushållsarbete. Lördagarna utnyttjas till tvätt, veckorengöring och inköp. Både männen och kvinnorna känner sig hårt pressade av den inrutade tillvaron. De ekonomiska fördelarna med arrangemanget är avsevärda. Båda föräldrarna har lön med skifttillägg och de slipper utgifter för barntillsyn. De tycker att de löst barntillsynsfrågan på ett idealiskt sätt:

"Det är *bara* vi som har hand om pojken. Det kunde inte varit bättre."

Lars

Lars tycker i alla fall att han har för litet tid med barnen. De får klara sig själva. De passar varann rätt mycket. Om han t ex är hemma på förmiddagen är det mest praktiska ting som skall fixas. Damsugning, matlagning m m. Det blir inte så mycket tid till barnen.

"Detta är ett utmärkt sätt att tjäna pengar på – men det blir inget familjeliv. . . Här lägger man sig nio och hon kommer hem tio – a fanken – och så skall man upp halv fyra igen."

Lars

De träffas för litet. Och skiftarbetet gör att de står utanför mycket – de får inte ersättning för hemmavaro hos sjuka barn t ex. De fick en dag betalt för att han ringde och klagade, annars fick de nej överallt, eftersom det fanns någon hemma. Men, menar Lars, kan man inte sova för sjuka barn är det svårt att gå till arbetet. Själv får han för litet sömn när han har det senare skiftet. Kommer hem tolv, kopplar av en stund och sedan vaknar barnen vid 5–7-tiden. Isa har bättre skifttider. Om de båda hade haft dagtid hade det inte lönat sig att jobba – barnpassningen hade blivit alltför dyr. Han tycker bra om daghem. Det borde finnas fler:

"Men de borde vara helt subventionerade av socialen. De är för dyra. . . Det vore lugnare att lämna barnen där, än att veta att dom springer ensamma i två timmar. . .

Varannan vecka är barnen helt ensamma ca 1 1/2 timme, beroende på att skiftestiderna inte passar och att resvägen är så lång. Varannan vecka är dom ensamma två eller tre kvart."

Lars, 36 år

Nuvarande *kombinationer av arbetstider mellan makarna* i 47 barnfamiljer (23 försöksfamiljer och 24 lika jobb familjer):

1	delade skift, makarna avlöser varandra	5 familjer
2	en dagtid – en skift	7
3	samma arbetstid för båda, skift eller dagtid	10
4	en heltid – en deltidsarbetande deltid kan innebära arbete under ordinär arbetstid, men synes lika ofta handla om städning på kvällen, tidningsbud tidigt på morgonen, nattvak i sjukvården.	10
5	hemmafru med ströjobb eller arbete i hemmet, t ex barndagvård, sömnad för industrin	2
6	hemmafru mannen hemma på grund av sjukdom eller arbetslöshet	7 1
7	'ensamföräldrar' på grund av skilsmässa eller separation eller för att mannens yrke binder honom på annan ort	5

Arbetstidskombinationerna utfaller i tre principiella lösningar av arbetsfördelningen mellan makarna:

Avlösningssystem (1, 2 och 4)
de mest jämställda föräldrarna hittar vi i regel i familjer där makarna avlöser varandra.

Göra tillsammans-system (3)
heltid på samma tider leder i regel till delat föräldraansvar men det är i regel inte delat i lika delar.

Specialiserade system (4, 5, 6 och 7)
kvinnan står för huvudparten av föräldraomsorg. Mest markerad blir situationen i 'ensamförälder'-familjerna. Nästan en femtedel av kvinnorna har erfarenhet av att helt ensam svara för barnen, om man räknar in de mödrar som i åratal haft sina män på annan ort.

Vilka former för barnhjälp utifrån har föräldrarna haft att tillgå? Barnhjälpen växlar ofta, med mormor och dagmamma som vanligaste, och systrar, grannfruar och barnflickor som gängse alternativ. En fjärdedel av familjerna har haft en mormor som ingripit i kritiska lägen: för att överta ett utomäktenskapligt första barn, för att i åratal ta hand om oplanerade barn, men framförallt som reserver när barn blir sjuka eller när mödrarna tar ett ströjobb för en kortare tid. Ovanligast, för att inte säga det mest sällsynta, är daghem. Endast 4 av försöksfamiljerna och en av de 24 lika-jobb-familjerna har erfarenhet av daghem. I tre av dessa fall saknas far i huset. I ett par fall har barnen följt fadern till arbetet. Lösningarna är inte alltid konfliktfria:

"Jag gav upp jobbet när jag hade bytt dagmamma tre gånger. Jag hade kommunal dagmamma och betalade 9 kronor om dan. Den första dagmamman strejkade. Hon ville inte byta blöjor utan helst ha lite äldre barn. Den andra var slarvig, tyckte jag. Den tredje som var jättebra, som gav bra mat och vård drog kommunen in för hon hade inte formell utbildning."

"I början passade mormor lillflickan. Men sen skulle hon börja utbilda sig till sjukvårdsbiträde. Min svägerska ryckte in. Det gick inget vidare. Så slutade en av mina systrar jobba så hon hjälpte till. Min syster har städmani och glömde ge flickan mat. Hon fick klara sig själv, när min man skulle hämta henne fanns hon ofta ingenstans, och han fick leta och leta. På sommaren såg stora syster till henne och då var det mera ro. . ."

Arbetstiderna skapar konflikter: irritation på kvällen över att barnen inte vill somna, när de måste upp tidigt nästa morgon. Och irritation på morgonen över att de inte vill vakna. Kvällsskiften skapar problem när barnen vägrar somna innan mamma kommer hem kl 23. Oro för att barnen är ute alltför länge på kvällen för att ingen ropar in dem. Och att inte ha tid för dem:

"Ibland kommer jag inte på vad de har sagt, och det slår mig att jag borde ha haft tid att lyssna."

Ibland får man pussla ihop hjälpen. Gudrun har en liten dotter med två äldre bröder. Det gäller att klara den lilla.

"Varannan vecka tar grannfrun hand om flickan innan lekskolan börjar, och sen går hon till lekis. Varannan vecka tar en svägerska hand om flickan. När lekskolan har ledigt tar pojkarna hand om henne."

Skolbarn får ofta ta hand om sig själva:

"Det fick gå. Hon har nästan skött sig själv. Jag var hemma tills hon var fem år. Sen var flickan med i affären och i bilen. När hon gick i skolan visste hon att när nyheterna kom på radion skulle hon gå, låsa dörren och lägga nyckeln på gömstället."

7.3 När barn är sjuka. . .

Om barnomsorgen är ett pussel med tider till vardags, så kommer problemet att tillspetsas om barn blir sjuka. Vi har frågat föräldrarna om hur de ställer sig till lagen om föräldrars rätt till tio sjukdagar hos sjuka barn? Vem av föräldrarna stannar hemma från jobbet?

I tolv av de tjugofyra lika-jobb familjerna förklarar sig fäderna beredda att stanna hemma hos sjuka barn. Tio av dem är gifta med heltidsarbetande kvinnor. Två män, gifta med heltidsarbetande kvinnor, anför hinder som deras arbete lägger i vägen – de är svåra att ersätta. Men endast tre män har i praktiken stannat hemma och skött om sjuka barn, ty för övriga gäller, att det är hustrun som ställer upp. Antingen av ekonomiska motiv:

"Det blir minst inkomstbortfall. Vid lika villkor skulle han kunna vara hemma".

eller med hänvisning till arbetshinder:

"Om jag är hemma så kan jag uträtta lite annat samtidigt. Men han har nog inget emot att utnyttja rätten att vara hemma om det skulle vara så. Men han har mer ansvarsfullt jobb och är mer oumbärlig".
"Jag skulle inte ha något emot att vara hemma, men det blev i alla fall Daga, för hon har lättare att vara ifrån sitt jobb. Vi är väldigt underbemannade på vårt jobb."

Och så är det det, att hon vill vara hos barnen själv:

"Han kan nog lika gärna tänka sig att vara hemma. Men jag föredrar ändå att vara det själv, för jag tror att flickan själv skulle vilja ha det på det viset", säger Maja.

"Lollo stannar hemma från jobbet för hon vill själv om barnet blir sjukt. Annars skulle jag stanna hemma."

För män med hem- eller deltidsarbetande hustru är frågan föga tillämpbar. Familjens arbetsfördelning bygger ju på att hustrun svarar för barnens välbefinnande, då givetvis också när barnen är sjuka. Därför vore det kanske mer rättvisande att säga, att av fjorton män med heltidsarbetande hustru, är tio redo att stanna hemma hos sjuka barn. Det är faktiskt också en av männen, vars hustru har ett vårdyrke på deltid, där hon är svår att ersätta.

Bland de 23 försöksfamiljerna med barn har det endast i undantagsfall förekommit att pappan stannat hemma hos sjuka barn. Samma slag av invändningar som ovan upprepas. Men även mer avvisande röster höjs:

"Det är bättre på jobbet, där har man ingen att passa. Hemma skall man ju bara ränna efter ungarna än hit än dit."

"En granne stannade hemma, men det berodde att han är så lat att han inte ville jobba", berättar Gösta.

De tio sjukledighetsdagarna man har rätt till räcker inte långt. Därför måste man spara på dem. Man vet ju aldrig vad som kan hända. Barnens sjukdomar kan utgöra ett problem. Det är svårt att få hemsamariter. De är alldeles för få. Och dessutom – arbetar man i skift som en ensamstående mor – vem ställer upp på de tiderna? Ibland är det svårt att gå ifrån ett sjukt barn:

"Jag har ringt och bråkat mycket om detta, att få hemsamarit. Men jag får väldigt dåligt samvete när jag lämnar ett sjukt och olyckligt barn till en främmande människa."

Eva

"Jag kände ångest en hel dag när jag sänt iväg pojken till skolan och själv gått till arbetet, när han hade klagat över magont på morgonen. Tänk om det verkligen var något allvarligt?"

Bodil

"12-åringen låg i halsfluss med 40 graders feber och jag ringde hem titt och tätt med ständig oro."

Elsa

7.4 Pappa-ledigt – vad tycker kvinnor och män? Och vad säger de på arbetsplatsen?

1974 års lag om för föräldraförsäkring gör det möjligt för förvärvsarbetande föräldrar att inbördes dela på ledigheten kring ett barns födelse. Är denna lag i linje med stämningarna bland 'vanligt folk'? Följande uppställning ger synen på pappa-ledigt bland lika-jobb-familjerna:

	Kvinnor	Män	Samtliga
Personligen tilltalade av tanken	6	8	14
Inte för egen del, men gärna för andra	7	5	12
Skeptisk, tveksam, negativ	7	7	14
Uppgift saknas	2	3	5
	22	23	45

Gerda, som är hemmafru, menar att hennes man utan vidare skulle kunna vara hemma med spädbarn:

"Graviditetsledighet är fint, varför skall inte han få en chans att vara med från början? Det finns dom som inte kan, men de som vill borde få göra det också."

Och vad säger Gerdas man?

"Varför inte? Graviditetsledigt för mannen är bra. Själv skulle jag kunna tänka mig att vara hemma. Jag skötte barnen när de var små. Jag bytte blöjor, även när de var nyfödda, nästan varje kväll."

Ingmar har också hemmafru. Han säger:

"När vi bestämde att skaffa barn bestämde vi att en av oss skulle vara hemma hos barnen. Jag skulle verkligen kunna tänka mig att vara hemma, men jag tycker själv att hon är mer lämpad. Det är en instinkt, ett sinnelag, hon passar mer ihop med barnen."

Det här är exempel på en typ av deklarationer som några män strör omkring sig. Det kostar dem ingenting, men tystar ner hustrun.

Om vi jämför inställningen till 'pappa-ledigt' med männens faktiska erfarenhet av småbarnsvård, så finner vi sju av de åtta män som deltagit i småbarnsvård, bland dem som är tilltalade av tanken. Undantaget är Lars, som slår ifrån sig:

"Hon skall gå hemma hela tiden. Hon behöver det. Det skulle vara väldigt extremt om jag skulle vara hemma. Det är ju hennes uppgift att föda. Men efter sex månaders ledighet började ju hon jobba, och då skötte jag småbarnen på samma sätt som nu."

Också hustrun avvisar frågan:

"Nej, han kan ju inte amma."

Och hon tror att hennes man tycker lika illa om att enbart vara hemma som hon själv gör. Män tröttnar nog fortare.

Ibland förnimmer vi att vi trampar in i det mest tabu-belagda området av alla: män och nyfödda. Men några män som blivit förtrogna med småbarn vill gå vidare.

Kalevi säger:

"Jag tror att så få män är graviditetslediga för att kvinnorna vill vara det själva. Jag skötte inte mycket om flickan när hon var liten. Lollo ville helst göra det själv. Det var för litet. Jag tycker det är bra att män nu kan vara pappa-lediga. De lär sig sköta barnen. Att jag nu vill, men inte förut, beror på att jag har blivit äldre, har lärt mig mer och jag har ändrat mig."

Hustrun svarar lite mångtydigt:

"Det är nog bra att dela på ledigheten. Män tycker nog inte att det är så lätt, men många klarar det nog. Min egen man skulle nog klara och vilja det. *Men kanske männen inte är så händiga.*"

Fyrabarnspappan Sten säger:

"Ja, jag hade gärna stannat hemma. . . Jag har lärt mig mycket om barn nu, framförallt har jag förstått mammans problem. Att barn är jobbigt har man väl alltid förstått, men inte *hur* jobbigt."

Men mamma Daga håller tanken tillbaka med ett:

"Men kvinnan måste ju genom att hon ammar."

Inställningen till 'pappa-ledigt' differentierar inte mellan yrkes- och hemarbetande mödrar. Vi finner å ena sidan bland kvinnor, som lever i helt åtskilda världar från sina män, en önskan att dela med sig barnupplevelsen med mannen. Å andra sidan finner vi att, några kvinnor som delar det mesta med mannen värjer sig som om de ville slå vakt om ett moderlighetens innersta revir. Dessa tendenser tar ut varandra; svaren ges från olika utgångspunkter. För männens del har erfarenhet av små barn stor betydelse. Följande röster präglas av den oskuld som bristande erfarenhet skänker:

". . . Varför skulle mannen gå hemma? Moderskänslan, kvinnans bröst kan han ju inte ha hemma? Nej. De får göra om lagen så mannen får föda den ene och kvinnan den andre! Då blev det bara en. . . Det kan Olof Palme ordna till.
Fast om kvinnan blir trött av att vara hemma. . . Slutet av perioden. Kanske *en* månads tid åt barnpassning och vara som en mamma, men inte att man *ska*, eller fifty-fifty. En kvinna är ju en kvinna. . . Och moderskänslan är större. Så fort mina barn är sjuka är de så rädda om mor så. Men annars säger dom 'nä, mor, gå du ut i köket och gör det du ska.' Men jag får ju säga,. . . hon kör ju bra bil!"

En fjärdedel av de intervjuade hänvisar till hinder i arbetslivet. Det är i allmänhet svårare för mannen att vara borta från jobbet. Det ekonomiska spelar in. Vi har också frågat företagens representanter, hur de ställer sig till föräldraförsäkringen. Svaren är tämligen entydiga.

"I dagens läge skulle jag bli besviken om någon av de manliga anställda kom och bad om pappa-ledigt. Det skulle kräva en större stam folk på företaget. Periodvis skulle man riskera överkapacitet på 10 procent och inte kunna placera alla."

"Jag skulle bli ledsen om en av mannarna kom. Vi har ännu inte hunnit bygga upp reserver för dem. Vi måste i så fall ha utbildade kvinnor som kan ersätta männen. Yrkeskillarna som svarar för en 2–3 miljoners maskin är svårare att släppa än tjänstemännen."

"Eftersom mannen i allmänhet har ett för företaget viktigare jobb, så vill vi ju att hustrun stannar hemma."

En av arbetsledarna konstaterar torrt att:

"Han har lagen på sin sida."

En annan säger:

"Som arbetsledare tycker jag det är obekvämt, men jag visar det inte om det händer."

Men vad säger dessa män för sin egen del? Några exempel:

"Jag skulle vilja men inte kunna. Visst kan jag lära mig att ta hand om ett litet barn. Men jag skulle inte klara av att gå hemma i tre månader. Jag har behov av människor omkring mig."

"I princip ja – i praktiken nej."

En fackklubbsordförande ser fram emot att vara hemma en tid och ta hand om sitt första barn – när det kommer.

"Menar du 'i princip'?"
"Nej, jag menar självklart i praktiken."

Som synes är beredskapen i familjerna större än i arbetslivet. . .

Pekka har erfarenhet av småbarnsvård, även om lagen om pappa-ledigt ännu inte trätt i kraft när sonen föddes. Pekka och hans hustru avlöser varandra hemma och på skiftarbetet i fabriken. Han vet vad det innebär att dela ansvaret. Det är lättare nu när treåringen kan vara ute själv, så Pekka får städa ifred:

"Det var jäktigare förr. Då fick jag städa medan pojken sov. Men jag bara inte orkar med ett barn till. Jag säger till Nora: 'tänk efter, orkar du jobba och sen ha ett barn ute och så ännu ett spädbarn?' Nej, jag skulle inte vilja börja om igen, fast hon gärna vill. . ."

Villkoren verkar hårda för de familjer som söker leva upp till jämställt föräldraskap och dela försörjaransvaret. *Var kommer samhället in till föräldrarnas stöd?*

7.5 Daghem – ett alternativ?

I Kristianstads län är det ont om daghem och fritidshem. Platserna räckte endast till 14 procent av de förskolebarn och 4 procent av de skolbarn som hade behov av omsorg år 1973. Därutöver gav de kommunala familjedaghemmen tillsyn åt nästan lika många barn. De flesta familjerna har aldrig kommit i kontakt med barnstugor och vad de vet grundar sig på hörsägen.

Eftersom barnhem ger prioritet åt barn till ensamstående föräldrar blir daghemmen ibland uppfattade som nödlösningar, något för samhällets olycksbarn men inte för barn till goda föräldrar.

"Daghem är bra för de undantagen, som inte borde ha barn. De som är olämpliga föräldrar."

"Jag tror väl att daghem i många fall kan vara bättre än en mamma som inte kan sysselsätta sina barn."

En mamma som sökte daghemsplats för några år sedan, fick till svar av den sociala assistenten i Bromölla:

". . . men Du är ju gift!"

Av de kvinnor som har haft barn på daghem, är fyra av fem i praktiken ensamstående. Av dessa fem anser en att hennes erfarenheter av daghem är negativa: för stor barngrupp, alltför stimmigt. Hennes barn trivdes inte.

De fyra övriga har goda erfarenheter:

"Det är bra att barnen får träffa barn i sin egen ålder. De lär sig att ta hänsyn och att vänta. Tidigare styrde den lilla hela familjen. Och de får göra så mycket roligt som en mamma aldrig orkar eller ens kan hitta på. T ex så har barnen fått måla sig med fingerfärg över hela kroppen och slabba med vatten. – Hur skulle man kunna dra ner i en lägenhet med sånt? Och dom har fått åka på utflykt till en bondgård och med båt på Ivö-sjön på andra sidan och grillat korv."

Vi har frågat föräldrarna i alla barnfamiljer:

Vad tycker du om att barn är på daghem?

	Kvinnor	Män	Samtliga
Bra för barn	23	10	33
Bra för andras barn, men inte för de egna	6	7	13
Ett sämre alternativ	13	15	28
Vet inte	3	3	6
Uppgift saknas	1		1
	46	35	81

Som synes av sammanställningen ovan, råder det starka motsättningar i synen på daghem. Å ena sidan har vi personer som tycker att:

"Man får säga att det är positivt för barn att vara med andra barn. De har utbildad personal. De får träning i att leva tillsammans. . .
I den nämnden jag är med i är det positiv inställning. Vi har försökt gå vidare. Vi har tänkt ta in syskongrupper i stället för åldersgrupper. Det har vunnit gehör. Man måste försöka informera och påverka."

"Mina barn skulle ha blivit ihjältjatade om jag hade varit hemma. Då skulle jag nog stött dom bort från hemmet. Nu har de tyckt att det varit trevligt när vi alla har varit tillsammans.
Om barnen är små tror jag att de mår bra av att byta miljö ett par timmar om dagen. På daghem får de lära sig att foga sig."

"Det var tryggt att ha flickan på daghem. Hon har haft det bra och trivts där."

"Barnen får lära sig av varandra där, att dela med sig, att ha ansvar för andra än sig."

Föräldrar med en bejakande inställning till daghem understryker antingen den trygghet daghemmen ger dem när de arbetar, värdet av att barn kommer i kontakt med andra barn, personalens utbildning, stimulansen i miljöbyten, eller social fostran till hänsyn och gemenskap m m. Å andra sidan har vi mött föräldrar som menar att:

"Jag vill inte att hon skall vara på daghem i alla fall. Det är riktigare med ett hem. . .
Det blir bara gangstrar i daghem. De behövs mera i städerna där man inte känner folk som kan ta hand om barnen."

"Jag har en grundinställning att folk ska ta ansvar för sig själva. Hur de gör är upp till var och en. I dag är det ju nästan nödvändigt att det finns daghem, när så många arbetar. Men jag är emot att folk tror att andra skall betala kalasen. De skriker efter daghemsplatser. Varför samarbetar de inte. Det finns ju kvinnor som är hemma och kan tjäna pengar på att vara dagmamma. Det är väl inte tvunget att det skall gå genom kommunen. Man kan väl ta det privat."

Henry

"Jag gillar inte kollektiv barntillsyn. Det blir nog för jobbigt för barnen. Och man har ingen kontroll över vad de får lära sig."

Conny

"Jag har hört att daghem inte är så bra. Det är bättre hos en privat. Det blir så märkvärdigt med daghem, de som har utbildning är inte alltid så kapabla. De får lära sig allt annat än att ta hand om barn. Det är märkvärdigt, för en mamma får vara hur dum som helst. Men utbildning är ändå ingen garanti. Det blir ett jävla kollektiv – det blir en kommuniststil – alla blir lika och alla original försvinner."

Rolf

"Jag är kanske gammalmodig. Men jag tycker att kan man själv behålla dem så är det tryggare. Man ser ju om mornarna hur dom tar småbarnen på cykeln och hämtar dom på kvällen igen. . . Jag hade inte velat att hon skulle jobbat med småbarn, nej, absolut inte."

Bengt

"Jag tycker synd om barnen som väcks klockan 1/2 6 – och kommer till någon som de inte riktigt känner."
– Daghem?
"Ja, det är väl ännu värre, för där är ju flera barn. Men jag skall ju inte uttala mig, för jag har inga erfarenheter av det. . . Jag tror att det lyckligaste är att de är i sin hemmiljö. De kan inte vara sig själva riktigt när de är borta. Man kan ju inte dra allt över en kam, för det finns väl mammor som inte är bra. Finns det ekonomiska problem kanske det går ut över barnen och då är det bättre att de jobbar."

Ulla

Föräldrar med en negativ inställning till daghem hänvisar ofta till tidiga brutala morgnar, kollektivisering, till att daghem är för stora och att där finns för många barn. Ett par föräldrar menar att daghemmen är för dyra, "det skulle bli så dyrt att det inte lönar sig att jobba". Grunduppfattningen är dock att det är tryggare för barn att vara hemma. Mamma är bäst. "Dag-mamman" liknar mamma-modellen. Det är också den stödomsorg föräldrarna har den största erfarenheten av.

Synen på daghem kan också förstås mot bakgrunden av hur föräldrar ser på anledningen till att det byggs daghem idag. De allra flesta föräldrar anser att det byggs daghem för att båda föräldrarna skall ut i arbetslivet. Men medan några föräldrar talar i termer av vad kvinnor själva vill:

"de flesta vill ut i arbetslivet"
"kvinnor skall ges en chans. . ."
"för att hjälpa kvinnor ut i arbetslivet"

så anspelar några på tvång:

"Staten pressar fram att kvinnorna måste ut. . . *Om* de vill borde de ju få vara hemma, inte va tvingade ut. Men min vill inte vara hemma. . ."

"Det är mycket politiskt med det här med daghem. Dom kör med det att dom vill ha ut kvinnorna i arbetslivet för den ekonomiska standardens skull. Ju mer som köps desto mer byggs samhället upp."

Roger

Nästan genomgående ser man daghemmen som motiverade av *föräldrars behov* av att förvärvsarbeta (jfr Ladberg, 1973) och inte som framsprungna

eller inrättade för att tillgodose *barns behov.*

Vi har ställt frågan *vad andra vuxna kan betyda för barnen.* Några föräldrar understyrker värdet av andra vuxenkontakter:

"Jag tror mycket mer på att barn skall röra sig i andra miljöer och med andra människor. De stora barnen fostrar de mindre. Det fungerar jättebra. Man ägnar sig mera åt ungarna på den korta tid man än med barnen."

"Menar du biologiska föräldrars betydelse? Det tror jag inte spelar någon roll. Jag tror de blir påverkade av miljön."

"Jag tror inte att föräldrar skulle kunna ge barn något extra än vad andra människor skulle kunna ge barnet."

Ofta blir svaren lite undvikande:

"Det är nog bra att de lär något annat än de lär sig hemma."

Men många uttrycker en stark övertygelse om föräldrarnas speciella betydelse för barn:

"Det är nåt visst med mor och far. Mina skildes ju. . . Mor och far är närmast. Men en helt främmande människa är inte så betydelsefull. . ."

"Föräldrarna är viktigast."

"Det beror på föräldrarna. Många stora pratar med barnen – då kan barnen tycka mer om dem än föräldrarna. Många gånger är det bra, många gånger fel. *Först* borde barnen gå till föräldrarna."

"Det finns en kontakt, ett visst förtroende som bara föräldrar, inga utomstående kan ge. Det viktigaste är att ge ett lugnt och harmoniskt hem – att barnen kan komma och prata och erkänna att de gjort dumheter utan att vara rädda."

Många verkade förvirrade inför frågan. De svarade trevande. En del svarar som om de kände sig provocerade: du ska inte tro att vi lastar över ansvaret på andra.

I praktiken är många föräldrar, för att nu inte säga mödrar, väldigt ensamma om ansvaret för barnen. Om föräldrarna inte orkar, inte vill eller inte har tid, finns det sällan andra vuxna för barnen att gå till. Om mödrarna vet att det inte finns reserver för dem i andra stödpersoner, hos vilka barnen kunde finna (och ge) glädje, tröst, ömhet eller stimulans, vilar ansvaret på mödrarnas skuldror desto tyngre. Det bidrar sannolikt till de starka känslorna av skuld och oro samt känslan av att inte räcka till:

"Jag hade alltid dåligt samvete när jag gick på kurs en kväll i veckan. Sånt behöver inte en karl ha."

Bondesamhällets tätare nätverk av kontakter mellan generationerna har idag efterträtts av föräldraparets utsatta position att ensamma svara för de flesta av barnens behov.

Att ansvaret för barnen nöter hårt på kvinnornas krafter ger många intervjuer belägg för.

Bland de sju personer som mest uttalat betonar föräldrars betydelse framom andra vuxna finner vi inte oväntat fem med negativ syn på daghem.

Om man jämför mellan kvinnorna i arbetsparen och de kvinnor som är gifta med män i arbetsparen om 'vad kvinnor tycker om barn på daghem,' finner man ingen klar skiljelinje. Även övervägande eller helt hemarbetande kvinnor yttrar sig positivt om daghem:

"Nej, jag tror inte det är något speciellt viktigt med föräldrar. Daghem är nog bra. Men jag tror ändå jag hade blivit hemma för jag tycker om kontakten med barn."

Kanske beror den positiva inställningen till en del på att de antingen själva vill ut i arbetslivet eller på att frågan saknar all aktualitet för dem – personligen föga berörda av frågan väljer de att vara generösa mot andra kvinnor.

Frågan om daghem tycks ha haft föga aktualitet för våra familjer – det har ju inte funnits platser att tillgå – makarna vet inte elller har ibland helt fel föreställningar om vad makan/maken anser om barnen på daghem. I fem-sex fall finner vi starka meningsbrytningar mellan makar, utan att de själva verkar vara medvetna om dem. I ytterligare några fall har den ena parten en synnerligen bestämd uppfattning, medan den andra ingår i gruppen "vet inte". Det är påtagligt att man ofta inte känner till vistelsetider, att man blandar ihop lekskola och daghem, samt att man varken är förtrogen med de senaste årens diskussion kring problem eller pedagogiska syften för barnstugan (med undantag för några politiskt intresserade män).

7.6 Om uppfostran

Vi har fört samtalet in på uppfostran.

"Vad tycker du är viktigt i uppfostran av barn?"
"Barnen skall vara sparsamma, lära sig vara rädda om lägenheten när far och mor arbetar, hålla rent och snyggt efter sig. Flickan vet väl att hon skall tvätta sig när hon spiller och torka efter sig. Barnen får diska efter sig. Det fungerar väldigt bra. Jag har duktiga pojkar," svarar Irene konkret.

En del föräldrar svarar i första hand med att berätta vad de vill uppnå med sin uppfostran – andra med hur de försöker gå tillväga. Om vi ser på vad föräldrar håller för viktigt, så ingår lydnad i de vanligaste svaren. Lydnad nämns direkt i 16 av 47 familjer, antingen av mor eller far – eller bägge:

"De skall lära sig lyda och äta upp maten. . ."

"Det är viktigt att barnen lär sig lyda. De måste lära sig att höra upp när någon vuxen talar. Det fick jag lära mig. När äldre talar tycker jag inte om att ungarna lägger sig i. Det blir ett helt sammelsurium. Det är svårt att fostra ungar idag. . . Det är tiderna som gör det. . . Allting är så släpphänt. De respekterar inte lärarna. Vi såg upp till dem, men det gör inte barnen idag."

"Det är viktigt att de skall lyda. Att de talar sanning och inte ljuger för en är också viktigt."

Litet besläktad i tonen är också i svar om att "de skall lära sig uppföra sig ordentligt" och i ett par mildare formuleringar om att "de får lära sig vad som gäller".

Svaren går helt i linje med vad forskare tidigare funnit i studier över fostran i arbetarklassen: lydnad, konformitet och gott uppförande, att inte stöta sig med omgivningen (Nordland, 1973, Goldthorpe, 1971, Kärrby, 1971, Kohn, 1971, Liljeström, 1973) medan medelklassföräldrar starkare framhäver självständighet, nyfikenhet och vetgirighet.

Både lydnad och självständighet kan ges flera innebörder (Henriksen, 1975, 1976). Fostran till lydnad kan innebära, att barnet får lära sig att ta hänsyn till konsekvenserna av sitt handlande för andra. I det ligger en beredskap till kollektivt handlande, där man solidariserar sig med andras intressen även när det ibland strider mot egna önskningar. Självständighet kan på ett liknande sätt innebära både att individen lär sig att hävda sina uppfattningar på ett självständigt sätt och att individen följer sina egna intressen och känner sig känslomässigt oberoende av vad andra tycker. Medaljens baksida är, att individen struntar i vad hennes handlingar har för följder för andra.

Det blir därmed litet oklart hur klasskiljelinjen i uppfostran till lydnad respektive självständighet går mellan underkastelse – lojalitet och självbestämmande – självskhet. Henriksen understrycker behovet av djupare insikt om de olika värdedimensioner som lydnad och självständighet täcker.

Lage är medveten om spänningen mellan ordning och självständighet:

"Man vill lära dom ordning och respekt. Men man vill också att de skall bli självständiga. Det är en besvärlig balansgång. Man vill lära dom. Dom fattar ju djävligt bra och kommer ihåg bra faktiskt om man tar sig tid med dom och förklarar. Så var det ju inte förr. Man fick bara veta *hur* det var – inte *varför*.„„

I ca en fjärdedel av familjerna kommer medvetenhet om att det finns ett samband mellan vad man vill uppnå och hur man går tillväga till uttryck, t ex som här:

"Hemma hos oss har det viktigaste varit att skapa förtrolighet, att de kan lita på oss. Vi har uppfostrat utan stryk."

"Vi umgås som om vi var bröder. Dom säger till mig 'var i helvete är du nånstans, jag har fått napp'. Vi kan säga rent ut till varann, pågarna och jag. I stället för att slå dom uppåt väggen så blodet stänker, låter jag dom ha fria tyglar. Men det finns ju vissa gränser. Jag säger: 'rök, men rök hemma och smygrök inte i buskarna. . .'."

"Förr var det ju vanligt med aga, men min far var av den åsikten att man alltid kan tala ett barn tillrätta. Vi har alltid kunnat gå till våra föräldrar med allt. Vi har aldrig behövt dölja något. Så har jag försökt få det hemma också. Bäst att diskutera och att inte gå och gömma på något."

Några föräldrar tillstår att detta med uppfostran känns svårt. En far säger:

"Jag kan inte uppfostra barn. Jag har inte gjort det. Inte min fru heller. Det har inte varit någon medveten styrning. Vi har försökt att göra dem ordentliga. Det har väl varit några skärningar, men i stort har det inte varit några problem. Vi har kommit överens."

"Det är svårt att uppfostra barn idag. Man vill inte vara för sträng och inte för snäll."

Och detta är dilemmat i många familjer. Hur sträng får man vara? I hälften av familjerna känner sig föräldrarna starkt eniga om uppfostran, men när föräldrar är oeniga, är det detta det ständigt handlar om; hur sträng skall man vara? Eller, hur snäll? I regel är det mannen som "tar i mera".

"Min man är perfektionist. Gör dom inte precis vad han vill, skriker han, arg med en gång. Jag kommer ihåg bättre hur det var när man var barn och tar barnen i försvar. Han tycker jag håller pojken bakom ryggen i allt. Han tycker jag låter honom göra precis vad han vill. . ."

"Om flickan inte lyder, anser min man att det är mitt fel, att jag skämt bort barnen. Han anser att de skall lyda. Men vilken lyder i den åldern? Jag anser att man skall försöka förstå dem, det är nog en svår ålder. De går i skolan. När vi var unga tjänade vi egna pengar och ingen kunde bestämma över oss. Jag tror inte på straff."

Men en man menar att hans hustru nog är strängare och vi finner därtill två hustrur som förebrår sina män för att de är 'släpphänta'.

"Jag har alltid varit strängare. Han har aldrig höjt handen och slått. Men man måste ju hålla efter dom. Dom kan ju inte göra som dom vill. De skall uppföra sig ordentligt. Men Pelle säger emot, och då är det inte lätt att uppfostra. Vi har alltid varit oeniga. Han har givit efter, fast man borde vara eniga."

'Släpphänthet eller aga' – därom råder det olika mening. Det uppstår lätt meningsutbyte vid de otaliga tillfällen föräldrar behöver gripa in. Mamman till en tvåårs pojke säger:

"Han är strängare än jag. Han tar i och då håller jag med för det är fel att föräldrar tycker olika. Men när barnet inte hör har vi olika mening ibland. Jag tycker nog att man i första hand skall prata med pojken. Hjälper inte det så slår jag."

Pappan medger:

"Vi är på tvären många gånger om barnuppfostran, hon tycker att pojken skall få röra sig. Jag är strängare."

Men inte är det alltid fäderna som är strängast:

"Gudrun säger väl mest till. Jag som har varit borta hela dan vill inte ryta så fort jag kommer hem."

"Jag var strängast mot barnen. Kunde ge dom en dask i rumpan. De gjorde inte han. Han tyckte inte om det", berättar också Erika.

7.7 Effekter på barn av mors arbete

7.7.1 *Vad säger mammorna?*

Vid samtal om "effekter på barn av mors arbete" uppger föräldrarna både negativa och positiva effekter. Först efteråt har det slagit oss hur förrädisk och förutsättande rubrikens fråga är – i efterföljd till den tradition som definierat 'problemet' med denna fråga. Frågan har haft effekt på mödrar: de lever i högsta beredskap att dra på sig skuld:

"När det yngsta barnet föddes beslöt jag att stanna hemma så länge hon var liten. Jag fattade det beslutet därför att mellanflickan skulle börja gå i skolan då och hon fick

väldiga problem. Det två första åren skolvägrade hon hysteriskt periodvis. Psykologer var inkopplade i flera omgångar och flickan gick till skolan bara om jag följde henne och hämtade henne. Jag har grubblat mycket på varför det blev så och anklagat mig själv för att jag arbetade så mycket när flickan var liten och tror att flickan därför kände sig otrygg. . ."

Maja får tårar i ögonen
när hon talar om detta.

"Jag är mycket orolig för min dotter. Hon var fem år innan hon började sova om nätterna. Kissade på sig. Nervös och orolig. Ibland får jag ångestkänslor. Kanske jag försummar flickan. Att jag inte har den kontakten jag borde. När jag sökte hjälp hos kuratorn för sängvätningen frågan jag kuratorn om det. Kuratorn var klok och sa: 'Det är många gånger bättre att mammorna är borta lite från barnen och inte är hemma och tjatar'."

Båda de ovan citerade mödrarna har haft mannen i arbete på annan ort under flera år. De har ensamma på platsen burit hela barnansvaret och halva försörjningen. De har fått byta arbete och bostad och klara det mesta på egen hand tills mannen nyligen kunnat försörja sig själv på hemorten. Tack vare att hustrun fått 'mansjobb' kunde den enas man nöja sig med ett lägre betalt jobb.

Föräldrarna anför två typer av negativa effekter: Det ena är att *barn krånglar, protesterar och längtar efter mamma*:

"Barnen krånglade så när de skulle gå till dagmamman, att jag och min man fick börja arbeta olika skift."

"Flickan protesterade, för hon ville inte vara hos grannen."

"I början gnällde barnen för att jag inte var hemma när de kom från skolan."

"Lärarinnan sa att Annika hade blivit nervös sen jag började arbeta. Allt brakade löst. . . Jag anklagade mig själv hela tiden. Då stannade jag hemma ett par dag och pratade med henne. Flickan sa att hon var nervös ibland att hon glömt nyckeln och för att det knakade i trapppan när hon var ensam hemma. Det löste sig när mormor kom hit varje eftermiddag."

Mycket av de negativa effekterna faller tillbaka på *att det inte finns bra lösningar på barnomsorgen* – och inte heller några alternativ för skolbarn, när de kommer hem till ett tomt hus.

För det andra skapar *arbetstiderna* problem. Ibland måste föräldrarna upp innan skoldagen börjar för barnen. Ibland måste barn väckas innan de är utsövda på morgonen. Här går problemen tillbaka på industriarbetstidernas anpassning till föräldrars och barns behov.

Fyra slag av positiva effekter återkommer i många familjer:

1. Barnen har blivit självständigare

"Jag tror inte att barnen påverkats negativt ett enda dugg av att jag har arbetat. Jag har nämligen lyckats med mina barn om jag får säga så. Jag har aldrig haft bekymmer med dem. De har lärt sig att reda sig själva. De har inte blivit bortklemade och inte heller

utelämnade för de har alltid mormor att gå till. Vi har växt ihop och blivit kamrater och diskuterar allt när vi träffas. Vi har inte blivit uttjatade på varandra."

"Barnen hade inget emot att jag började jobba. Den första tiden sa de ibland 'kan du inte vara hemma'. Men sen blev det inget mer prat om det. . . .jag litar fullkomligt på barnen. De har blivit självständiga. Förr ropade de: 'Mamma, var är mina strumpor'. Då var man ju hemma för att passa upp dem. Nu tycker jag att barnen skall lära sig tänka själva."

2. Barnen har fått mer kontakt med fadern

"Grabbarna har lärt sig att plocka undan och ta hand om sig själva. Väldigt negativt var det att vi fick lov att göra oss av med vår tax. Det var väldigt svårt i flera månader. . . Jag har ju alltid varit hemma och varit till hands så jag har ju haft den mesta kontakten med barnen. Men nu arbetar vi bägge, och han är hemma mer på dagtid varannan vecka efter klockan 13. *Nu har han fått mer kontakt med barnen*?"

3. Barnen tar mera ansvar för sig själva och hjälper till mera i hemmet

"När jag gick hemma passade jag upp barnen mera, dom fordrade liksom det av mig. Det tyckte jag inte var så bra. Nu är dom självständiga och behöver inte nån passning."

"De har fått lära sig hjälpa till."

4. Mera pengar kommer också barn till godo

"De har fått mer fickpengar."

7.7.2 *Vad säger barnen?*

Vad säger barnen själva? Vi har talat med tolv barn. I skolåldern eller högre upp i tonåren. Barnens svar bekräftar det föräldrarna säger:

"Jag tyckte det var lite konstigt när mamma började arbeta. Jag var ju van vid att hon var hemma. Nu fick jag börja bädda själv och passa mina tider. I början försov jag mig och kom för sent till skolan. Jag tyckte det var roligare när hon var hemma när jag kom från skolan. Men i stort sett går det bra. . . 'Hon skall jobba så länge hon orkar.' *Man får mera saker nu, och så får pappa det inte så jäktigt.* . . .min mamma jobbar också för att hon tycker det är roligt att komma ut. Hon tror att det är bättre för hela familjen när hon jobbar. Pappa var ofta ute förr, nu är han hemma mycket mer."

Tommy, 14 år

"Jag längtade så i början, men sen fick jag lite mer kamrater. . ."

"När mamma började jobba första gången var jag sju år och hade hand om min treåriga lillebror en timme innan mamma kom hem. Det tyckte jag inte om, det var ett för stort ansvar, tänk om något hände. Och kamraterna lockade . . . Nu tycker jag det fungerar fint. Jag är hemma när småkillarna är hemma då mamma jobbar på skift. Jag känner mig friare nu. Ingen mamma som tjatar, och jag tror att småkillarna tycker så med.

Killarna skall vara hemma en bestämd tid, och är det också. . . På lördag och söndag är vi alla tillsammans."

Alicia, 14 år

Brodern menar:

"att det vore bättre om mamma var hemma istället för att arbeta. Det är tråkigt att vara ensam hemma på eftermiddan. Det är lite bättre när hon jobbar det tidiga skiftet. Fast har hon lagat gröt då så är den kall. . . Hon går hemifrån tidigare. Tom, 8 år, börjar ibland senare än jag och storasyster Alicia. Då kommer Tom ofta för sent, för han kan inte klockan ännu. *Fast hade mamma inte jobbat hade vi inte klarat oss.*"

Tore, 10 år

"Jag tyckte det var bara bra när mamma började jobba. Man får gå upp lite när man vill. Men i början var det svårt att gå upp på morgonen. . . man vaknade inte alltid när det ringde. *Och pappa har mer fritid.* Om mamma inte är hemma när jag kommer från skolan gör det ingenting. Man kan ju göra lite vad som helst. . . Morsan hinner inte diska på morgonen så vi får hjälpa ibland. Jag bäddar för det mesta och torkar disk ibland och sköter mer mitt eget rum. . ."

Manne, 13 år

"När mamma började arbeta fick jag börja hjälpa till mer på morgonen, t ex väcka min bror och ge honom frukost. Men på eftermiddan kom mamma hem bara en halvtimme efter mig, så då kändes det inte speciellt. . . det är positivt för mamma. . . det var nog tråkigt att bara gå här hemma. Nu har hon någonting att göra och jag tycker inte hon har mindre tid för oss. Och pappa kunde sluta som TV-reparatör. *Han har fått mera tid.* Han var aldrig hemma om kvällarna förr. Det var förresten inte jag heller, så det gjorde väl inget. . .

Malin, 15 år

"Jag tycker det gick fint när mamma började arbeta. Det blev inte så mycket gemenskap under veckan. . . Men det gick bra. Jag fick börja laga mat och hjälpa till mer. . . Bra man lär sig saker och ting ju. Jag fick börja städa mitt eget rum, tvätta mina kläder. Det händer att jag diskar och lagar mat också. Bröderna hjälper inte till mycket hemma, pappa var mest ute. Det tycker jag egentligen var fel. Jag tror det är skönt för pappa att ha *delad försörjningsbörda. Vi har råd till mera, det märks.*"

Cilla, 15 år

7.8 Valfrihet och samstämmighet mellan föräldrarna

För att förstå dynamiken i hur makarna upplever sina försök att kombinera samman föräldraskap och arbete kan vi utgå från det mönster av spänningar som följande fyrfält fångar upp:

	Hustrun	
	yrkesarbetar	arbetar i hemmet
Hon trivs	1 Vera, 32	2 Towa, 34
Hon vantrivs	3 Gertrud, 27	4 Barbro, 26

Vilken kombination föräldrarna än går in för, så är två frågor viktiga ur barnens synpunkt:

- om modern trivs[1] med det hon gör,
- om föräldrarna är samstämmiga i sin hållning, om t ex mannen ställer upp på hustruns yrkesval, så att han ändrar på sin egen invanda försörjarroll och tar mera föräldraansvar eller om han "låter henne välja" under förutsättning att hon inte ställer nya krav på honom.

I följande fyrfält har vi lagt in repliker som beskriver fyra kvinnors inställning. I det andra fyrfältet har vi lagt in repliker som de fyra äkta männen fällt under intervjuerna.

Så här säger hustrun som

	yrkesarbetar	arbetar i hemmet
Hon trivs	1 "Jag kan inte vara hemma. Jag skulle inte ens vilja ha sex timmars arbetsdag. Och graviditetsledigt på ett år – nej, det vet jag inte om jag skulle orka."	2 "Det är därför man skaffar barnet, för att vara hemma. Jag skulle inte kunna tänka mig att lämna bort det för att arbeta."
Hon vantrivs	3 "Att planera innebär att man binder sig för vissa val – och det vill jag inte. Jag skulle hellre vilja vara hemma. . . tills det blir tråkigt. En mamma som går hemma har inte så stort tålamod. . ."	4 "Hade jag vetat vad jag vet idag, hade jag inte skaffat ungar, utan skaffat hundar i stället. De gnäller inte och tjatar. Fast man vill ju inte vara utan. . ."

Så här säger den äkta mannen

	till yrkesarbetande hustru	till hemarbetande hustru
Hon trivs	1 "Vad som är positivt med hennes arbete är att hon var mer lättretad som hemmafru. Hon trivdes inte då."	2 "Det är kämpigt att vara ensamförsörjare, men det är värt priset. Jag tar det för givet att det är mannens uppgift att ta hand om ekonomin."
Hon vantrivs	3 "Hon skall offra sig, det är hennes uppgift. Naturen har bestämmt det. Honan skyddar sina barn tills de kan stå på egna ben. Jag ser mycket på naturen när jag gör mina värderingar. Naturlagarna kan man inte ändra på."	4 "Nej, inte så länge barnet är litet skall hon jobba. Nu kan jag komma hem, maten är klar, man slipper fara och hämta barnen. Slipper hjälpa till så mycket."

Eftersom rollförändringarna i viss mening utgår från hustrun, så må det vara oss tillåtet att också vårt resonemang utgår från henne: om hon yrkesarbetar eller arbetar i hemmet – och om hon trivs eller vantrivs med det hon gör. Vi får då fyra olika livssituationer. Om läsaren jämför vad hustrun tycker i ruta 1 med vad hennes man tänker i ruta 1, så framgår det ganska klart om hustru och man drar jämt:

[1] Ordet 'trivs' har här inte en entydig innebörd av att vara nöjd med livet – poängen är väl snarare att hustrun följt ett eget val.

(Försök leka – leva dig in i de olika parrelationerna, så du får litet känsla för hur problemet är beskaffat. Sedan får du veta litet mera om dem.)

1. Vera yrkesarbetar och trivs

Vera är starkt arbetslivsinriktad. Hennes mor blev tidigt änka och försörjde sina tre barn som sömmerska. Vera började jobba direkt efter åtta år i skolan. Hon gifte sig vid 21 års ålder. Det första barnet var planerat. Och hon visste väl hur hon skulle sköta det. Hon hade skött om sin systers barn så mycket. Vera har arbetat hela tiden då barnen varit små, utom under sex månaders graviditetsledighet. Undantaget var när den minsta föddes. Han kom för tidigt och var sjuklig, vilket gjorde att Vera inte kunde arbeta även om hon absolut hellre hade velat. Efter hans födelse var hon tvungen att vara hemma i tre år.

"Det var man tvungen att acceptera."

Men det var drygt. Inget intressant att göra. Dessutom får hon mycket mer gjort hemma nu när hon arbetar än under hemmafrutiden. Vera deklarerar bestämt:

"Jag kan inte vara hemma. Jag skulle inte ens vilja ha sex timmars arbetsdag. Och graviditetsledigt på ett år, – nej, det vet jag inte om jag skulle orka!"

Alla i hennes omgivning är vana vid att inte Vera kan gå hemma.

"Var och en får göra som den vill", säger hon bestämt.

"Var och en har sin frihet", upprepar hon.

Åke var nöjd de tre år Vera var hemma med minsta pojken. Han fick mera tid över till sitt. Han hade nog gärna sett att hon fortsatte att vara hemma, men det var inga större diskussioner om den saken när hon ville börja arbeta igen. Han visste ju hurdan hon var.

Vera anser att Åke har lika bra hand med barnen som hon har. Tid tar sig båda för barnen. Men det är nog hon som tröstar litet mer och som vaknar på natten om någon gråter. Båda ställer upp med svar och engagemang, säger Vera. Maten lagar de varannan vecka var. . .

Vera tycker att hennes liv är lyckat, hon skulle inte göra något annorlunda om hon fick leva om det.

2 Towa arbetar hemma och trivs

Towa är starkt hemorienterad. För henne betyder familj, hus och barn fotfäste i tillvaron. Towa är yngst av elva lantarbetarbarn. Hennes mor var fattig och fick slita hårt. Familjen flyttade mycket.

"Jag har flyttat kring, bytt skola ofta. Jag kände mig otrygg och osäker. De andra barnen var stygga. Jag tappade fotfästet."

Towa ville alltid gifta sig och få barn:

"Att ha någon att höra ihop med"

Hon vill gärna vara hemma så länge det behövs även sedan barnen passerat skolåldern. Hon är intresserad av hemmet. Hon syr, virkar och stickar. Tycker om att solbada:

"Det är det jag lever för hela året – sommaren".

Towa har alltid velat ha barn. Hon har inte alls satsat på ett yrke. För henne förknippas arbetet mest med att tjäna pengar:

"Det är inte nödvändigt att man har en massa fina saker – det är viktigare med barnen. Det är ju bara statusjakt allting."

Kristians mor dog när han var liten. Han har fått klara sig själv i stor utsträckning.
Han gläder sig åt barnet:

"Det går lättare på jobbet. Det är roligare att komma hem."

Men han befattar sig inte mycket med flickan. Towa säger:

"Kristian kan ju ingenting. Han är handikappad när jag reser bort. . . Jag vill inte att vår egen skall bli likadan. Får de inte lära sig tidigt så är det svårt sen."

Hon tycker att det är skönt att vara hemmafru. Avkoppling, man bestämmer själv sin tid, gör vad man har lust till. Första vintern var det ändå lite isolerat:

"Man var van att gå lite hur som helst, men fick sitta hemma. Kristian var ute, men jag fick alltid sitta hemma."

Kristian har sin egen fritid: sport, fotboll och fiske.

3. Gertrud yrkesarbetar, men hon vantrivs

"Jag är precis som en kameleont, jag anpassar mig överallt", säger Gertrud.

Hon var med om många flyttningar under uppväxttiden. Trivdes som sjukvårdsbiträde, hade flera ströjobb. Hon träffade Mårten när hon var 18 år. De fick pojken, när hon fyllt 20 år. Lever en dag i sänder. Mårten är anläggningsarbetare. Jobbar på andra orter.

Egentligen skulle hon vilja vara hemma. Det är ju bättre med ett *Hem* än med att jobba. Senast kom Gertrud ut i arbetslivet genom försöksverksamheten. Hon drabbades av flera slags dåliga erfarenheter. Värst var dock pojkens sömnvanor; kvällspigg och morgontrött.

"På morgonen var det svårt. Det höll på att ta knäcken på mig. Jag skulle ju vara klockan sju på fabriken. Det är så synd om dom sover så gott."

Hon fick svåra samvetskval över sin ilska på kvällen för att han skulle sova och över att hon var arg på morgonen för att han skulle vakna. Hellre var hon hemma om hon inte behövde jobba. Hon tog jobbet för att äktenskapet knakade i fogarna. Det är bättre nu. Hur det blir med det andra barnet, som hon väntar, vet hon inte. Gertrud vände sig till sin mor, som varit hemmafru, men som nu på äldre dar sökt sig till arbetslivet. Modern tycker att:

"Det egentligen är bra när barnen lämnas bort tidigt så dom vänjer sig vid daghemspersonalen."

De vuxna döttrarna, Gertrud och hennes syster, hade nästan exploderat!

"Man skall vara hemma tills mamma och pappa blir kända för barnet, annars blir ju *daghemspersonalen* mamma."

Modern stödde alltså inte dotterns hemorientering. Men mannen vill ha henne hemma. Men Mårten är inkonsekvent i sina förväntningar. Å ena sidan talar han om honans beskyddande uppgift enligt naturlagarna, å den andra förebrår han henne:

"Jag har en livsdröm – att göra en seglats. Jag älskar havet och att segla. Helst med Gertrud och pojken, men hon passar inte på sjön. Hon är för rädd. Jag vill komma till andra länder, se alla kulturer, träffa andra människor. Jag vill se hur de lever, hur de formats, hur de tänker. Jag vill. . . tränga in i andra verkligheter. . . Gertrud har ingen känsla för vad som är utanför Sölvesborg. Hon vill pynta med sina gardiner och tapeter. Det är synd. . ."

Och knappast har han önskat henne med sig, innan han åter låser in henne. Nu på tal om det barn som Gertrud väntar:

"Jag försöker få mej själv att tänka att nu, den här gången skall jag betyda något från början. . . Men jag vet inte om jag kan, så som jag jobbar nu. Det är en väldig konflikt det där att stanna hemma. Det är svårt att sluta det här jobbet, också ekonomiskt. Och så är jag för uppskruvad i levnadssättet för att kunna varva ner och ta hand om ett barn. Jag kan inte heller slå mej till ro här och ta ett vanligt arbete – det räcker inte till. . . Så när barnet föds blir det en ökande press. Fler munnar att mätta, mer trygghet man skall ge, mera man skall räcka till som familjemedlem. Hon skall vara hemma med barnet, så jag får stå för hela försörjningen."

Gertruds åsikter växlar och glider. Hon präglas av planlöshet och ombytlighet. Uppriven av oförenliga förväntningar: jämställdhet i mansjobb och sonens morgonsömn, livskamrat i världen eller beskyddande hemmahona, modern råder i en riktning, mannen i en annan.

"Jag är precis som en kameleont."

4. Barbro arbetar hemma, hon vantrivs

"Jag har bara mig själv att tycka synd om. Ibland skulle jag kunna ta mitt pick och pack och bara sticka ifrån allt. Jag känner så fjorton dar i månaden. Fast hade man fått chansen hade man kanske inte stuckit."

Barbro prövade några anställningar efter skolan. Hon hade planer som aldrig blev av. Som 19-årig blev hon gravid. Efter en stunds eftertänksam tystnad säger hon:

"Ung och ung. . . Som jag ser det nu skulle jag ha väntat med att skaffa barn. Man kunde ha fått ut mer av livet än man fått. Visserligen är barna värda mycket, men. . . men det är jobb med dem. Så skulle jag väl satsat mer på yrke i stället. Men ungdomen kan man ju inte få igen. . ."

Barbro möter kompakt oförstående. Modern är saktfärdig. Man skall inte klaga. Mannen anses präktig. Han rår över sin arbetstid och sin fritid.

Omvårdnaden av barnen är hennes.

"Båda barnen", säger hon, "det är orättvist. Det är ju inte bara mina barn. Barnen bryr sig inte om att pappa är borta på kvällen. Han leker lite med dem. Spelar fotboll. Men inte tillräckligt. Och inte när de själva vill. Men det gör inte jag heller för den delen."

Då och då har Barbro ett ströjobb. Modern passar barnen när Barbro arbetar. Det är något av en självklarhet. Vad modern tycker om det har Barbro aldrig funderat på.

"Men är det likadana där som hemma, så har hon det inte lätt," säger Barbro med en grimas.

Kaj anser att det är bäst för barnen att mamma är hemma. Själv skulle han också kunna tänka sig att vara hemma om hon hade haft ett arbete som hon kunde försörja familjen på. Det har han kunnat tänka sig hela tiden, säger han. I förbigående sagt, ytterligare två hemmafruar i vårt material har äkta män, som säger till hustrun, att de gärna stannar hemma hos barnen när hon får skov av vantrivsel, bara hon svarar för familjens försörjning. Eftersom männen är äldre och väletablerade på sina arbetsplatser, har detta erbjudande ingen som helst reell innebörd. Alla parter vet att hustrun inte har förutsättningar till ett likvärdigt arbetsbyte med mannen. Men argumentet biter på hustrurna. Barbros svar till en oförstående omgivning är att terrorisera och ta tillbaka och så terrorisera igen.

Hur vanliga är de här fyra varianterna i vårt undersökningsmaterial? Om vi gör en grovskattning bland de 24 lika-jobb-familjerna, är det ganska lätt att plocka ut en fjärdedel, och placera dem i ruta 1; yrkesarbetar och trivs, mer än så, alla har svårt att hålla humöret och initiativet uppe om de hänvisas till att enbart arbeta hemma. Av bara farten följer ytterligare en fjärdedel – men det är kvinnor som växlat mellan arbetsliv och hemarbete. De föredrar visserligen en kombination av bägge, men de har haft lyckliga år med barnen i hemmet. Det finns ingen front mellan hemmafruar och yrkeskvinnor bland dem. De har trivts både i ruta 1 och 2. En fjärdedel av kvinnorna kan föras till ruta 2; hemmafruar som trivs. Dock måste detta förses med reservationer. Flera av kvinnorna hamnar periodvis i ruta 4. De åker ner i depressioner. Livet känns alltför enahanda. Vi tycker oss spåra resignation, lojhet och ganska ambivalenta hållningar. När det gäller ruta 3, så kunde vi inte bland de 24 lika-jobb-familjerna hitta någon kvinna som yrkesarbetar och vantrivs, så vi fick leta upp Gertrud från försöksfamiljerna. Återstår ca en fjärdedel svårbedömbara fall: de deltidsarbetande, ett par kvinnor som yrkesarbetat sedan de slutat folkskolan och som aldrig haft ett val, en hemmafru som försöker leva upp till sin mans ideal.

Vad är det som inverkar på kvinnors valmöjligheter när det gäller – – – ja, vad gäller det egentligen? Är det inte vilseledande att tala om val? I förhållande till arbetsmarknaden handlar det ju i regel inte om att välja bort ett för något annat, utan det handlar om kvinnors önskan att kunna *kombinera* föräldraskap och yrke. Vera och många av hennes medsystrar är *både* orienterade till arbetsmarknaden *och* till barn. Towa går helt upp i sitt barn. Gertrud och Barbro har svårt att skapa sig kombinationer som fungerar för dem. En bra kombination vilar på flera faktorer:

- ☐ En kvinnas egen syn på sig själv, hennes identitet. Den är påverkad av erfarenheter under uppväxtåren, modern, av föräldrarnas inbördes relation m m. I ett samhälle där roller förändras och ifrågasätts kan impulserna bli motstridiga.
- ☐ Mannens hållning, hans kombination av roller, arbetstider och fritid. Den är påverkad av erfarenheter under uppväxtåren, fadern, av föräldrarnas inbördes relation m m. I ett samhälle där roller förändras och ifrågasätts kan impulserna bli motstridiga.
- ☐ Trösklar på arbetsmarknaden:
  t ex tillgång på jobb, typ av jobb, reseavstånd, tidsvillkor i arbetslivets anpassning till föräldraskap.
- ☐ Tillgång på barnomsorg.

Om man ser på fyrfältet med männens repliker, är den konservativa tonen påtaglig. Även andra undersökningar finner att män i sina attityder till könsroller är mer konservativa än kvinnor.

Gertruds och Barbros vantrivsel bör förstås mot bakgrunden att de aldrig kunnat pröva sig fram till ett avlösnings- eller göra-tillsammans system. De äkta *männens hållning till sig själva* har trängt in hustrurna i ytterst otillfredsställda lägen – och det färgar av sig på makarnas förhållande till varandra.

Låt oss slutligen ägna en tanke åt hur det känns att växa upp som barn till någon av de fyra paren. Vi får ta fantasin till hjälp.

1. Vera är konsekvent i sin hållning, hon trivs och hennes man respekterar hennes inriktning. Han ställer upp med barnen. Men makarna har en väldig arbetsbörda och små marginaler. De riskerar att bli överbelastade.
2. Towa bygger upp hela sin identiet på modersrollen. Mannen stöder hennes rollval, men bara i princip. Måtte hon i längden kunna hålla isär sina egna behov från barnens behov.
3. Gertrud vet inte vem hon är och vad hon vill. Motsägelsefulla förväntningar gör henne inkonsekvent. Ömsesidiga oklarheter skapar disharmoni i makarnas förhållande. Pappan har föga kontakt med barnen.
4. Barbro är fången i en destruktiv blandning av revolt och uppgivenhet, aggressioner och självförebråelser. Mannen förlägger sin fritid utanför hemmet. Förstår ingenting.

8 Den fria tiden

Fröken gav klassen i uppgift att skriva om kärlek. Barnen skrev om hamstrar, hundar m. fl. djur. Anna vars pappa arbetar i skift skrev:

"Kärlek är att inte väcka honom när han sover."

8.1 Fritidens förändrade innebörd

I jordbrukssamhället var produktionen och konsumtionen invävda i varandra. Något liknande gällde för arbete och tid som blev över. Fritiden var inte utstyckad på det markerade sätt som idag. Den fria tiden ingick i ett socialt sammanhang. Umgänge och festligheter följde människans levnadsförlopp från dopkalas till begravningsöl. Arbetsgillen, årstidernas växlingar och kyrkoårets högtider kantades av gemensamma avbrott i vardagens arbete. Det traditionella festlivet hade en öppen karaktär. Gårdarnas tjänstefolk bjöds att delta tillsammans med husbondefolket. Vid bröllop och begravningar samlades ofta byns invånare, om inte kring middagsbordet, så för att 'ropa ut bruden' eller för att hedra den avlidne. (Löfgren, 1972)

I industrialismens påvra och trångbodda miljöer upphörde hemmen att vara utgångspunkt för sällskapsliv bland arbetare. Framförallt fick männen söka sig utanför hemmen och förlägga sin samvaro till andra ställen. Folklivsforskaren Orvar Löfgren refererar de omställningsproblem som mötte den nya arbetarbefolkningen: "Utan tvivel råkade de tidigare lantarbetarna, arrendatorerna, bondsönerna osv i en ofrivillig individualism från att tidigare ha tillhört ett fast socialt kollektiv. Deras mobilitet gjorde det svårare för dem att grunda sociala institutioner på lokal basis. Den samhälleliga struktur som de nu konfronterades med var helt annorlunda och gjorde många gamla och kollektivt omfattande seder och normer omöjliga. . ." Den sociala hemlösheten fann så småningom ersättning i folkrörelserna. Känslan av isolering hävdes. Ett rikt förgrenat socialt liv växte upp i den gemensamma kampen för en dräglig tillvaro, för frälsning eller nykterhet. Den kampens vitalitet har ebbat ut.

Den fria tiden är idag klart avskild från arbetstiden. Den hänförs ofta till den privata sfären av individuella friheter. Tid uttryckt från produktionen och de sociala sammanhangen. Tid för eget bruk.

Vi har nalkats fritiden ganska oreflekterat. På en gång intresserade av den tid som individen förfogar för sig själv: för sin egen stimulans, fördjupning, sina intressen och sin rekreation. Aktiviteter som inte är bundna till att vara

familjemedlem, arbetare eller medborgare. Har både kvinnor och män tid för individuellt bruk? På samma gång är vi intresserade av social fritid, av fritidens samvaro och av makarnas val att vara tillsammans. eller var för sig. Av de sociala nätverken kring familjerna.

Vi blev under arbetets gång allt mer medvetna om fritiden som en konstgjord produkt av arbetstid och tidsreglering. Kapitlet tar upp skillnaden mellan det vi kallar för arbete och det vi kallar för fritid. Vi finner att det är skillnad på mäns och kvinnors tidsanvändning.

8.2 Fritid och livsstil

När man granskar vad familjerna gör på fritiden, faller de stort sett ut i två grupper: å ena sidan familjer där makarna har övervägande gemensam fritid, å den andra makar med åtskild fritid. En grov sortering ger följande indelning:

	Försöks-familjer	Lika-jobb-familjer		Samtliga
		Kvinnor i arbetspar	Män i arbetspar	
Övervägande gemensam tid	7	8	5	20
Åtskild fritid	13	2	7	22
Svåra att bedöma	3	2	–	5
Summa	23	12	12	47

Arvidsson och Bucht (1976) har döpt några av de fritidsverksamheter som Låginkomstutredningens fritidsdel redovisar. En av de allra tydligaste livsstilarna är *Hem- och familjelivsstilen*. "Den är typisk för barnfamiljer och de fritidssysselsättningar som hör hit är, att ha släktingar och vänner hemma på besök och att gå hem till dem och hälsa på, samt att åka på bilutflykt."

Fritiden ägnas åt samvaro i familjen, barnen, villan och trädgården, utflykter i skog och mark samt samling kring TV. I några familjer söker sig makarna ut på 'gammeldans' eller en bingokväll. Då och då kopplar man av med kortspel i hemmet. Besök av släkt och vänner – visst förekommer det. Ändå lever de flesta familjer med gemensam fritid utpräglat slutet utåt, och karaktäriseras av att:

"Familjen håller ihop inåt men umgås inte mycket utåt".

Ibland framställs denna slutenhet som ett ideal. Hustrun har ofta ett heltidsarbete. Hon berättar:

"Han säger, man är ju trött efter arbetet. Han läser Sigge Stark, Western, Vita serien, veckotidningar. Sport och fiske. Jag syr och stickar. Jag har hem och barn som

intressen. Gemensamt går vi ut och fiskar. Kör ut en tur på lördan. Vilar på söndan... Tiden räcker."

"På helgerna är det massor av praktiska saker som skall göras. Det blir liten tid för varandra. På lördag tvättar hon. På söndag tar vi kanske en runda och hälsar på nån. .,. Hon bestämmer vart vi skall köra på söndagarna.På kvällarna ser vi på TV och har lite att plocka med. – Jag har aldrig kunnat gå på studiecirklar eller sådant på grund av skiftet. På sommaren är det villan och tomten som tar tid – då är det skönt att ha ledigt på dagtid."

Sex av tjugo familjer med gemensam fritid avviker från den slutna mönstret. Deras hem står öppet för släkt och vänner, ibland för arbetskamrater och ibland för landsmän, och på nya villaområden för grannar.

"Klockan 18.30 börjar våra lediga kvällar. Bibi lägger sig vid 21–21.30. Jag brukar se sena aktuellt. Jag ligger på soffan och ser på TV. Jag är trött och kopplar av vid TV:n. En till två gånger i veckan, oftast två, spelar vi bingo. Om det är någon bra ishockeymatch, fotbollsmatch eller brottning på söndagkväll stannar jag hemma och ser på TV. När jag ser på TV sitter Bibi bredvid och virkar. Jag har räknat dukarna här i rummet när vi tvättade alla till jul och det är ett femtital... Hon är hemskt duktig!... Varje lördag åker vi ut på gammeldans, oftast med vänner... Gammeldans ger god kondition. ..."

Det här är en av de mest utåtriktade familjer vi hänfört till 'hem och familjelivstilen', det är ett öppet hus för vänner kring veckosluten.

Bland männens familjepar är det i ett par fall frestande att tala om 'grannskapet som livsstil'. Nyinflyttade, jämnåriga familjer med huset, trädgården och grannkontakterna i centrum. Hustrur har ibland en tendens att utveckla en kvinno- och barnvariant av grannskapet som livsstil.

Om hustrun är deltidsarbetande eller hemarbetande synes familjerna orka med något mer umgänge, såtillvida inte männen lägger ner fritiden på sporten. När båda makarna heltidsarbetar blir fritiden mer reserverad för hem och familj i våra familjer.

Åtskild fritid kan innebära flera olika saker. Nästan hälften av fallen handlar om *ungkarlsliv i sporten* som livsstil. Nu är männen visserligen inte ungkarlar. De är familjefäder i åldrarna 26 till 39 år. I vårt material har de i regel en hem- eller deltidsarbetande hustru:

"Även om daghemmen var gratis skulle jag inte vilja att hon jobbade. Jag hade fått offra av min fritid för att hjälpa henne. Jag har tillräckligt som jag har det... Fritiden vill jag ha, det lilla jag har. Fritiden satsar jag inte så mycket på barnen."

"Förutom huset tar fotbollen min tid. Jag är själv på träning två gånger i veckan mellan 18–21. Sedan tränar jag ett damlag en gång i veckan och spelar match varje lördag eftermiddag. Vissa perioder är det ett problem. Hon vill att jag skall vara hemma mer och hon vill ha mer hjälp."

Fritiden blir föremål för förhandlingar:

"Sen är det väl det att han har sin fotbollsträning. Det är redan klockan sex. Han hinner precis äta, duscha och sticka iväg. Den tar rätt så mycken tid, den där fotbollen, men det är ett intresse som han har, och det kan jag inte avhålla honom ifrån.

Jag tycker att det är skönt att vara för mig själv, ser på TV, tvättar håret, bakar. . .

Förr när jag inte hade Petra tyckte jag det var ledsamt att fotbollen tog så mycken tid. På lördag eftermiddag till exempel tar ju en match flera timmar. Det är ledsamt. Om han hade försakat fotbollen för en begravning, då fick jag försaka en konfirmation för hans fotboll."

Anette

"På vintern är jag i bowlinghallen nästan varje kväll från sex till nio."

Sören

"Jag virkar, stickar och syr, motionscyklar och bowlar ibland. Jag är ensam hemma ofta, men jag trivs bäst hemma. Det går bra med hans bowling."

Nu bör det tilläggas att bowlinghallen samtidigt är ett extraknäck för Sören.

Gun som är heltidsarbetande 'sportänka' beskriver sin situation så här:

"Jag skulle vilja ha mera fritid. Men då fick jag höja min röst. Nu finner jag mig i det. Och jag kan inte klaga för jag har ju inte sagt något. .,.

Han är sportidiot. Då tar han inte hänsyn t ex till om de andra vill se nåt annat på TV. Trevligt nog så är grannen också sportidiot så att de kan se på TV hos varann. . . Jag ser själv mycket på TV. Det är sällskap. Och i händerna har jag ett handarbete. Han tränar eller spelar eller dömer fotboll. . . I början när jag hade barnen var det inte ensamt. Men nu när dom håller på med sitt eget är det ensamt nån gång. . .

Tillsammans träffar vi hans fotbollsfantaster med fruar. Äter gott, karlarna dricker sprit för att koppla av, spelar kort och pratar. Förr varannan vecka, men sedan han slutade vara aktiv och bara tränar i stort sett så blir det sällan. Nu är det länge sedan vi hade gäster eller var borta, utom hos hans föräldrar. . .

Han är ingrodd i det gamla. Att dela på arbetet är bra, bara det inte drabbar honom. Jag tystar ner konflikter. Jag tycker risken är för stor att de oundvikliga grälen i så fall går åt fel håll. . .

Nu har vi alla olika intressen. Inte det gemensamma. Å vad jag gärna skulle vilja att vi skulle åka ut en söndag alla tillsammans. Kanske med en annan familj. Jag vill gärna umgås med folk, men han är mer för sig och inte med familjen. Folk i hans gebit – fotboll – är de enda han vill umgås med."

Visst känner hennes man av konflikten och plågas av skuldkänslor:

"När Gun var hemma var det bättre på ett vis. Man kom hem till lagad middag. Allt var i ordning. Städat och diskat. Nu är det mera jobb. Men det har i alla fall gått bättre än vi väntat. Och skulle hon sluta blev vi tvungna att sänka standarden. . .

Jag diskar lite hemma, och hon gör egentligen resten, drar det största lasset. . . I början var jag avigt inställd till det mesta. . . Men det är bättre nu sen hon började jobba, annars skulle det bli för tungt för henne. . . Fast ibland är en annan för slö. Det blir lite komplikationer, men inga större grejor. Vi kan överbrygga det. . .

Jag har själv inte haft tillräckligt tid med barnen. Jag kunde väl ha lagt upp det bättre, följt upp det bättre med uppfostran, engagerat mig mera. Men jag har väl tänkt på mitt eget bara. Hon har haft ansvaret och det har väl varit drygt med två små. . . Jag är inte ledig mer än onsdagkväll för fotbollens skull. Hela familjen lägger upp fritiden efter mitt. Det verkar som om man är tvungen. Det har blivit nåt sorts surrogat. Jag kan inte sitta framför TV:n som hon. Jag ser bara nyheter och sport. Jag blir orolig och sysslolös utan fotbollen. . .

Fotbollen har gett mig kamratskap, en stor umgängeskrets, och att kroppen är i fin form. Kompisar att diskutera med. Gun är van och klagar inte. Men. . . det kan ju inte

vara det rätta. Jag kanske går klockan sex och kan komma hem halv elva, elva. . . Men i och med att hon accepterar det. . . Det är ju inte redigt rätt förstås. . . Om hon klagade så blev det problem. För jag upplever press från andra hållet – jag har hand om träningen. Man får lova på bägge hållen, och jämka, jämka.

Jag tror detta orsakar en del av min migrän. Kanske. Dom säger ju det på lasarettet. Pressen. . .

Våra vänner är mina bekanta, fotbollskillar med fruar. Vi träffas nån gång och spelar kort. Men det blir mindre sen vi började jobba båda. Och det är så mycket att ordna med på lördagar. . ."

Man kan misstänka att en del av 'ungkarlarna' riskerar att hamna i gruppen 'ensamma tillsammans' med åren. Hustrun och barnen som länge varit hänvisade till varandra har upphört att riktigt räkna med mannen/pappan – i varje fall låter en del yttranden hos kvinnor ana en pågående 'avvänjningsprocess'.

Det är sannolikt besvärligare för mannen för stunden – men kanske hoppfullare på sikt i de äktenskap där hustrun protesterar aktivt. Några män idrottar aktivt. Ännu fler följer så gott som all sport i TV. Kanske sport utlöser spänningar i kroppen och är en säkerhetsventil för obearbetade och namnlösa känslor. Allt det man inte orkar ta itu med.

Peder vantrivs ensam hemma när hustrun har kvällsskift. TV:n är honom till stor tröst. Innan han träffar vänner kollar han av TV-programmen. Är det något intressant ställer han inte upp. Familjen har två apparater, så han skall kunna se på två program samtidigt om hans intressen krockar. T ex skridskolopp och film. Han ser på alla nyheter, på sporten och gärna kriminalfilmer.

Ett par av männen ägnar tid åt politiskt arbete. Ur fritidssynpunkt får vi ett mönster, där mannen går upp i samhället och hon i hemmet.

"I genomsnitt är jag borta 1–2 kvällar i veckan. Ibland tre kvällar. Ibland ingen alls.

Jag har alltid varit intresserad av bygdens historia. Jag håller på lite med släktforskning och jag cyklar runt och tittar på torpruiner och sånt.

Jag läser tre tidningar om dagen samt facklig och politisk litteratur.

På sommarn tar trädgården den mesta tiden.

Frun min har inga intressen."

Sune

"All ledig tid går till hushållsarbete.

Nej, jag har inga speciella intressen,"

bekräftar Sara

Bland övriga markant manliga intressen finner vi fiske, jakt och friluftsliv, biljard, bordtennis, rally, att spela i orkester, bilar och båtar. I någon mån också föreningsaktivitet inom idrotten, brandkåren m m. Åtskild fritid kan framkallas av att mannen praktiskt taget inte har någon fritid för att han övertidsarbetar eller extraknäckar, eller för att makarnas arbetstider (t ex skift) tär på den gemensamma fritiden liksom även veckopendling. Sina mest extrema konsekvenser får den åtskilda fritiden i de familjer där mannen missbrukar sprit. Familjerna blir avvikande i sin miljö. Umgänget krymper för att helt upphöra. Annas familj har inte något umgänge:

"Det är bara TV och sova".

Ibland sammanfaller två samverkande omständigheter, t ex både övertid och utom-hems-intresse. Ingetdera något att bråka om, men den sammantagna effekten blir tämligen åtskild fritid. Ett par män säger rakt på sak:

"Vi har olika intressen. Jag är mera borta från hemmet. Gemensamt har vi barnen och hemmet att intressera oss för."

Vilka intressen har hustrurna då? Svaret är tämligen enkelt: barnen och hemmet!

Åtskild fritid betyder att 'frun får ta hand om familjen'. I fjorton familjer av 47 lever hustrun eller har länge levt, gravt isolerad. Ofta sitter hustrun vid TV:n under kvällar och veckoslut. Hon är sällan sysslolös. Hennes händer är ständigt i färd med att sy, virka, sticka eller brodera. Dukarna lagras. Handarbete är den i särklass oftast uppgivna fritidssysslan. Visst läser man lite: allt från historiska romaner till veckotidningar. Kanske tar man sig en promenad. En och annan skulle gärna gå på gymnastik eller på kvällskurs om man bara kunde komma ifrån.

Men mest är det hemarbete som en ständigt ofullbordad och upprepad dygnsrytm. Och att vara till hands i den händelse någon behöver hjälp eller om någon skulle ringa.

Ville har under tio år arbetat med sin firma alla dagar och alla kvällar utom lördag och söndag. Han säger:

"Familjen är det bästa man har."

Hans fru har rädda ansiktsdrag och spänner sig:

"Han är den enda vuxna människa jag har haft att tala med."

8.3 Kvinnors och mäns sociala nätverk

8.3.1 *Vad är sociala nätverk bra för?*

En persons kontakter med sina släktingar, vänner och bekanta kan beskrivas som hennes sociala nätverk. Vi skall nu granska det nätverk av relationer som knyter våra makar – eller ensamföräldrar –till deras sociala omvärld. Vilka 'egenskaper' har sociala nätverk? Följande yttre drag kan vara viktiga för oss att ta hänsyn till: (Mitchell, 1969)

1. *Var är relationerna förankrade*? Har de sitt fäste i en individ eller i bägge makarna tillsammans? Är hustruns vänner också mannens vänner, eller bara hennes? Umgås man parvis eller har man sina vänner mestadels var för sig?
2. Hur lätt får man tag i personerna när man vill komma i kontakt med dem? Och hur pass redo är de att ställa upp när man behöver dem? Hur mycket vågar man räkna med sitt 'skyddsnät' av relationer? Dessa frågor rör *tillgänglighet* och *användbarhet*. Det sistnämnda avser den *nytta* man kan ha av sina kontakter. Som känt, brukar det anses värdefullt att ha 'goda kontakter'. . . i händelse att.
3. När så gott som alla känner varandra talar man om *täta nätverk*. I *glesa nätverk* ingår personer som inte känner varandra. De behöver inte ens

känna till varandras existens. Så t ex kan umgänget med släkt och med arbetskamrater hållas åtskilt. De hör ofta till skilda världar.

4. Sociala nätverk har olika *omfång*. De varierar från några få personer till en förmodad övre gräns på ca trettio personer. Två personer kan ha lika stor bekantskapskrets, men den som känner människor med olika social bakgrund har ett större omfång än den, vars kontakter kommer ur en och samma likartade sociala krets. Nätverkets omfång syftar sålunda på både *antal* och *variation*.

Efter denna uppräkning av kännetecken på nätverks struktur och samspelets art är det dags att ta upp den väsentligaste frågan: *Vad är sociala nätverk bra för?*

Sociala nätverk knyter individen till en social omvärld. De är broar mellan individen och samhället. De är människans kollektiva sinnesorgan. De ger henne tillgång till andras erfarenheter och delaktighet i kollektiva kulturella och historiska sammanhang. De drar upp kartor över tillvarons kaos. De ger oss tillgång till oss själva. Sociala nätverk är *resurser* för ett liv som samhällsvarelse. Vi skall försöka att precisera hur:

Sociala nätverk är *mentalhygieniska resurser*, för att nu uttrycka saken i moderna ord. Individen får genom sitt nätverk av kontakter ökad vetskap om 'hur allting är', enligt andras mening. Vilka normer som gäller, vad som är brukligt och vad andra tycker. Hon får information om *hur* man bär sig åt vid olika tillfällen, vad andra väntar sig i situationer som man kan råka i. Vad de skrattar åt och vad de tar på allvar. Rykten och skvaller förmedlar kunskap om vad som är på gång och om moraliska ställningstaganden till det. Värdeomdömen kan gå för eller emot. Individen kan få sina egna värderingar bekräftade av att andra tycker likadant, eller ifrågasatta på grund av att andra är oeniga. Hon kan lägga sitt eget ord i vågskålen i den lokala normbildningen över vad som är bra eller dåligt. Sålunda definierar nätverket den sociala verkligheten. Den bekräftar att vår vardag är lik andras, att vi håller oss inom ramen för hur folk i gemen har det. Vi får en ram och en måttstock ur normbildningen i nätverk. Hur skulle individen kunna veta vem hon själv är, om hon inte jämförde sig med andra?

Sociala nätverk är *resurser för att vidmakthålla lag och ordning*. Nätverk är effektiva instrument för informell social kontroll. I dem utövas personliga påtryckningar i form av ogillande, undandragande av förmåner, hot om att bryta relationen – och i värsta fall kan kretsen av människor man varit knuten till frysa ut den som bryter mot gällande normer. När nätverksrelationer slår vakt om att allt förblir vid det gamla, att folk hålls på plats, får de en konserverande karaktär.

Men den sociala kontrollen verkar både med negativa och positiva medel (Dahlström, 1964). Nätverk är också *resurser till ömsesidigt stöd vid kriser*. I nöden känner man vännen. Nätverk är en potential av personer för tröst och sympati, ingripanden, goda råd och handlån. De är också personer som kan antas vara redo att ställa upp vid de *ritualer*, med vilka människor önskar markera viktiga övergångar i livscykeln som t ex vid ingången av äktenskap, firandet av födelsedagar, inför olycksfall och död. Nätverket sluter upp i kyrkan, till kalas och vid graven. Nätverket förmedlar 'samhällets' respekt för de stora begivenheterna i den enskildes liv.

Men nätverk kan också vara handlingsinriktade *resurser till samhällsförändring*. Nätverken är öppna kanaler för intern opinionsbildning. Människor jämför sin situation med varandra och diskuterar information tillsammans. De utkristalliserar gemensamma handlingsmål. Nätverk är kanaler för mobilisering av likasinnade till kollektiv kamp. Folkrörelserna, dagens aktionsgrupper för daghem och miljöfrågor, valarbetare och marknadsförare känner till värdet av personliga kontakter – vikten av att nå nätverk och att verka i två steg.

Nätverk är *resurser för mobilisering av anhängare* vid konflikter och tvister. Individen räknar sina supporters och kontrollerar sitt nätverk. De är på förhand positivt inställda och benägna att se på saker i samma ljus. Sannolikheten är stor för att de ställer sig på samma sida och ingår i samma koalitioner. Sålunda är nätverk potentiella *resurser till makt och inflytande* både på en samhällelig och personlig nivå. Låt oss ännu tillfoga nätverk som *resurser för fritidsintressen*, gemensamma aktiviteter, gemensamma kvällar till rekreation och nöjen. Som synes, bildar individens/parets nätverk fundamentala och viktiga sociala resurser.

8.3.2 *Familjernas umgänge*

I vilken utsträckning förfogar de 47 familjerna över dessa resurser? Vi inleder med att granska var familjens sociala nätverk har sitt fäste, i individerna var för sig eller i paret tillsammans. I ca tjugo familjer har makarna *mestadels gemensamma kontakter:*

"Vi umgås bara med släkten. Syskonen kommer hit på fritiden och ser på färg-TV."

"Man kör och hälsar på någon, bjuder hem folk kanske. Vi har bra vänner, men vänner får man inte för mycket av. Vi har då både tid och ork till vänner. Man kan inte isolera sig. Vi snackar, spelar kort och man tar sig ett glas. Vi går och hälsar på någon eller nån kommer hem. Vi har gemensamma vänner. Jag slutade med pojkkompisar när jag gifte mig, faktiskt med en viss lättnad – man hade ju inte längre dom intressena."

"Det är folk hemma stup i ett. Det är barnen, jobbarkompisar till henne och till mig. Vi sitter och snackar, spelar kort och dricker kaffe. Vi är ute och fiskar och jag jagar med arbetskamrater."

"Vi har fina grannkontakter. Vi har byggt samtidigt och hjälpt varandra med att lägga mur och så gräs etc. De kommer och frågar om vi har något som skall till soptippen om dom skall köra dit t ex. Jag och Lage vill gärna prata. Vi umgås, skvallrar över häcken, spelar tennis. Vi umgås enkelt. Släkten spelar ingen väsentlig roll. Vi ses någon gång i månaden. . . Grannarna är alla i vår ålder. Ja, några är 45, men de är ungdomliga som vi."

Ca hälften av paren har dock så få kontakter, att man snarare kunde tala om *gemensam isolering*.

"Vi har inte så mycket kontakter. Vi har isolerat oss kanske. Inte medvetet, men vi har tänkt på det, att vi aldrig är hos andra. Det får vi ändra på har vi sagt. Barnen har ju blivit stora och de äldre kan ta hand om den minsta."

"Jag saknar inte folk – det är tillräckligt med folk de åtta timmar man är på jobbet."

"Vi har inte mycket umgänge p g a min tjänstgöring, oregelbundna skift. Jag har inget behov av det heller. Jag tycker om att sitta hemma nu. Trivs bäst hemma. Ungarna är större och det är roligare. Man orkar inte samma som förr. Jag ser på sport på TV. På lördag är man spikad även om det är skit står TV:n på. Det blir mindre på sommaren med hus och trädgård."

"Familjen är tillsammans all fritid. Vi har inte så mycket vänner. På jobbet har jag träffat en kvinna i 50 års ålder. Vi tydde oss till varandra redan på informationsdagen. Jag tycker att dom andra är konstiga. Vi åker ibland och hälsar på arbetskamraten och hennes man och ibland kommer de och hälsar på oss. Med henne kan jag prata om jobbet och om vad vi gjort på lördag-söndag och kvällar. Jag har annars inga väninnor. Man kan inte lita på fruntimmer. Allt körs vidare. Jag tror inte det finns någon i min egen ålder och situation som man kan lita på. Det är massor med ungdomar i vårt hus, men vi säger bara hej i trappan. Det räcker. Man slipper kiv och bråk."

"Vi har släkt på min mans sida. Vi sticker in och pratar lite någon gång, men det är inte mycket. Jag har inget större behov av umgänge, men jag skulle vilja träffa min egen släkt lite mer, men alla arbetar. Det blir ju så nu för tiden."

"Nej jag har ingen kontakt med arbetskamrater på fritiden. Det är väl så att när man arbetar båda, blir det inte så mycket. Ingen bästa väninna. Saknar det väldigt."

I flera fall, där makarna har gemensamma vänner, så har hustrun s a s blivit ingift i mannens nätverk av släkt, arbetskamrater och vänner.

I ungefär tjugo familjer har makarna *åtskilda nätverk,* som de umgås med var för sig. För att nyansera påståendet bör det sägas, att i de flesta fall har makarna vissa gemensamma kontakter, företrädesvis med släkten. Men vi tycker oss skymta tre delmönster av åtskilda sociala relationer, ett symmetriskt mellan makarna, och två osymmetriska mönster, där en part blir lämnad utanför. Det första kallar vi *åtskilda nätverk som livsstil:*

"Jag träffar fyra arbetskamrater på fritiden. Men jag bjuder inte hem dem.
Hon träffar sina systrar ganska ofta, och är hos sina föräldrar ibland. En gång i veckan motionscyklar hon med väninnor."

"Vi har båda många vänner och stort umgänge. Jag träffar nån en gång i veckan. Inte grannar, utan gamla barndomsvänner. Jag har väninnor som jag syr tillsammans med och går på keramikkurs med. – Han har kamrater i brandkåren och fotbollen."

"Jag har kamrater som jag träffar rätt ofta. Tre dar i veckan kanske, så ringer de ofta också. Gemensamt umgås vi med ett par syskon och en lantbrukarfamilj. Men inte så ofta. Knappt en gång i månaden. Hon träffar min brors fru, min syster och en grannfru. Jag har mer kontakter än hon. Hon har ju maten hemma, disken och barnen."

Den andra varianten har vi, när *mannen har sina egna kontakter* och *hustrun är ensam* hemma:

"Jag har inte mycket kontakt med arbetskamraterna. Men jag har telefonkontakt med en vänninna som bor på en annan ort. Han har mer fritid utom hemmet än jag. Han vill det mera och tar sig den tiden. Han hjälper arbetskamrater och idrottar ett par gånger om veckan. Han har mera kontakt med människor utanför hemmet. . . Vi har en del gemensamma vänner som vi kanske tittar in till när vi är ute och kör om helgen."

"Jag virkar en del, annars far jag bort till en bror. Pelle gillar inte det. Hon skall vara hemma. 'Det finns alltid nåt att göra,' säger han. Han känner sig tryggare om hon är hemma, men inte på hennes arbete. Jag får inte prata med grannar. Jag blir fly förbannad. Man måste ju kunna få prata, och inte bara sitta hemma. *Han* kan vara borta och dansa en lördag, men jag skall sitta hemma bara. Han är en egoist!"

Och så har vi de familjer där *hustrun har kontakter som inte ingår i makarnas gemensamma släktumgänge.* Det är då antingen en bästa väninna eller närstående kvinnlig släkting, mor eller syster:

Här är väninnan, grannfru och arbetskamrat i ett:
"Vi är jämt ihop. Vi följs åt till jobbet, och vi äter tillsammans. Dagligen. Alltid träffas vi. Vi hjälptes åt och städade ihop."

"Jag hade på den tiden bara en vän, en kvinna i 60 års ålder, som jag städade tillsammans med. Hon var ett stort stöd för mig. Hon sydde och stickade kläder till barnen, passade dem och tröstade mig. Hennes man snidade träleksaker till barnen. Vi pratade om allt. Vi jobbade undan fort och satt och sydde och pratade när ingen bas syntes till", berättar en frånskild alkoholist-hustru.

Vi finner ibland en tendens att makan/maken inte räknar med de kontakter den andra har, de tappas bort. Detta drabbar hustruns väninnor men också mannens åtskilda sociala värld, som inte alls skymtar fram i Karins ord:

"Vi har inga vänner direkt. Det är mest familjen på vardagar. Och så har vi ju TV:n. Vi umgås med syskonen. Två är kvar i trakten. Vi bjuder hem varandra ett par tre gånger om året kanske. Förra veckan fyllde flickan år och då hade vi kalas hemma. . . När man har heltidsjobb måste man ju förbereda en bjudning i god tid. Man skall ju baka. Matbröd bakar jag inte längre, men kakor är ju så dyrt. Jag har frysbox."

I samband med det rituella släktumgänget intar bakning och småbröd en central roll – i varje fall vid förberedelserna. För Karins man är de politiska livets nätverk viktiga. Men de räknas inte in i det gemensamma. Det är något som ligger utanför. Sex familjer *saknar helt eller i det närmaste personliga kontakter* utåt. I fyra fall har hustrun blivit isolerad med mannen på grund av mannens alkoholproblem:

"Jag vet vad isolering vill säga. I början av äktenskapet bjöd vi kanske hem vänner nån lördag. Men i och med att hans spritmissbruk tilltog kunde vi snart inte göra det längre. Vi förlorade våra vänner och från att vi hade varit ganska släktkära så slutade vi alltmer att träffa släkten också. Barnen blev också väldigt isolerade."

Mor och barn tillbringade kvällarna vid TV. Mor tyckte om att ta sig en promenad kring veckosluten.

I ett par fall är det mannens arbete som omintetgör umgänge utåt. Gunnar har långa arbetsdagar. Kopplar av med sommarstugan. Träffar "bara hennes gamla föräldrar". Han står för familjens kontakter utåt: Han är t ex den som går till skolans föräldraförening. Han har engagerat sig för att få ett regnskydd åt skolbarnen:

"Jag är alltid oppositionell. Det är bara jag som går på mötena. Mary vill att jag skall gå. Det är också jag som har kontakt med lärarna. Vidare så röstar jag för Mary med fullmakt. Hon tycker det är obehagligt att gå till vallokalen."

Vid frågan om vad han tyckt om Mary varit mindre heminriktad, t ex själv gått på möten, svarar han:

"Nej, inte så bra. Syjuntor och sladder och sånt skulle jag inte gilla."

Elsa har levt utan några kontakter utåt mycket länge. Då undantar vi sporadiska släktbjudningar med mycket 'hembakat'. Hon är skygg för människor. På frågan om hon skulle gå tillbaka till affären, om hon fick en skämd vara svarar hon:

". . .Jag är mera blyg och tyst och inte sån. . . Däremot skulle min man ha gjort det. . ."

Som det framgår har kvinnor och män delvis åtskilda nätverk av personliga relationer. Det bör observeras, att vi begränsar oss till fritidens kontakter och f n inte beaktar kamratförhållanden inom arbetslivet. Kontakten med släkt dominerar för både kvinnor och män. Släktkontakterna varierar till sitt innehåll allt från rituella kalas kring helger och högtider till flitigt vänumgänge mellan syskon, svågrar och svägerskor. Många av paren har vuxit upp i stora syskonskaror. Släktkontakt innefattar också nära och förtroliga band mellan mor och vuxen dotter eller vänskap systrar emellan. Visst förekommer det trägen kontakt mellan några bröder och en och annan far och vuxen son, men det är kvinnorna som mer än männen bär upp släktrelationerna. Släktnätverket knyts fast kvinnor emellan och hustrun blir ett viktigt fäste för kontakt med kvinnor i mannens släkt också. Tonen i samvaron varierar från innerlighet till pliktskyldighet till att enstaka män och kvinnor vägrar att umgås med sin äkta hälfts anförvanter. Ca en fjärdedel av familjerna saknar eller har ringa kontakt med släkt. Män underlåter oftare att nämna släktkontakter i allmänhet och umgänge med hustruns släkt i synnerhet.

1/4 av både kvinnor och män räknar in grannar i sitt nätverk. I några fall rör det sig endast om att dricka en kopp kaffe hos varandra ett par gånger om året och i några fall kan man tala om 'grannskapet som en livsstil' som förenar invånarna med varandra. Detta gäller speciellt vid nybyggda villaområden.

Barndomsvänner, skolkamrater och arbetskamrater synes spela en lika stor (eller liten) roll för kvinnor och män. Så långt är nätverken likartade.

8.3.3 *Social och emotionell isolering*

Kvinnors och mäns nätverk skiljer sig från varandra i att ca *1/4 av kvinnor har en nära väninnerelation* vars motsvarighet vi inte har någon beskrivning för mäns vidkommande. Utvidgar vi väninnetypen av relation att innefatta nära och oförbehållsamma mor-dotter och syster-syster-förhållanden, så har en dryg tredjedel av kvinnor tillgång till förtrolig vänskap med en annan kvinna.

Däremot har ca en tredjedel av männen ett antal manliga *vänner och bekanta kring utövandet av gemensamma aktiviteter* i fotbollslag, brandkår, hemvärn, Folkets Hus, idrott eller kommunal-politik. Motsvarande intresse-

vänner förekommer bland kvinnor kring kvällskurser i sömnad, språk m m men i mindre utsträckning och mera sporadiskt. Denna skillnad i kontaktytor är välbekant redan från de första skolårens gänggrupperingar bland flickor och pojkar: parvis med en 'bästis' och i gäng med kamrater.

En annan tendens till asymmetri är värd att lägga märke till. Medan hustrur ibland blir ingifta i mannens sociala nätverk så är det motsatta förhållandet mindre vanligt. När män med gemensamma intressen träffas för social samvaro sammanför de sina fruar och fruarna umgås med varandra helt enkelt för att deras män sparkar fotboll eller idkar en hobby tillsammans. Det händer visserligen att frun sammanför sin bästa väninna och hennes man med sin man – men av någon anledning får vi veta detta enbart genom kvinnor – det är som om männen inte riktigt räknade in det i sin sociala värld. Samma tendens finns också i männens inställning till hustruns släkt.

Ytterligare bör det noteras, att ingen man bland våra familjer har blivit socialt isolerad på grund av störande beteende eller spritmissbruk från hustruns sida. Inte heller har männen erfarenhet av att vara gifta med en pendelarbetande hustru.

Sammanfattningsvis skiljer sig de nätverk som är knutna till kvinnor och män som individer i två avseenden. För det första påverkar mannens sociala umgänge (eller isolering) kvinnornas relationer mer än omvänt. För det andra, så bildar ca en tredjedel av kvinnor och män nätverk av skilda slag. De bildar dem ingalunda symmetriskt så att kvinnans väninna s a s uppväger mannens bekantskapskrets, vilket givetvis förekommer, utan ofta har den andra ingen att vara tillsammans med. Typiskt för de relationer som har sitt fäste i kvinnan, är att de omfattar så få personer att det är tveksamt om man kan tala om nätverk överhuvudtaget.

En väninna och ibland ett par närstående kvinnliga släktingar är vad det rör sig om. Kvinnorna ställer upp för varandra. Relationerna är långvariga och intensiva ifråga om sitt innehåll. Det går egentligen inte att byta ut någon mot någon annan. I flera fall har omständigheterna placerat väninnorna på olika orter. Trots att tillgängligheten krymper, upprätthåller kvinnorna kontakten med varandra. Det får då bli per telefon – men vänskapen synes leva vidare. Den verkar vara djupt personligt förankrad i ömsesidiga förtroenden.

Kvinnorna talar med varandra om problem med barnen, konflikter i familjen, om påfrestningar i arbetslivet, om sitt sviktande självförtroende m m. I fokus för relationerna ligger behov att bearbeta egna upplevelser och reda ut normer för vardagens nära relationer. Som sociala resurser är det fråga om mentalhygien, normbildning och stöd vid personliga kriser. Om insikt och kunskap på en primär kvalitativ nivå. Vilket inte hindrar att det förekommer en mängd praktiskt och handfast utbyte också.

När det gäller männens bekantskapskrets är det däremot befogat att tala om nätverk. Omfånget av personer är större. Varaktigheten mindre. Intensiteten är lägre. Det är också lättare att byta ut folk. En vänsterback kan ersättas med en ny spelare. En frånvarande föreningsmedlem med en suppleant. Reglerna är desamma för alla. I centrum för intresset står den gemensamma aktiviteten och inte personerna som sådana. Samvaron är strukturerad av aktiviteten, dess egna krav på 'lag och ordning'. Det är en annan typ av information som sprids. Kontakterna sträcker sig vidare. Upplysningar och tips cirkulerar. Opinioner bildas. Här finns potential till mobilisering av anhängare, för att

bilda koalitioner, underlag för kollektiva handlingar, en bas till inflytande i egna intressen eller för samhällsförändring. Vilket inte hindrar att männen får utlösning för inre spänningar och dras in i personliga sympatier.

Det är påfallande hur starkt kvinnor håller sig till kvinnor och män till män, såtillvida man inte umgås parvis eller inom släkten.

Sammanfattningsvis:

Även om majoriteten av kvinnor och män har likartade sociala relationer så formar en minoritet att kvinnor och män könstypiska relationer ur den åtskilda fritiden.

Därvid kännetecknas kvinnors relationer av:

vänskap
långvarighet
intensitet, förpliktelser
person-intresse
hög grad av outbytbarhet

medan mäns sociala relationer kännetecknas av:

bekantskap
kortvarighet
ytlighet, föga förpliktande
aktivitets-intresse
hög grad av utbytbarhet

Själva ordet 'kontakt' har ofta olika innebörd för kvinnor och män. Kontakt för kvinnor har att göra med inlevelse och förmåga till ömsesidighet, medan det för män handlar om att känna till folk, veta vem man vänder sig till, att ha förankringar som kan 'fixa' saker. I den mån kvinnor och män lever i ensidiga sociala relationer av ovan antydd art, och det gjorde uppskattningsvis en fjärdedel av kvinnorna och en tredjedel av männen i vårt material (och många fler var s a s färgade av dessa typer av förhållningssätt), så kan man tala om *social och emotionell isolering*. Ytterligare ca en fjärdedel av kvinnorna var isolerade i vardera mening.

Social och emotionell isolering (Weiss, 1973) står för två kvalitativt skilda typer av ensamhetsproblem, ty de båda typerna av sociala relationer, både de som når djupt och de som har bredd, är nödvändiga. Ingendera är tillräcklig för sig. Vardera fyller olika funktioner. Det är ur själva spänningsförhållandet mellan det djupt personliga och det mer allmänt giltiga, som psykisk utveckling och därmed psykisk tillfredsställelse hämtar sin näring.

Männens relationer är alltför ytliga, utan förankring i en inre bearbetning av personliga sammanhang. De har sin styrka som stödformationer för utåtriktade verksamheter, en yttre kartläggning av var det finns jobb, vem som är vem, var prislägen ligger m m men också som bas för kollektivbildning och rörelser för social förändring.

Kvinnornas relationer blir lätt för instängda. Visserligen kan kvinnorna slå vakt om ett inre sammanhang, men intimiteten, ältandet, den nära

kontrollen hotar med stagnation. De riskerar att förlora de vidare sammanhangen. De blir inlåsta i en värld av känslor och symbolisk städning.

Vi finner bland de 47 familjerna gemensamma nätverk, asymmetriska kontaktmönster, isolering på tumanhand och ensamma hustrur. Det sociala nätverket kring familjerna är mindre och glesare än vad vi väntat oss med hänsyn till att det är fråga om små orter och majoriteten av familjerna har vuxit upp i trakten. Bristen på tid, TV:n som samlingspunkt och bilen är faktorer man brukar hänvisa till för att förklara bortfallet av lokala kontakter.

8.3.4 *Nya inslag i livsstilen*

TV:n träder in med en 'social värld' i vardagsrummen. I 28 familjer för antingen den ena eller bägge makarna spontant TV:n på tal. Vi tycker oss urskilja följande lite olika sätt att använda sig av TV:n:

- TV som *sällskap för isolerade:*

"Det är bara TV och sova"

- TV som *avkoppling efter arbetsdagens slut.* Sällskap som inte kräver uppmärksamhet eller svar:

"TV:n står väl alltid på – skratt – men man ser ju inte ordentligt på den"

- TV som *umgängesform,* underhållning och samtalsämne kring veckoslutens släktträffar:

"Det kommer nästan alltid gäster hit. Vi ser på TV. Den dominerar nästan hela kvällen. Vi kan ju ta in tre program (Danmark)."

- TV som *förberedelse och innehåll för samtalsämnen* på arbetsplatsen:

"Jag följer med i TV och tidningar om arbetsliv, ser t ex om fabriker läggs ner. Intresserar mig för könsrollsdebatten. Ser på kvällsöppet. Det jag har sett i TV diskuterar jag med arbetskamraterna – dom betyder mycket som diskussionspartner."

TV:n som social resurs är med andra ord beroende av den sociala situationen i övrigt. Även TV-tittandet är mer eller mindre gemensamt eller åtskilt makar emellan och avspeglar även därvid rådande förhållanden i familjen. Populärt i TV synes vara sport, nyheter, naturprogram, film, filmserier och underhållning. Det är ingalunda alla som är intresserade av TV. Några kvinnor säger att de inte kan se på TV utan att somna. Så när mannen börjar sin TV-kväll beger sig Elin ut för att spela bingo.

". . . men det är problem med hennes bingospel – hon får för lite sömn. Hon kommer hem från jobbet, lagar mat, lägger ungarna, dricker kaffe med mig och pratar. Inte om jobbet, bara om det är något kul att skratta åt. Sen går hon till bingo. När hon kommer hem kokar hon kaffe till mig och pratar. Sen får hon inte lagt sig förrän 12–1. Klockan 4 går hon upp och hjälper barnen som skall bära ut tidningar."

Det är ett hårt dagsprogram. Barnen betyder mycket för Elin. Trots att mannen mest tänker på sin egen trevnad gillar hon honom. Att arbetskam-

raterna accepterar henne känns viktigt. Hon har många släktingar. Vill hon vara ifred eller söker hon sällskap när hon går till bingohallen ensam? Hur hänger de olika trådarna ihop för henne?

Åke Daun (1976) frågar i en artikel "Hur kulturellt sammanhållna är storstadsborna?" Han jämför relationer i bysamhällen och samhällen av storstadstyp med varandra. Bland kännetecken på storstadskultur anför han den *ignoranta attityden* mot folk man inte känner, hand i hand med *familism*, dvs "en utpräglad och ensidig värdeinriktning mot den egna familjen, med ett motsvarande minskat intresse för andra sociala relationer. Till familjen knyts enstaka vänner och släktingar till stöd och sällskaplig samvaro, men i övrigt är omvärlden bara relevant i den mån den gagnar familjen eller utgör ett hot mot de egna förskansningarna."

Andra kännetecken på storstadskultur är människors *"önskan att ha fullständig kontroll över sin tidsanvändning"* ett uttryck för nödvändigheten att planera och koordinera... En tredje tendens kan benämnas *det gränslösa konsumtionsidealet*, frånvaron av normer rörande en lämplig materiell konsumtionsnivå..." I ljuset av dessa kriterier framträder Sibbhult och Bromölla som utpräglade storstäder. Vi misstänker att det är något annat än storstädernas fysiska villkor och värderingar som ligger bakom upplösningen av kulturell sammanhållning. Vi återkommer till ämnet.

8.4 Någon att tala förtroligt med

Det sociala nätverket är den del av en yttre omvärld som människor väljer att inlemma i en inre värld av mening och verklighetsuppfattning. En inre värld av handlingsberedskap i förhållande till andra människor. Den yttre sociala världens förankring i en inre psykisk värld sker genom ett urval och efter avvägning. Människan som gränsvarelse bearbetar och tolkar ständigt in- och utgående erfarenhet. Hon gör viktiga kvalitativa bestämningar. Vetenskapare har sökt ingärda känslo- och värderingsladdade sociala kvaliter i begreppsliga konstruktioner såsom "betydelsefulla andra" (significant others), primärgrupp, identifikation, referensgrupp m m (Teeland, 1976). Termerna står för människor man litar på, känner samhörighet med och låter sig påverkas av. Vi har vid våra samtal försökt vara lyhörda för kvalitativa aspekter. Genom att lyssna och med hjälp av ledfrågor har vi bildat oss en uppfattning om vem kvinnorna och männen anförtror sig åt när de känner sig pressade. Frågan har ofta inte blivit uttalad. Ibland har svaret legat uppenbart. Intrycken blir följande:

Det är vanligt – i varje fall inte ovanligt – att makar vänder sig till varandra när de behöver tala ut:

"Om jag är pressad ringer jag henne hem på förmiddagen t ex. Jag talar inte med kompisar. Om det är mindre viktigt, väntar jag tills vi träffas", säger mannen i en familj där makarna avlöser varandra i skift. Ibland får det bli telefon.

"Jag har inte behov av att ha någon att prata förtroligt med utöver Siri."

"Jag har ingen bästa väninna. Jag vänder mig till Lage och säger inget till någon annan, för det går vidare."

"Jag talar med min man. Bekymmer skall stanna inom familjen", anser Britt.

Men om män från barndomen är mer inriktade på opersonliga förhållningssätt och ovana vid att rannsaka vad de själva känner och tycker, blir det svårt för hustrur att nå dem:

"Jag har Otto, min man, att prata förtroligt med. Men han förstår inte allt och inte jag honom heller för den delen. Jag har saknat en väninna eller syster. Jag har fått försöka bli stark i mig själv."

"Ja, jag tror jag kan tala förtroligt med Håkan, men kanske inte så som med väninnan. Hon betyder mycket. Det är hennes förtjänst att jag har fått lite mer självförtroende."

"Till min väninna kan jag säga allt utan att det kommer ut. Det är till henne jag vänder mig om jag är pressad, för hon har ungefär samma problem. Jag talar mycket lite med Kaj. Han fattar liksom inte hur det känns."

"Jag försöker tala med min man, fast han kanske inte lyssnar. . ."

Och vad säger männen?

"Nej, jag har aldrig haft någon att prata med om sådana saker. Hon lyssnar nog, men det blir inget utbyte."

"Jag håller det mesta för mig själv. Men ibland ligger jag vaken i flera dygn och grunnar. Så i det långa loppet kanske jag får säga det till tanten. Jag kan göra en höna av en fjäder. . ."

"Nej, jag tror inte jag har någon. Jag bär på det själv. Jag tycker det är svårt att prata."

Ibland kan man spåra försök att göra en dygd av oförmågan, något som liknar en norm om att man skall hålla det för sig själv:

"Bekymmer försöker jag fixa själv om det går. Annars får jag fråga nån annan. Ingen speciell. . ."

"Jag skulle leta upp den man har mest nytta av vid det tillfället", lyder en annan formulering, som söker kringgå frågan.

"Jag har svårt att prata ut. Jag håller det inom mig själv. Jag har Inga, men man kan inte prata om allt. Man får det inte sagt och så går dagarna och så har man glömt det. Jag litar bara till 100 procent på mig själv och till 99 procent på Inga. Jag anser inte att man skall lita på någon till 100 procent. Inga litar helt på mig. Hon pratar om precis allt. Jag tycker att det är onödigt att gå och bekymra andra."

Det föreligger många asymmetrier i intimitet. Följande är vardagstypisk:

"Jag vänder mig till Inge. Mamma och svärmor kan jag också tala med. Och en svåger är väldigt förstående."

Inge säger för sin del:

"Jag är sällan på dåligt humör. Jag snackar med henne. Men det händer väl att jag håller det för mig själv också. Det beror väl på var det har hakat upp sig. Men snackar inte med nån annan."

Asymmetrier kan vara av annat slag:

Medan han är hennes bästa vän, så kan hans bästa vän vara en kompis på jobbet. Ett par män uppger att de har sina förtroligaste samtal med

arbetskamrater. Med dem kan de "diskutera allt". En man vänder sig till sin svärson vid stunder av svår press. Ty makarnas sociala situation är ju ofta sådan, att det är hon som ställer de personliga kraven på honom, hon är kontakthungrig och socialt understimulerad. Hennes förtrolighet är en potentiell anklagelse mot honom och hans fritid eller trötthet. Ibland förstår hustrun den onda cirkeln som råder mellan deras arbetsfördelning, fritid och förmåga till förtrolighet. Då behöver hon sin syster, mor eller väninna.

"Jag går till föräldrarna. Och en bror. Man kan prata öppet med dem. Men sällan till min man."

Det händer att män anförtror sig åt en syster, men det förekommer inte i vårt material att de vänder sig till en mor eller far i personliga angelägenheter. En kvinna vänder sig till sin far "oftare än till mannen".

"Jag var ensam flicka bland flera bröder, så han har alltid behandlat mig som grabb. Och jag fick följa med honom överallt från när jag bara var två år. Och han gjorde aldrig skillnad – det tycker jag om honom för. Jag följde med honom på fackföreningsmöten – han var mycket ute på sånt... vi har fin kontakt... jag talar om 'allt' med honom."

Inte alla kvinnor har någon att gå till:

"Jag pratar inte med någon. Det går ett tag sen blir jag hysterisk och rasar ut. Men pratade man med någon blev det ändå värre – man kan ju inte lita på någon..."

"Jag bär det själv. Jag är den typen som aldrig vill beklaga mig. Var och en har nog med sina egna problem. Vi borde inte påtvinga andra våra problem. Jag talar inte om bekymmer med min man. Vill inte tynga ner honom."

På sätt och vis illustrerar de båda kvinnorna ovan allvaret i vårt tema. Bristen på tillit och oförbehållsamma relationer är i det ena fallet kopplat till självmordsförsök och i det andra till perioder av intagning för psykisk vård. Den ena är industriarbetare, den andra hemmafru. Båda lever i stabila familjeorienterade äktenskap i yttre mening.

Trots att kvinnor i allmänhet lever mera isolerade än män så har de fler personer att anförtro sig åt. Och till på köpet lever de oftare i en nära känslokontakt med barnen. Marit Paulsen och hennes medarbetare (1975) ger en likartad bild: "Männens ensamhet gör att de är oerhört mer bundna till sin hustru än vad hon är till honom. Kvinnor har lättare att prata med varandra, lättare att knyta starka långvariga vänskapsband, medan mannen i regel inte har någon annan att prata om känslor med än sin hustru...

Det är säkert därför som män reagerar mycket häftigare vid skilsmässa. Det är som om hela världen rasar för honom." Här kan vi instämma. Även om alkoholisthustrur genomlevt svåra år av isolering och otrygghet, så har vi sett dem återgestalta sina liv på ett imponerande sätt. Av det vi förstått har mannens lidande inte varit mindre. Men efter skilsmässan har han ingenting annat kvar än sin misär.

8.5 Fritidens sociala värde

8.5.1 *Sextimmars dag eller fyra dagars vecka?*

I en undersökning över arbete och fritid sökte forskarna (Young och Willmott, 1973) precisera vad som menas med fritid. De började med att läsa vad andra forskare skrivit i ämnet, och de gick ut och undersökte vad fritid betydde för folk.

Det är vanligt att fritid definieras som det som blir över när man gjort det man har att göra plus något positivt innehåll till det hela. En författare (Kaplan) har på forskarnas vis gjort en systematiserad förteckning över de ingredienser som sammantagna utgör fritid: Fritid

a) står i motsats till arbete som ekonomisk uppgift
b) innesluter angenäma förväntningar och minnen
c) pålägger ett minimum av ofrivilliga rollförpliktelser
d) ger en psykologisk frihetskänsla
e) är nära förbundet med kulturella värden
f) inbegriper allt från strunt och lösryckthet till djup och allvar
g) kännetecknas ofta, ehuru inte alltid, av ett inslag av lekfullhet.

Fritid är inte fångad i någon av dessa enskilda punkter, utan i alla tillsammans, men med tonvikt på någon punkt mer än på de övriga det är ungefär vad fritid är, i en fri återgivning av *en* definition.

Dock möter man ganska annorlunda uppfattningar av fritiden. En annan forskare (Pieper) som Young och Willmott anför, hyllar den fria tiden som icke-aktivitet. Det är ett sinnestillstånd av lugn och ro. En inre tystnad av frid, en eftersinnande hållning, en förmåga att fördjupa sig i skapelsens helhet. Det är att låta saker ha sin gång med en känsla av förtröstan inför det som sker.

Den fria tiden bär med sig en lyckokänsla inför vidkännandet av tillvarons mysterium och erkännandet av att det är föga vi förstår.

Om forskare varierar i sin uppfattning om vad fritid är, kan man misstänka att folk i allmänhet har olika uppfattningar. Young och Willmott ställde i sin undersökning följande fråga: "Vad skulle du säga är skillnaden mellan det du kallar arbete och det du kallar fritid?" Dessutom lät de personerna föra dagbok och i den beteckna vilka aktiviteter som var arbete, vilka som var fritid och vilka var både och, eller varken det ena eller det andra.

Svaren gav följande tumregler för bestämning av fritidens innebörd:

1 De flesta människor uppfattar nyckelorden arbete och fritid som motsatser. De står för något som man i allmänhet kan hålla isär, men där det ena inte kan förstås utan det andra.
2 Men orden utesluter inte varandra. Så till exempel säger en person "jag har mera fritt på jobbet än hemma". Tydligen står arbete och fritid ibland som motsatser, men ibland sammanfaller de. Men vad är det som egentligen skiljer dem åt?

arbete är *avlönat*	fritiden är *oavlönad*
arbete är en *förpliktelse*, något man är tvungen till	på fritiden *rår* man *över sig själv*, det man gör är *frivilligt*
trots att arbete är *tråkigt*	för att man är *road och intresserad* av det

Gränsen mellan arbete och fritid blir utsuddad om man är road och intresserad av det man är tvungen att göra eller när man har tråkiga sysslor som man inte får betalt för. I denna mening kan man vara mera fri på jobbet än under fritiden. Granskningen av dagböckerna bekräftar denna uppblandning av arbete och fritid, dvs det välkända faktum att mycket av de dagliga rutinerna har inslag av både förpliktelse och frivillighet, de är uttråkande och roande om vartannat, och även de oavlönade sysslorna bär på ekonomiska konsekvenser.

Vi tror att distinktionerna ovan underlättar förståelsen av hur barnfamiljerna i Sibbhult och Bromölla förhåller sig till förslag om arbetstidsförkortning.

I den aktuella diskussionen om arbetstidsförkortning förekommer alternativen sex-timmars arbetsdag fem dagar i veckan eller fyra dagars vecka med oförändrad arbetsdag. Bland argumenten för kortare arbetstid dominerar tre mål-föreställningar.

- ☐ Omsorgen om barn. Kortare vistelsetider på daghem, ökad kontakt mellan barn och föräldrar.
- ☐ Ökad facklig, politisk och kulturell medverkan om människornas tidsram blir mindre pressad. Vidgad och vitaliserad demokrati.
- ☐ Ökad jämställdhet mellan kvinnor och män, om det gängse mönster med kvinnor som arbetar deltid och män på heltid, byts ut mot en kortare arbetstid för alla.

Vi har talat om arbetstider och frågat "Vilket av alternativen, en sex timmars arbetsdag eller fyra dagars vecka, skulle du föredra för egen del?"

Det visar sig att *majoriteten av kvinnor väljer sex timmars arbetsdag*. De flesta mödrar som arbetar på heltid är synnerligen trängda av tidsbrist. De fäster förhoppningar vid sextimmarsarbetsdagen. Åtta kvinnor har redan för sin egen del lyckats ordna någon form av deltidslösning. Det är värt att observera, att mödrar som delar barnomsorgen med fäder genom att avlösa varandra på skift, föredrar skifteslösningen med delat föräldraansvar framför en kortare arbetsdag med risk för att de får återta ensamansvaret för hem och barn.

Endast en man på åtta, önskar kortare arbetsdag. Då i regel för att få mera tid för sina barn.

Majoriteten av män är för fyradagarsvecka. De önskar sammanhängande fritid för sina intressen.

"Jag vill nog ha fyradagarsvecka. Jag vet inte vad jag skulle göra med två timmar extra per dag."

Några män nyanserar sina svar:

"En fyradagarsvecka för mig och sextimmarsdag för min fru!"

"Själv skulle jag nog vilja ha fyradagarsvecka, men jag tror att sextimmarsdag är bättre om båda jobbar."

Att majoriteten av kvinnor och majoriteten av män föredrar olika alternativ röjer inte enbart skillnader i ansvarstagandet för barnen, utan illustrerar arbetets och fritidens traditionellt olika innebörd för kvinnor och män. Det man gör på fritiden är för manliga arbetare tydligare avgränsat från tid och plats för arbetet än vad arbetet på arbetsplatsen och i hemmet är för kvinnorna. I hemarbetet blandas förpliktelse och frivillighet, tvång och frihet samman. Om bundenheten redan är given, så är det bättre med en mindre snäv tidsram, man känner sig mindre jäktad och därmed rår man mer över sig själv. Därför kan kvinnorna f n bättre tillvarata "stycktid" på två timmar än männen, som hellre tar ut "blocktid" på ett extra dygn (Arvidsson och Bucht, 1976 har myntat uttrycken). Blocktid passar den vars fritidsverksamheter är avskilda till garage, trädgård, husbygge, idrottsplan, fisketurer och friluftsliv. Två timmar till blir för styckat.

En minoritet av kvinnor föredrar fyradagarsvecka. T ex för att få avdela fredag till en hel städdag – eller för att resavståndet tär ner tidsvinsten per dag:

"Fyradagarsvecka för att ha en fridag mera hemma. Med sextimmarsdag är man mera bunden. Att köra ner för sex timmar, nej, då kan jag hellre vara hemma hela dan."

Men ca 1/3 av männen avfärdar tanken på kortare arbetstid. Några av dem har mycken övertid. Arbetet har ett socialt värde för dem. Det ger deras liv innehåll. De vill ägna sig åt sitt arbete. Det är där de hämtar sin självkänsla trots allt. De är programmerade till att vara försörjare och kan inte riktigt leva sig in i något annan slags ansvar för familjen.

"Jag jobbar gärna 10–12 timmar om dagen."

"Ju mer fritid människorna får, dess mera pengar gör de av med."

"Vad skall jag göra med fritiden?"

"Det är ingen som kan föda sig på fritid."

"Det går för långt med fritiden. Men 10–12 timmars arbetsdag blev det inte så mycket rackartyg."

"Det kan väl hända att lite fruntimmer behövde vara hemma lite mer på dagarna. Det blir lite eftersatt hemma."

Några män fruktar att stressen i arbetet skulle öka:

"Jag är rädd för pressen. När vi fick 8 1/2 timmars arbetsdag förkortad till 8 fick vi ändå göra samma arbete, men vi förlorade en halvtimme i pengar. Jag tror inte det går att behålla samma lön."

"Jag är skeptisk till arbetstidsförkortningen – skall det produceras lika mycket blir det bara stressigare."

Även två kvinnor ifrågasätter förkortning av arbetstiden. Båda finner stor tillfredsställelse i arbete. Den ena i hemmet och den andra på fabriken.

"Förr arbetade de om lördagarna. Man kommer ingen vart med att korta, det blir långt i en annan ände."

Vi har även i samtalen med representanter för anpassningsgrupperna vid tre företag fört arbetstidsförkortningen på tal. Det visar sig att företrädare för företagsledningen i samtliga fall är positiva till sextimmarsdagen med följande motiveringar:

"Gärna sextimmars arbetsdag. Man håller längre då."

"Sextimmars arbetsdag är företagsekonomiskt bra. Rent praktiskt blir det lättare att få folk som jobbar i två skift. Det ger kanske större möjligheter att klara hela skiftesfrågan."

Två av företagen är omgående öppna också för partnersjobb, dvs att två personer delar på ett jobb. De kan gärna vara gifta med varandra. Det tredje företaget räknar med att man på sikt får utveckla system med deltid och partnersjobb. Med hänsyn till konkurrens om arbetskraften är det nödvändigt att tillmötesgå olika lösningar med tiden, konstaterar en företagsledare.

Samtliga fackets män och arbetsledarrepresentanter som vi talat med välkomnar en sextimmars arbetsdag, främst med hänsyn till barn, när bägge föräldrarna förvärvsarbetar, med undantag av en fackklubbsordförande som säger ett bestämt:

"Nej – då hotas produktionsökningen. En lång tid framöver kommer kvinnan att ta ansvar i hemmet. Vi skulle ge mera deltid för kvinnor. Många kvinnor önskar det."

För flera familjer är *arbetstidernas förläggning* det överskuggande problemet – inte dess längd. Och i ett par av familjerna hoppas makarna att de i år skall kunna få semester på samma gång. Det hade de nämligen inte året innan.

"Magen tålde inte tre-skiftet. Det var alldeles förkastligt. Man orkade inte med det. Man slutade på morgonen och Rosa gick till jobbet. Då gick det inte att sova för barnen. Det kunde gå hela veckor utan att man sov ut."

Morgonskiftet vid fabriken börjar antingen klockan 5 eller 6. Sexton familjer är direkt berörda av skiftesarbete, antingen så att den ena eller bägge av makarna "skiftar!" Vid morgonskift får man stiga upp vid 4–5-snåret om natten.

Göran vantrivs enormt med skiftesarbete:

"Det är för tidigt att stiga upp klockan 4. Jag har hört att man sover som tyngst då. Det hjälper inte hur tidigt man lägger sig – att stiga upp klockan fyra är en mara. Det märks på de nya skiftesarbetarna. Ögonen är alldeles röda. De tål det inte. .,. Ibland vantrivs jag något fruktansvärt, men man måste ju tjäna pengar. Jag har problem med magen. Ont. Jag livnär mig på några liter kaffe om dagen. Varmt eller kallt."

Göran, 24 år

"Usch, när man sitter hemma och tänker på det är det hemskt. Men när man är där är det bra. Det är skönt att komma hemifrån."

Nora, 21år

Kvällsskiftet upphör vid 22–23-tiden. Arbetstidens förläggning påverkar vilka möjligheter som står öppna för fritiden. Flertalet skiftfamiljer saknar

kontakter utanför familjen. De oregelbundna arbetstiderna har skurit av dem från socialt liv. Paul säger:

"Jag har släkten här i trakten men vi ses sällan på grund av skiftet. .,. Det är mitt skift som är avgörande. Det är kring den som fritiden får byggas upp."

Det finns också fördelar som flera personer pekar på. När man är ledig dagtid, kan man utan att behöva jäkta uträtta ärenden till affärer och andra inrättningar som har öppet dagtid. Man kan arbeta i trädgården. På sommaren kan man åka och bada halva dagen om det är vackert väder. De här fördelarna är tydligast i de familjer där bara den ena maken arbetar skift.

Sten anser att det är idealiskt om en arbetar skift och den andra dagtid. Vad man tycker beror på vad man jämför med. Sten som är fyrabarnspappa berättar:

"I början när Daga jobbade på livsmedelsfabriken var hon trött med de långa dagarna. .,. Hon gick upp före klockan 04 och kom hem vid 17-snåret. Hon jobbade skift också. Det hände att vi sågs på söndag och sa att 'ja, då ses vi på lördag'. Vi fick skriva lappar. Då var det brist i kontakten. Som det är nu träffas vi mer. Vi har mer att prata om. Jag har arbetat där nere på fabriken och det har nog viss betydelse. Jag har lite inblick i hennes jobb också. . ."

Man kan tala om fritid, och lägga betoningen på *tid*. Det blir då en förhandlingsfråga om tidens fördelning, tiden uppmätt i timmar, på arbete och till eget förfogande. Lägger man däremot betoningen på *fri* är man inne på tidens psykologiska innebörd vare sig det gäller avlönad eller oavlönad tid. I *fri* ingår de ingredienser av intresse, frivillighet, autonomi och meningsfullhet som människor söker i sin fritid, men som de också kan finna i arbete.

Youngs och Willmotts inledande analys om arbetets och fritidens innebörd gläntar på dörren till en fruktbar diskussion om handlingsfrihet, inflytande och självbestämmande i arbetet inom olika samhällsklasser. Vi misstänker att kärnfrågan i arbetstidsförkortning i själva verket gäller tillgång på *friheter* och inte *tid* i klockans mekaniska mening. Young och Willmott träder inte på allvar in genom den dörr de öppnar, utan de nöjer sig med att jämföra fritidens användning samt kopplingar mellan arbete och fritid inom olika samhällsklasser.

8.5.2 *Om fritiden i andra undersökningar*

Vi återger här några jämförelser av fritid i olika samhällsklasser. Young och Willmott återger ur en omfattande familjesociologisk undersökning i Londonregionen.

- På det stora taget tillbringar gifta män merparten av sin tid i hemmet. TV-tittandet är den vanligaste aktiviteten. Räknat i timmar per vecka är TV-tittandet högst bland arbetare och lägst bland de högutbildade.
- Sport i TV är populärt bland män i alla samhällsklasser, men benägenheten att själv sporta eller att överhuvudtaget ägna sig åt aktiviteter ökar med stigande samhällsklass.
- Kvinnorna då? "De stickade och sydde mer än de gjorde något annat med undantag av att titta på TV."

- Allt vad kvinnor företog sig utanför hemmet var av mindre omfattning än det männen gjorde. Här vidlåg ingen skillnad mellan hem- och yrkesarbetande kvinnor.
- Det är något vanligare att "hustrun är med när medelklassmannen träffar sina vänner" än vad som gäller i arbetarklassen. (Formuleringen hämtad hos Y och W, sid 230)
- Kvinnor har generellt färre kontakter med arbetskamrater, färre 'icke-lokala' vänner och träffar mindre folk överhuvudtaget.
- I högre samhällsklasser träffar både kvinnor och män fler vänner och färre släktingar, medan arbetare har starkare bundenhet till släkt och familj.

Som synes, överensstämmer resultaten för befolkning i London regionen väl med vad som gäller i Sibbhult och Bromölla. Vi kan inte jämföra arbetare och tjänstemän, men vad gäller arbetare, kvinnor och män, så är mönstren i vårt material desamma som återkommer i färska västerländska undersökningar över arbetarklassfamilj (Goldthorpe m fl, 1971, Holter m fl, 1975).

Hur påverkar arbetets innehåll fritidens innehåll? Young och Willmott pekar på följande tre typer av kopplingar, vilka alla är vanligare bland högutbildade samt bland specialutbildade arbetare än övrig arbetarklass:

- Yrkesintresse och inriktning påverkar valet av fritidsintresse
- Yrkesfärdigheter tas i bruk under fritiden
- Administrativa rutiner och erfarenheter förs över till fritidens föreningsliv och slutligen den motsatta 'kopplingen'
- Behovet att koppla från arbetet på fritiden. Det är mindre klassmärkt.

Risken med ett intressant och meningsfullt arbete är att det konkurrerar med familjen och fritiden. Holter (1975) rapporterar en tendens hos norska medelklassmän att välja arbetets sociala nätverk när det kommer i konflikt med nätverket kring familjen. Däremot går familjebanden före banden till arbetet bland arbetare. Även i det brittiska materialet riskerar "fritiden att bli en duell snarare än en duett" för män i ledande ställning. Det är dock fråga om minoritetsmönster.

Young och Willmott utgår från att medelklassen är mönsterbildande för framtiden, och drar därav följande konklusioner på lång sikt: Fritiden kommer att präglas av ökad aktivitet och fler valmöjligheter mellan olika verksamheter. TV-tittandet och andra passiva vanor kommer att vika för ökat deltagande i sport, kulturella verksamheter, musik och musicerande, vuxenutbildning m m. Bilen kommer att ge även arbetare mera kringspridda nätverk av långväga kontakter. Bilen har visat sig ha en starkt aktivitetsfrämjande verkan. Bilägare tillbringar mera tid utom hemmet och ägnar sig mer åt sport och andra aktiviteter.

Denna prognos är i linje med de tankar om välståndsökningens effekter som antar att arbetare alltmer kommer att närma sig medelklassen. Goldthorpe m fl (1971) har i studien över "Arbetaren i överflödssamhället" visat hur svagt underbyggda teorierna om arbetarklassens förborgerligande i själva verket är, om man närmare granskar arbetarnas sociala relationer, livsstil och aspirationer. Visserligen konstaterar forskarna "avsaknaden av en solidarisk orientering bland våra arbetare inte bara i mönstret för deras umgängesliv utanför arbetet utan också i deras arbetsliv och i deras generella

syn på den sociala strukturen", men forskarna menar, att den nye arbetarens situation framförallt präglas av *öppenhet,* den rymmer ett brett spektrum av möjligheter. Man kunde också kalla denna öppenhet för ett kulturellt och ideologiskt tomrum. Ett tomrum som är tämligen opåverkat av medelklassen – men tyvärr också av arbetarnas egna politiska ledare.

Vi är benägna att instämma i att det är för tidigt att tilldela medelklassen av idag rollen som mönsterbildare för arbetare i morgon. Vi ska istället treva i tomrummet och tolka möjligheter som ligger i öppenhet. Som nu t ex diskussionen kring fritiden. Det är slående, hur den kretsar kring individen och paret: vad de gör tillsammans och var för sig. De är som om de inte levde i ett samhälle –utan i ett tomrum. Vi kan påminna oss om, att ett av argumenten för arbetstidsförkortning i Sverige gällde vitalisering och utvidgning av demokratin. I vilken grad har denna idé slagit rot hos människor som inte har inflytande över sitt dagliga arbete? Vi har frågat kvinnorna och männen i vårt material om vad de skulle göra om de hade mera tid. Knappt någon av männen kommer att tänka på ökad facklig eller politisk verksamhet. För majoriteten hägrar fritid med familjen eller egna intressen. Eller så avfärdar man tidstillskottet. Bland kvinnorna hänvisar många mödrar till barnen. Omsorgen om barn är det argument för kortare arbetstid som har säkraste underlag i en beredskap hos människor. Men lika många kvinnor talar om att städa bättre, baka kakor, handarbeta, tvätta och shoppa – eller rentav ta sig en promenad. Längre ut sträcker man sig inte. Huvudtendensen bland både kvinnor och män är att vilja *göra mera av det man brukar göra.*

Sociologerna Fryklindh och Johansson (1976) beskriver fritiden som en möjligheternas struktur. Den kan förbrukas till rekreation, avkoppling och flykt undan vardagens bekymmer. Men de ser också "möjligheten till en frigörande, förverkligande fritid, då dynamiska förändringar och sociala handlingar, för oss som enskilda eller som grupp och intressekollektiv, gestaltar vår situation eller hela samhället annorlunda. Vi kan nämligen utöka rekreationsbegreppets traditionella betydelse av avkoppling och förströelse genom att se den positiva dynamiken, som rekreationen erbjuder: den verkliga rekreationen, återskapelsen, nyskapelsen, frigörelsen." De kollektiva möjligheternas struktur – så kan man också kalla tomrummet.

9 Intresse och ork för samhället

9.1 Den politiska pulsen

9.1.1 *Intresse för politiken*

> "Jag har tänkt mycket på det här, att när han skall gå ut, då säger han bara 'nu går jag'. Men när jag går ut, då frågar jag honom om han kan se efter barnen. Jag är så dum så jag gör det. Men ändå är det hans barn lika mycket som mina."
>
> Gudrun, 36 år

Hur är det med intresset för samhället? Blir det någon ork över när familjen och arbetet tagit sitt? – 'Samhället' är en ganska vid term i vilken vi innesluter intresse för allmänna angelägenheter. Konkret har vi ställt frågor kring facket (se kapitel 5) och politiken. Vad som är politik kan också uppfattas olika. Vi har lyssnat och uttolkat 'politik' i en mycket vid mening som omfattar intresse för samhälleliga förhållanden av skilda slag som t ex kommunala angelägenheter, vad som händer på arbetsmarknaden, miljö-, skol- och ungdomsfrågor, sociala och internationella reportage i TV och tidningar. Enligt vår definition är Ingrid politiskt intresserad trots att hon själv är osäker på om hon kvalificerar sig för beteckningen. Så här beskriver hon sig:

"Jag är inte *så* politiskt intresserad. Jag kan höra på remissdebatten och diskutera. Jag brukar diskutera mycket. Hur samhället är. Hur det är att vara ung mor. Religion. Ungdomsproblem. Brottslighet. Med min lillasyster pratar jag om sjukvård och åldringsvård. Hur det är att bli gammal. . . Nu på jobbet har jag fått veta mer. Jag kan prata om fler ämnen. Jag diskuterar med arbetskamraterna."

Som vi ser det, är Ingrid en röst i en politisk opinionsbildande process där hon påverkar andra och suger åt sig kunskaper och värderingar. Anette som är medlem av arbetarkommunen, men aldrig besökt ett enda möte, som "inte begriper sig på politik" – och inte följer med vad som händer, bokför vi som politiskt ointresserad. Hennes medlemsanslutning synes icke vara uttryck för egen orientering.

När vi således lyssnat oss fram till en gränsdragning mellan samhällsintresse och icke-intresse – så har vi inte endast haft att tygla vår egen subjektivitet, utan också att de personer vi samtalat med har olika mått på vad de menar med att vara 'politiskt intresserad'. Några ställer stränga krav på att vara politiskt engagerade medan andra framhåller att "de följer med nyheter i Rapport och dagstidningen".

Trots dessa reservationer för gränsdragningar menar vi att följande

uppställning ger en trovärdig bild av klyftan mellan mäns och kvinnors intresse för politik/samhällsfrågor.

	Icke intresserad (latent intresse)	'Följer med' Intresserad av politik (latent beredskap)	Politiskt aktiv
Kvinnor	41 (5)	9 (2)	– 50
Män	18	18 (7)	1 37[a]

[a] Ytterligare en man är politiskt aktiv enl. hustrun.

Bristen på politiskt intresse bottnar i olika attityder som t ex politisk misstro, en inställning att var och en skall sköta sitt, att det ändå inte går att ändra på något.

"Man måste passa in i ett speciellt mönster. Gör man inte det är det bättre att låta bli att tjabbla med dem (=partifolk)."

"Det finns ingen solidaritet. Var och en tänker mest på sig själv."

"Jag röstade för att min man tvingade mig. Han sa att man måste. . . Det är fel att skatten går till de som är i fängelse och socialfallen. Det har de för bra i fängelserna. De har TV, mat, säng å allt. Sedan får de pengar och kläder när de skall ut. Jag tycker de skall klara sig själva så som jag har fått göra."

"Jag vill försöka stå för mig själv. Jag vill slå mig fram utan att ha med andra att göra. Och det är felet med dagens ungdom, dom har ingen 'tusen jäklar' – att man inte skall ge sig."

"Jag kan inte förstå hur man kan bli betald av det sociala, men de har väl annat psyke. Jag har inte så starkt att jag kunde ta emot i ansiktet att jag fick pengar av det sociala. Men det är bra att ingen svälter. Om de sänker skatterna och tar från arbetsgivarna är det bra. De arbetslösa är många sådana som inte vill arbeta. Det finns alltid jobb för dem som vill jobba."

"Vanliga arbetare har ändå inget att säga till om. Det går nog inte att ändra på, det bara är så. Jag gillar inte kärnkraftverk men de bygger såna i alla fall. . . Det de har bestämt har de bestämt. . ."

"Jag bryr mig inte om vad som händer. Det är ändå bara elände."

"Om jag ser på Rapport så är det för att se hur andra har det. Då tycker man ju man har det bra här."

"Jag är inte politiskt intresserad. Jag ser på TV och läser tidningen. Är en alldaglig människa. Tar dagen som den kommer. Men semestern och fritiden kan jag planera ett år i förväg. I maj nästa år åker vi till Mallorca. Och älgjakten om en vecka tänker jag på."

"Jag tar en dag i sänder. Jag kan inte planera för längre perioder. Inte ens för nästa vecka om det inte är absolut tvunget."

Citaten är från fem politiskt ointresserade kvinnor och män. Som synes är ingredienserna i den politiska passiviteten erfarenhet av besvikelse, erfarenhet av att man själv varit utelämnad åt sitt öde, alltså skall var och en sköta sig själv – vidare finns där känslan av maktlöshet, hopplöshet och kortsiktighet. Man får ta ut livets glädjeämnen så gott man kan – och trösta sig med att andra har det värre.

9.1.2 *Skillnader i politisk beredskap och aktivitet*

När Låginkomstutredningen (Johansson, 1971) kartlade svenska folkets politiska resurser belyste man skillnader mellan kvinnors och mäns politiska aktivitet med tre mått.

Ifråga om *faktiskt valdeltagande* är skillnaderna mellan män och kvinnor små. Men så snart man mäter *den politiska aktiviteten* framträder drastiska skillnader. *Var femte man* och *varannan kvinna* svarar nej, när man frågar dem om de

- någonsin skrivit i en tidning
- någonsin yttrat sig på ett möte
- var politiskt eller fackligt organiserade
- varit på något fackligt eller politiskt möte
- någonsin deltagit i en demonstration
- någonsin tagit kontakt med en person i ansvarig ställning för att påverka beslut i en samhällsfråga

36 procent av den vuxna befolkningen deltar inte i någon av dessa sex typer av politisk aktivitet. En tredjedel av den vuxna befolkningen är i denna mening *politiskt utanförstående*. Andelen politiskt utanförstående varierar starkt i olika grupper.

1974 upprepades undersökningen, nu kallad för levnadsnivåundersökning. Enligt denna är 72 procent av hemmafruar i socialgrupp III politiskt utanförstående.

Det som räddar de politiskt ointresserade kvinnorna i vårt material från att helt hamna bland de utanförstående, är att de genom sitt industriarbete är fackligt organiserade och flertalet har besökt något fackligt möte.

Den tredje jämförelsen gäller *politisk fattigdom*. Politiskt fattig är den som inte själv kan författa en inlaga till myndigheter för att överklaga ett beslut – och som inte heller har någon att vända sig till för hjälp. Det befanns 1967–68 att dubbelt så många kvinnor som män var politiskt fattiga, dvs de var ur stånd att försvara sina rättigheter. Tolv av femtio kvinnor i vårt material uppger sig vara politiskt fattiga, åtminstone i denna mening. Men helt försvarslösa är inte alla. Som ensam mor har Eva lärt sig ta nappatag med myndigheter när det gällt barntillsyn, hemsamariter och liknande.

"Jag ger mig inte om jag tycker att jag har rätt."

När någon inte ger sig tycks det vara enklast för myndigheter att ge dem rätt. Oron och ansvaret för barnen har gett Eva mod att 'bråka'. Också Irene är politiskt fattig. Hon har bytt arbetsplatser många gånger under loppet av tjugo år, haft ensamansvar för barn med mannen på annan ort. Numera kopplar hon av en stund mellan kvällskift och midnatt då hon kan "rå om sig själv" och lägga sig med en tidning. När skulle hon ha kunnat ägna sig åt politik? Men hon följer med arbetslivsreportage i TV och tidningar. Hon lyssnar på debatten om jämställdhet mellan kvinnor och män. Dock utan att själv yttra sig. Hon är politiskt fattig, utanförstående (så när som på facket), men där finns ett latent intresse, mer än så, en latent medvetenhet.

Också Elsa är politiskt fattig. Men sen hon började jobba har hon blivit mera arbetsmarknadsintresserad.

"Om någon talar om kvinnor och jobb så lyssnar jag. TV betyder mest. Om det finns en bild på en kvinna vid maskin i Metallarbetaren ser jag efter vad där står. Jag talar mer om jobb med min man. Nu vet jag ju precis hur en svarv ser ut. . . Vi har gått på ett fackmöte tillsammans."

Vår resultatuppställning har en parentes för *latent intresse*. Den fångar upp de vidgade allmänna intressen som några kvinnor ger uttryck för. I kolumnen för politiskt intresserade finns en parentes för *latent beredskap*. Den avser att markera skillnaden mellan dem som blott och bart 'följer med' och dem, som har en starkare politisk puls. Personer med vilja att verka för samhällsförändring, medveten samhällsuppfattning, några med tidigare erfarenhet av arbete i ungdomsrörelse eller annat politiskt arbete. De har svårt att finna utlopp för sin politiska vilja, de är kritiska mot rådande handlingsmöjligheter.

I samband med frågan om de någonsin deltagit i en demonstration är det flera som demonstrerat någon första maj. Men ibland tillstår man detta i en ton som om det gällde en ungdomssynd, något smått genant:

"En gång har jag demonstrerat första maj. Men jag gör inte om det."

"Jag har demonstrerat en gång för många år sen på första maj."

– – – – för många år sen"

– – – – för länge sen"

– – – – förr i världen"

"Det räcker med att andra springer. Snackar om Vietnam. De har vi inget med att göra."

Å andra sidan, ibland när vi frågat "Skulle du kunna tänka dig att ställa upp i en politisk demonstration?" har man svarat:

"Ja – *om det gällde något viktigt.*"

Det var ett tag sen något kändes viktigt. Men som sagt, vi noterar en nyans i det politiska intresset som vi kallar för *latent beredskap*. Bland de femito familjerna finner vi endast en *politiskt aktiv* person. Han är både fackligt och kommunalt engagerad. Det samhälleliga intresset fyller hans vardag. Han ägnar mycken tid åt att sätta sig in i olika frågor.

"Vi har politiskt löst en massa sociala problem här i samhället, men när det gäller de anställdas inflytande i industrin har vi inte kommit så långt. Facket har inriktat sig på de rent ekonomiska problemen. Vi har inte alls kommit så långt som ute i samhället när det gäller inflytande. Kapitalet har för stort inflytande i förhållande till de anställda."

9.1.3 *De politiskt aktiva*

Vi plockar in fyra män ur intervjuerna med företrädare för anpassningsgrupperna i företagen. De är alla fackligt och politiskt aktiva. Låt oss kasta en blick på de fem politiskt mest aktiva männen ur jämställdhetssynpunkt. De uttalar sig samtliga starkt för jämställdhet mellan könen – både i arbetslivet och i hemmet. De beklagar svårigheterna med att rekrytera kvinnor till fackligt

arbete liksom också till politiken. De stöder försöksverksamheten med kvinnor i nya jobb. De hållningar de ger uttryck åt låter för det mest genuina – men det händer att de hakar upp sig i inkonsekvenser om deltidsarbete för kvinnor och i en kluven syn på daghem. För ett par av männen är nog jämställdhet mellan könen ännu en obearbetad fråga. Men de försöker hänga med.

De är samtliga upptagna män (eller har varit det) och de har möten och sammanträden på kvällstid:

"man får vara glad om man kan vara hemma en kväll i veckan"

"vi försöker få en kväll i veckan tillsammans"

"min fru vågar inte gå in för fackligt arbete för då blir det ingen tid över gemensamt".

Fyra av de fem fruarna är enligt männen inte alls politiskt intresserade, ingen är aktiv.

"Det räcker med att en i familjen ägnar sig åt politiken."

Vad gör fruarna när männen är på möten?

- ett par söker sig till sin egen mor.
- de bakar, virkar, syr, ser på TV, tar hand om hemmet
- en går på kurser ett par gånger i veckan då mannen avlöser henne – en annan går på kurser nån gång.

Fyra av de fem kvinnorna har varit förvärvsarbetande för det mesta. Männen uppger varierande grader av egen insats i hemarbetet:

- två har satsat på att dela lika
- en har hjälpt till en hel del
- två har slunkit undan det mesta

Det är dock att observera att det politiska engagemanget har påverkat männens inställning till jämställdhet mellan kvinnor och män. Tre av dem ligger klart över genomsnittet av män i vårt material i sina tankevanor, medan två kommit långt också i praktiken. En klubbordförande ser fram emot att ta 'pappa-ledigt' den gång han får barn. En annan tycker att han delar föräldraansvaret med sin starkt arbetslivsinriktade hustru. Mot denna bakgrund ter det sig desto mer förvånande att de samhällsengagerade männen inte förmått väcka sina hustrurs intresse för allmänna frågor.

Varför är inte kvinnor mera politiskt intresserade?

Vi har här spekulerat kring en idé om trösklar som går från politisk passivitet till latent intresse och därifrån över medvetet intresse till latent beredskap för politisk aktivitet. Hur är de trösklar beskaffade som stoppar kvinnor?

9.2 Kvinnor som kollektiv

9.2.1 *Dubbla värdesystem*

"Och kvinnan är ju inte bara bra i sängen, man kan ha mycket annat trevligt också. . ."

Samhälleliga institutioner, sådana som familjen, kollektivavtal, examina, riksdagen och staten existerar endast i den mån som de existerar i sinnet på de människor som godtar och underordnar sig institutionerna (Wertheim, 1972). De sociala institutionerna är helt avhängiga av att vi överför våra föreställningar om samhället på det verkliga livet.

I denna mening existerar kvinnans och mannens sociala roller endast tack vare allmänt omfattade föreställningar om 'kvinnligt' och 'manligt' som överförs på människor av respektive kön.

Vi prövar Wertheims tankar vidare för att se vart de leder oss. Wertheim menar, att det i varje samhälle finns värderingar som dominerar – men att det vore fel att tro att dessa värderingar godtas och delas av alla.

Människors inställning till värdefrågor är motsägelsefull. Det är inte alls ovanligt att en person på samma gång både omfattar och avvisar ett sätt att värdera. Individen kan väl vara rov för stridande värdesystem. Å ena sidan kan han godta, att män och kvinnor är i grunden lika, å den andra, att män har mera att säga till om i samhället.

De olika värdesystemen kan vara knutna till olika rollrelationer: som far anser man att döttrar och söner är jämlikar. Som arbetsgivare söker man män för ledande uppgifter.

Wertheim hävdar att det i varje samhälle finns mer än ett värdesystem som bestämmer över människors omdöme och handlingar. Olika grupper godtar det dominerande värdesystemet mer eller mindre. Men det kommer att finnas ett dominerande system som mer eller mindre uttalat omhuldas och upprätthålls av de makthavande. Dess värderingar verkställs med olika former av social kontroll. "Man kan inte riktigt förstå hur samhället fungerar utom som ett samspel mellan olika värdesystem av vilka vart och ett förkroppsligar en annorlunda föreställning om samhällsordningen."

"Så vitt man kan tala om en 'verklig' samhällsordning är det detta samspel mellan olika värdesystem med den inneboende dynamiska kampen om överhöghet vilken utgör den huvudsakliga 'strukturella' principen." De motsatta värderingarna kan fungera som en kontrapunkt till de dominerande.

Ett kvinnligt värdesystem kan ställas upp som en kontrapunkt till ett dominerande manligt system. Dessa två värdesystem har sina rötter i de föreställningar om kvinnor och män som genom tiderna blivit överförda på verkliga människor. Språket är laddat med föreställningar om de objekt det benämner. Vi slår upp i synonymlexikon[1] flicka – pojke, kvinna – man:

flicka, flickebarn, flickunge, backfisch, tös, tösabit, tulta, rulta, stulta, stumpa, jänta, jäntunge, snärta, yrhätta, lilla pulla, kicka, tutta, fänta, stinta, gräbba, däka, fröken, ung dam, tärna, jungfru, mö, tjej, böna, myra, krok, brud, brallis, pudding, tjack, donna, gås, våp, sjåp, lolla, nippertippa, näspärla, surpuppa, slyna, slampa, slinka, hoppa, fästmö, käresta, flamma, chans

pojke, gosse, yngling, parvel, pilt, pyre, pys, grabb, kille, kis, ponke, knatte, palt, slarver, batting, vase, kulting, kytting, påg, glytt, byting, spoling, gynnare, krabat, slyngel

gosse, sven, garsong, prisse, gynnare, vän, kamrat, karl, gubbe, boy friend, fästman, älskade, älskling

[1] Uppslaget kommer från Berit Ås.

flickaktig, ungdomlig, pryd, jungfrulig, blyg, feminin, sipp, sjåpig, mamsellaktig

pojkaktig, gossaktig, ungdomlig, barnslig, pueril, valpig, odygdig

Här finns många åldriga och regionala uttryck vi inte känner igen i dag. Det sveper emot en fläkt av ömhet och humor. Folk måste i alla fall ha tyckt om barn och varit roade av de små. – Det är senare – när de börjar växa upp som smärtsamma åtskillnader träder fram. Det är när flickan blir 'jungfru' som kontrollen över hennes kön tar över och hon blir socialt definierad efter sin sexuella ärbarhet: kysk eller fnask. Det är före p-pillrens tid – men det sitter djupt i en nästan oredovisad kvinnohistoria.

jungfru, ungmö, tärna, mö, oskuld, intakt l, kysk l, obefläckad kvinna, nucka, vestal, madonna, hembiträde

jungfrulig, ren, skär, intakt, obefläckad, okränkt, ofördärvad, obesudlad, kysk, oskuldsfull, sexuellt oskyldig, vestalisk, sedig, sedesam, blygsam, ärbar

glädjeflicka, nymf, gatflicka, slinka, nattfjäril, nattfågel, stycke, skarn, flarn, prostituerad, kona, hora, fnask, gnoa, pyscha, demimond, älskarinna

yngling, ung man, ung herre, pojke, ungersven, sven, smådräng

Historiskt sett hade kvinnor att välja mellan två öden: som fröken eller fru. Egentligen var det förstås mannen som valde. Om fröken och ungkarl säger synonymlexikon följande:

fröken, ogift kvinna, jungfru, mamsell tant, donna, nucka, lärarinna, barnsköterska, biträde, expedit, servitris

ungkarl, ogift man, ensamstående herre, ungherre, löshäst

Om hon var jungfru för länge blev kvinnan betecknad som nucka. Då var hon hänvisad till att försörja sig själv. Därav fröken på yrkesbeteckningar. När vi söker upp ordet *herre* att relateras till *dam* och *fru* så finns det inte längre någon tvekan om vem som bär upp det dominerande värdesystemet. Det finns inte mycket att säga om en dam och en fru – deras existens är bestämd av deras herre.

dam, kvinna, kvinna av börd, moatjé, donna

fru, kvinna, hustru, mor, madam, barnmorska

herre, mansperson, karl, gubbe, gentleman, världsman, kavaljer, junker, munsjör, gynnare, gök, kurre, potentat, magnat, aristokrat, ståndsperson, herreman, överklassperson, storman, grandseigneur, manfolk, bättre folk, bättre mans barn, herrskap, härskare, makthavande, maktägande, styresmän, ledare, behärskare, överherre, regent, suverän, överordnad, godherre, ägare, husbonde, husse, familjefar, husfader, gemål, äkta man, segerherre, besegrare, betvingare, mästare, kaxe, storkarl, herrekarl, tyrann. . . – *bli herre över* övervinna, styra, kväva, dämpa, släcka, kuva –

Nu är ordet herre också laddad med ståndS- och klassolikhet. Ordboken anger som motsats till ordet herre *bonde,* ohyfsad karl, tölp, bondlurk, bondlufs, bondrul, bonjanne.

Vi slår upp *moder* och *fader.* Vad säger de likabetydande lexikala orden om föräldraskapets verkningskrets?

moder, mor, mamma, mams, mutter, moja, morsgumma, morsa, stomma, barnaföderska. . . upphov, ursprung, beskyddare, värnare

fader, pappa, far, ngns dagars upphov, barnafader, farsgubbe, fadershjärta, fadersskapet, farsa, stabbe, familjefar, pater familias, familjeförsörjare, husfader, stamfader, ättefader, anfader, vårdare, värnare, beskyddare – – – frambringare, uppfinnare, upphovsman

Låt vara att ordens föreställningar är historiskt belastade. Ett språk är fullt av kollektivt förflutet – och det är just detta vi är ute efter. När vi tillägnar oss ett språk insuper vi värderingar som vi kanske inte delar – inte ens lägger märke till – men när vi nalkas dagens verklighet lägger sig en hinna av värderingar över våra ögon. Vi bär oreflekterat på två värdesystem. De finns mellan raderna på de ord vi citerat. Det finns i vad som sägs om kvinna, kvinnligt och man, manligt:

kvinna, kvinnsperson, kvinnfolk, en Eva, en jungfru, dam, lady, fruntimmer, kvinns, donna, kjoltyg, tant, fru, hustru, matrona, gumma, madam, käring, husfru, våp, kossa, slampa, demimond, gladjeflicka

man, karl, mansperson, manfolk, skapelsens herre, karlslok, mannar, soldater, arbetare, äkta man, make, karlakarl, ideal, person, individ

kvinnlig, moderlig, veklig, feminin

manlig, maskulin, hanlig, djärv, viril, okvinnlig, karlavulen, mannavulen, karlaktig, kraftig, manhaftig, rakryggad, ädel

Berit Ås (1976) skriver om en kvinno- och en manskultur. Förståelsen av kvinnors och mäns förhållningssätt kräver olika förklaringar. Så olika är deras kollektiva historia, själva språket betecknar dem konsekvent olika, deras psyko-sociala bakgrund är olika, det sociala tryck och förväntningar de mött, uppgifter de svarat för, förebilder och identifikationer de följer, situationer de har att reda ut, deras sätt att prioritera är så olika – att det blir nödvändigt att beakta existensen av olika värdesystem – av en kvinno- och en manskultur. Att ständigt bedöma kvinnor efter manssamhällets måttstock är i och för sig att förneka och förtränga existensen av ett annat värdesystem. Dessutom framträder kvinnor fjolliga, osakliga och felvinklade om deras handlingar kodas inom ett främmande värdesystem. Det där blev kanske lite tillspetsat sagt. De är inte så att kvinnor har sitt och männen sitt värdesystem för sig. *Både kvinnor och män lever med dubbla värdesystem:* ett knutet till kvinnotradition och ett till den manliga sidan. Båda känner till de dubbla kulturerna, men vet hur de själva förväntas prioritera i olika situationer. Mannen är öm och kärleksfull i familjen. Kvinnan får kraft och initiativ när nöden står för dörren. Men eftersom arbetsfördelningen systematiskt försätter kvinnor och män i olika situationer, så utvecklar de ensidigt det värdesystem som situationerna kräver. De andra hållningarna blir förträngda i brist på tillämpning.

Men eftersom männens värdesystem är det dominerande, blir kvinnokulturen undanträngd och osynliggjord. Den får karaktär av en avvikelse att rättas till i jämställdhetens namn. Den upphör att vara en källa till självkänsla och samhörighet mellan kvinnor.

9.2.2 *Kvinnor som arbetskollektiv*

När kvinnor går ut och tar över 'mansjobb' bryter de fördomar kring kön och arbete. De är lika duktiga som karlarna. Vi har frågat vad kvinnorna tycker om att jobba på en arbetsplats med både kvinnor och män jämfört med deras tidigare erfarenhet av kvinno-arbete?

"Det är bäst att jobba med karlar. Kvinnor är så inskränkta."

"Ett helt gäng fruntimmer på en arbetsplats baktalar varann. Hellre jobbar jag med karlar än en skock fruntimmer."

"Det är lättare med karlar. Det är lättare att sympatisera. Där det bara är kvinnor och ackord blir det ett levande och missunsamhet."

"Syfabriken var rena sladdergänget och vilket bråk och oväsen det alltid var. Man kan inte lita på fruntimmer. Dom kan inte hålla tyst. Om *en* får reda på något så vet snart hela fabriken det."

"På konservfabriken var det bara trams, tjat och ovänskap. Karlar är inte så fega som fruntimmer. De är bättre att jobba med."

"Kvinnor är gnälligare, mer avundsjuka än en karl. . . Karlarna har gått in för *sitt* samhälle och inte kvinnornas och barnens. Men om bara kvinnor skulle styra skulle det bli kaos. Det är inte så passande, de tänker inte så praktiskt. Och kvinnorna skulle hämnas på mannen – 'nu ska ni få se hur vi haft det'. Kvinnorna är egoistiska. De skulle roffa åt sig allt."

"Om det blir för mycket kvinnor på jobbet blir det tråkigt. Andan försämras. Män är rättvisare. De lyssnar inte på sladder. . . (generat) Ja, kanske män har bättre egenskaper. Det är väl det jag sitter och säger. . ."

Vi har i kapitel fem beskrivit hur kvinnorna värdesätter kamratskapet på arbetsplatsen, de sociala kontakternas stora betydelse. Ändå är detta vad samma kvinnor säger om sig själva – dvs när de talar om kvinnor som kategori och inte som enskilda personer. De bär på ett kvinnoförakt – ett självhat: "om det blir för mycket kvinnor" är som ett eko av "om det blir för många negrer, judar, invandrare. . ."

En arbetsgrupp med kvinnor stärker knappast varandras självkänsla. Flertalet kvinnor inbegriper inte sig själva när de ger de ovan citerade omdömena. De identifierar sig inte med något kvinnokollektiv. Ett par kvinnor inbegriper faktiskt sig själva i föraktet för kvinnor. De har ett påfallande svagt självförtroende och är klart undertryckta i hela sin hållning. Även flera män har fällt likartade yttranden:

"Jag skulle inte kunna tänka mig jobba där det var dominerande antal kvinnor. De kan inte komma överens. De snackar så mycket skit om varandra. De är avundsjuka. Män är mera raka – de säger rakt ut vad de tycker."

Anta, att detta inte är fördomar – utan tämligen riktiga iakttagelser. Kan man förklara skillnader i mäns och kvinnors sociala förhållningssätt på arbetsplatsen?

Arbetsplatsen är en situation där det manliga värdesystemet gäller. Avgränsade relationer, förmåga att hålla sig till sak och bortse från person. Förhållningssätt som pojkar lär sig redan i lagspel i sport. Man har att följa reglerna. Man är center, vänsterytter eller back – vad man är i övrigt hör inte

dit. Det gäller ett spel, inte personen. Sak går före person. Personliga sympatier eller irritationer skall inte släppas fram.

Kvinnor är mer tränade att se undantagen, det som skiljer det ena fallet från andra, än att hålla på regeln. De är mer inriktade på person än på sak, de har förmåga till intimitet och psykologisk intuition. Deras värdesystem kommer i konflikt med arbetslivets krav på personlig distans och avgränsade relationer. De drar in personliga saker, privata förhållanden och känslor – och om så är uppstår det trassel, ovänskap och sladder.Man kan också försöka en annan tolkning: Kvinnornas värdesystem förnekas. Deras förmåga till intimitet och känslobearbetning får inget utlopp. Deras sinne för psykiska och sociala förlopp förträngs. Förnekandet av väsentliga behov föder irritation och besvikelse. Dessa känslor möter andras likartade reaktioner – och kvinnor som kollektiv får då destruktiva drag. Vi misstänker att det i denna mening ligger något i kvinnornas kritik av kvinnogrupper. Män *är* lättare, rättvisare och mer vidsynta tack vare en viss opersonlighet och specialisering på uppgiften.

Ändå förklarar detta inte allt. Kvinnorna är kloka nog att kunna genomskåda sådana olikheter i social inlärning – men de blundar för vad de egentligen ser. Deras psyken är koloniserade. De ser på sig själva och varandra med männens ögon. De lider av samma brist på självkänsla som är omvittnad för andra grupper som övertar den dominerande gruppens värden och vänder dem mot sig själva. Detta andliga underordnande har på ett träffande sätt kallats för "det koloniserade psyket".

Finns det något som tyder på någon kontrapunkt – ett annorlunda värdesystem i opposition till det manliga? Vi har frågat kvinnorna, om de tror att samhället skulle vara annorlunda om kvinnor haft mer att säga till om. Ca hälften tror inte det, medan den andra hälften anför exempel på sådant som kvinnorna skulle sköta bättre.

"Jag kan inte fatta hur de kan tro att de skall få fram fred med våld. Det hade kvinnorna inte tillåtit. . ."

"Samhället hade *absolut* sett helt annorlunda ut om det varit mer kvinnor. Inte så många krig. Helt annat styre. Positivare än det är. Se på Alva Myrdal i Geneve. Vilka bra referat hon ger. En karl vet knappt vad som sagts."

"Kvinnor är mer moderliga och ömma, det skulle vara bättre ordnat för barn."

"Om kvinnor hade bestämt mer hade det blivit fler daghem, om kvinnor i allmänhet hade mera att säga till om, då hade det blivit annorlunda. Kvinnor tänker annorlunda. Nu är allt sett ur karlarnas synpunkt. . . Gamla gubbar som lever på det gamla bestämmer."

"Abortfrågan skulle ha lösts snabbare."

"Det skulle vara bättre smärtlindring vid förlossningar."

"Barntillsyn och allt hade varit bättre lösta, för det måste ju kvinnor veta mera om. . ."

Många män har likartade föreställningar om att kvinnor står för fredligare medel att lösa konflikter, utbyggd barnomsorg, mindre betong och mindre människofientlig miljö, större förståelse för barns behov.

Det är dock påfallande hur kvinnor i första hand tilltror sig kompetens i

frågor som s a s ligger inom deras traditionella domäner. Det enda område där samhället upphöjt och idealiserat kvinnan – nämligen som mor.

9.2.3 *Kvinnliga motvärderingar – finns de?*

Få kvinnor uttrycker uttalad medvetenhet om att kvinnor står för något som kan skapa samhällsförändring på ett vidare plan. En kort presentation av de två kvinnorna får belysa, att denna medvetenhet hänger intimt samman med den egna självkänslan.

Stina är 47 år och lever i ett äktenskap med delat hem och försörjaransvar. Hon är uppvuxen tillsammans med fem bröder och det gjordes aldrig någon åtskillnad mellan henne och bröderna. Hon anser själv att hon "blivit bortskämd med jämställdhet". Stina har en bas för positiv självvärdering och ser sitt värde som kvinna, och hon säger:

"Ja, jag tror att samhället skulle vara annorlunda om kvinnorna hade mer att säga till om. De har insikt på ett helt annat sätt än män har. En kvinna kan bättre sätta sig in i en annan människas situation. Mycket skulle vara bättre om de inte precis rättade sig efter paragrafer utan tog mer hänsyn till personen."

Mary är 48 år. Hon har kämpat för att få arbeta. Hennes man vill inte att hon skall förvärvsarbeta och hennes medvetenhet har vuxit fram genom det motstånd hon haft att bekämpa:

"Vi kvinnor ser vad som fattas i arbetslivet. En karl tänker att det är hans jobb, att han måste klara det. En kvinna tänker på de många ryggarna som blir fördärvade... Karlarna är nedtryckta och passiva. Kvinnorna är positiva och gladare. De har lättare att få kontakt... En kvinna är mera mänsklig. En karl är kraftigare och är han det inte så tror han ändå att han är det. En kvinna vet att alla inte orkar så mycket... Det tänker inte en karl på... Samhället hade absolut varit annorlunda om det var fler kvinnor som styrde. Det skulle inte vara så mycket krig till exempel."

Kan man tolka yttranden av den typ vi citerar som belägg för existensen av ett undertryckt kvinnligt värdesystem? – Knappast i den mening, att kvinnor *i dag gemensamt och medvetet* skulle bära upp den. Snarare en upplöst och splittrad kvinnokultur som många välutbildade och frigjorda kvinnor sannolikt skulle markera avstånd till – för att inte bli inlåsta i en 'kvinnovärld'.

Nu frågar vi oss, om inte kvinnors självkänsla skall söka sin förankring i specifik kvinnoerfarenhet och göra denna gällande som ett inslag i det dominerande värdesystemet. Citaten antyder en potentiell bas för kollektivbildning. Ellen Key hade en vision av kvinnor som samhällsmödrar. Elin Wägner såg i kvinnorna försvarare av fredstanken. Berit Ås tar upp kvinnors kunskap om enkla och elementära mänskliga behov och deras ansvar för hälsa och hygien. Bas för miljöintresse och global utjämning. Britta Jungen poängterade i ett samtal hur kapabla män var i socialpolitiken så länge det gällde ekonomisk trygghet, materiell välfärd och administrerandet av bidrag. När det väl förskjutits över till omsorger om människor: barnomsorg, åldrings- och sjukvård handlar det om behov där det tekno-ekonomiska och administrativa kunnandet kommer till korta.

Inte så att vi inbillar oss att kvinnor vore fredligare, godare eller mer rättvisa än män, men så att kvinnor för sin kollektiva frigörelse behöver samling kring

en värdegemenskap, ett program, som de erfarenhetsmässigt bottnar i och som ger dem politisk identiet. En ideologi och identitet för 'systerskap' och ett alternativt värdesystem, för att de inte skall uppslukas av en jämlikhet på det manliga värdesystemets villkor. Ty kvinnofrigörelsen handlar om något mer än att 'passera som man'. Det handlar om att ändra destruktiva drag i ett manssamhälle.

Med en travestering av Wertheim kunde man säga att det kvinnliga som en motvärdering hämtar sin styrka ur det faktum, att den kollektivt hyllas i olika nyanser av intensitet och öppenhet av många medlemmar i ett samhälle. Den börjar hota den etablerade auktoriteten, när den har vuxit till en mer eller mindre konsekvent serie av motvärderingar som öppet träder fram som en kvinnokultur, en motkultur. Också männen är bärare av dubbla värdemönster och därmed mottagliga för förändring.

På lång sikt är målet att bryta ett tudelat samhälle och bredda registret för alla. Det finns hos kvinnor en outnyttjad samhällelig potential. Det gäller att kvinnor blir medvetna om sin kollektiva styrka. Kvinnor kan vara en pådrivande kraft för alternativa värden som manssamhället inte räknade med – eftersom det inte räknat med kvinnor.

9.3 Frågan om politisk mobilisering

Bristen på självtillit kan tas som ett utslag på graden av det förtryck som drabbat individen eller en kategori människor. Förtrycket av kvinnan behöver inte vara personligt, så att de enskilda männen förtrycker kvinnorna i sin omgivning. Nej, kvinnoförtrycket finns inbyggt i våra sociala institutioner, i själva den tudelade organisationen, där vi på område efter område finner konsekventa olikheter mellan de roller som kvinnor och män bär upp och formas av.

Förtrycket finns kulturellt i språket, i historiska idéer och värderingar och i den moderna kommersialismens köpövertalning. Förtrycket finns strukturellt i arbetsmarknadens tudelning, boendets isolering, bundenhet vid huvudansvaret för barn, männens förväntningar på betjäning i hemmet osv.

För kvinnors del talar man ibland om 'det dubbla förtrycket': att tillhöra en underordnad klass. Kortutbildad, osäker på arbetsmarknaden med dåliga arbetsmiljöer och ensidigt utformade jobb, att leva politiskt ohörd – och att vara kvinna.

Förvisso har kvinnor och män i industriarbete viktiga gemensamma förändringar att kämpa för – men *dessutom* har kvinnor att bekämpa det *ofta omedvetna mönster av ett historiskt förtryck* som även männen i deras egen klass är bärare av. Men det finns faktiskt också ett 'dubbelt förtryck' av män i kroppsarbete. Kraven på att lösa familjens ekonomiska problem är svårare. Inga befordringsvägar eller karriärer kompenserar förluster av kontakt med barnen. De har ingen makt och kan sällan känna sig som 'herre på täppan'. De skall leva upp till en roll utan att säkert förfoga över de resurser som hör ihop med manlighet. Sålunda sammanfaller i grunden den politiska kampen för kvinnor och män – ehuru de har olika saker att lära av varandra.

Anta nu, att några av kvinnorna i mansjobben blev politiskt intresserade

och ville göra sig hörda. Vilka hinder skulle de möta? Hindren finns både i det politiska systemet och hos kvinnorna själva. Båda aspekterna måste beaktas.

Kommunalpolitiken riskerar att växa över många medborgares huvuden. Antalet förtroendemän har minskat kraftigt genom kommunsammanslagningar. Varje individ i varje kommun har fått det svårare att nå en aktiv politiker jämfört med förr. Bland de kategorier som väsentligt *har minskat* sin andel av aktiva kommunalpolitiker finner vi kvinnor samt personer med enbart folkskoleutbildning. Dvs grupper som företräder våra kvinnor och som kan tala om deras situation på deras språk.

I och med att kommunerna blivit större är det svårare att överblicka och avväga intressen i den egna kommundelen gentemot hela kommunen. – En stor del av kommunalpolitikers tidigare uppgifter har övertagits av särskilt anställda kommunala tjänstemän. Den kommunala 'apparaten' växer och byråkratiseras. Sammansatta problem kräver specialkompetens och utredning. Det statliga inflytandet över kommunala angelägenheter ökar med länsplanering, lokaliseringsbeslut, sysselsättningsskapande åtgärder, styrning av bostadsbyggande m m.

De politiska frågorna blir mer komplexa. De framförs på ett byråkratiskt språk som Stina, Irina, Ingrid, Maja, Kajsa, Birgit m fl inte behärskar. De inser ju att det inte går att få en fot innanför den dörren. Ändå handlar det i många fall om kloka, livskompetenta kvinnor med mångsidig erfarenhet av samhällets kvinnodomäner inom arbetsliv och familjeförhållanden. De har gjort personliga 'utredningar' av kommunen som livsmiljö. Inte ens om deras karlar åtog sig att sitta barnvakt ett par kvällar i veckan skulle de kunna medverka i det politiska arbetets uppläggning. Förresten – om männen har kvällsskift går det ju inte för dem att avlösa hustrun.

Men kvinnorna kan väl sluta upp vid arbetarkommunen? Där blir aktuella komplicerade frågor förklarade. De kan få politisk skolning.

Vi närmar oss frågan – vem bestämmer vad som är politiska frågor?

En studie av försök att dra in eftersatta grupper i politiken – det gällde försök att mobilisera slumbefolkning i politiskt reformarbete i USA:s storstäder – belyser metoder med vilka etablerad politisk makt slår vakt om sina politiska intressen (Bachrach och Baratz, 1972). De som har makten lägger ner energi på att skapa och förstärka sociala och politiska värderingar som begränsar den politiska diskussionen till sådana frågor som är tämligen ofarliga för dem. Allt politiskt organisationsarbete tar sig an vissa slag av konflikter och undertrycker andra. Forskarna hävdar, att politisk organisation handlar om *mobilisering av partiskhet*. Vissa parters vissa intressen blir föremål för påverkan och beslut. Det hela går till så, att politiska system går hårt ut med en serie gällande värderingar, åsikter, ritualer och 'spelregler', som systematiskt och konsekvent verkar till förmån för vissa grupper på andras bekostnad. De som avviker eller drar in andra värderingar riskerar att bli förlöjligade, de framstår som osakliga och okunniga.

Den viktigaste metoden vid 'mobilisering av partiskhet' är icke-beslutsfattande. Ett icke-beslut är ett beslut att undertrycka, motverka, bortse från allt som ifrågasätter beslutsfattares värderingar eller intressen. "Icke-beslutsfattande är ett medel att kväva krav på en förändring i den rådande fördelningen av förmåner och privilegier i samhället innan de ens har kommit till uttryck,

att förtiga eller tysta ned dem innan de vinner tillträde till den beslutsarena det gäller, eller – om allt detta misslyckas – stympa eller förinta dem på den politiska processens beslutsfattande stadium."

Forskarna pekar på flera utvägar om man vill kringgå krav som att hänvisa frågor till kommittéer och kommissioner för detaljgranskning, att styra dem genom tidskrävande och rituella rutiner, och "således sålla bort varje energiskt försök till förnyelse". Den politiska makten har två ansikten. Ett som framgår ur fattade beslut – och ett som är osynligt och bara kan studeras genom att överväga vilka frågor som aldrig kommer upp på dagordningen.

På liknande sätt kunde man studera kommunala politiker ifråga om vilka områden de *icke deltar i,* vad de inte är intresserade av. Man kan hålla saker utanför dagordningen genom att säga att detta inte är en politisk fråga, utan något som får lösas privat. Denna 'privatisering av konflikter' är strategisk när det gäller kvinnor – ty många av de samhälleliga omständigheter som omramar kvinnors liv är ställda utanför politiken såsom privata och personliga relationer.

Isoleringen i bostaden är privat, trötthet och bundenhet vid barn är privat, att tiden inte räcker till är privat, huvudansvaret för hemarbete och barn är privat, ekonomisk avhängighet av mannen är personligt, bristen på självkänsla är personligt, att vara politiskt utanförstående är egen passivitet – och naturligtvis har man sig själv att skylla om man förleds av lyckobilden i reklam och ungarna inte sköter sig i skolan. Det är svårt för ett annorlunda vardagsmönster av livsföring att komma på dagordningen. Bachrach och Baratz konstaterar att icke-beslutfattare ofta inte är medvetna om vidden av vad de gör. På samma sätt förstår de vilkas situation inte blir föremål för beslut inte riktigt hur det hela går till. Deras situation finns kvar som ett förtäckt missnöje *utanför* politiken. Men hur skall det privata göras politiskt?

Det gäller att utgå från sin egen erfarenhet – att jämföra den med andras – och sålunda steg för steg återföra dessa erfarenheter till samhälleliga betingelser och att söka vägar för att påverka dessa betingelser.

Kvinnorörelser har påtalat vikten av att kvinnor vittnar för varandra om sina djupt personliga problem – ur en förståelse av gemensamma personliga erfarenheter växer det privata till politik. En social medvetenhet förankrad i tilltro och analys av egen och andras erfarenhet i en vidare samhällelig mening.

I Kina efter revolutionen bildade kvinnor grupper som vittnade om den "bittra gamla tiden" och dess sexuella förtryck. I många västliga länder har feministgrupper bildat medvetandeskapande cirklar för att ur enskilda erfarenheter avläsa ett gemensamt förtryck. Risken finns naturligtvis att sådana grupper stannar vid ökad personlig klarsyn utan att ta steget ut till arbete för kollektiva förändringar.

En större risk kan ligga i *erfarenhetsfientlighet* i vårt nuvarande samhälle (Magnér och Magnér, 1976). Specialister och experters kunskap åtnjuter en auktoritet där lekmannamässiga ifrågasättanden viker undan och förnekar sig själva. Magnér och Magnér beskriver en ny historisk situation där människor förlorar markkontakt med tillvaron. Kunskaper förlorar sin kontakt med personlig erfarenhet och människor hamnar i en passiv situation där de matas

med andras kunskaper i skolan, i tidningar och TV utan att de själva utforskat eller bearbetat frågorna med sitt förstånd. De får färdigbearbetade uppfattningar utan kopplingar till handling och reflektion. Kunskaper blir lätt någon slags främmande element, avpersonaliserade fragment av vetande. Individen upptar värderingar och uppfattningar som tvingar hennes tänkande i bestämda banor och i givna föreställningar. Det blir något tvångsmässigt och fantasilöst, som får karaktär av avpersonaliserat förtryck. Eftersom det inte går att lokalisera till någon person eller erfarenhet, övergår det till ett självförtryck, en brist på självtillit. Individer är underordnade olika slag av dominerande värdesystem gentemot vilka de har svårt att hävda sina egna sinnens vittnesbörd.

I dag pågår försök med nya teorier och metoder "att utforska förhållandet mellan individ och samhälle" i kvinnorörelser, u-landsarbete, socialt arbete, ungdomsarbete m m – en 'mobilisering nerifrån' av grupper som tidigare varit politiskt passiva, osynliga, omedvetna och/eller förtryckta. De baserar sig på insikt om att människans frigörelse endast kan verkställas av henne själv. Ingen kan frigöra andra. Frigörelse startar med att individen blir medveten om och börjar reflektera över sin egen livserfarenhet. Denna syn ställer såväl vårt politiska system som utbildningssystemet inför allvarliga utmaningar.

Det är i detta perspektiv vi talar för kvinnokultur som en väg för kvinnor att nagelfara sina historiskt påförda erfarenheter, erfarenheter från de sysslor kvinnor varit hänvisade till. Med *kvinnokultur syftar* vi *på det värdesystem* som är förankrat i uppgifter och ansvar som kvinnor svarat för. Eftersom männen har haft försprång i det specialiserade och varo- och objektorienterade samhället, kan man hoppas på att något av människans mera sociala och ideologiska drivkrafter övervintrat hos kvinnor. Drivkrafter för andra centrala livsintressen än ensidiga produktions- och konsumtionsideal i hägnet av de rika ländernas maktöverläge (Friberg, 1976).

Kvinnokultur vore en bas för kollektiv självkänsla, respekt och identifiering mellan kvinnor. Kvinnokultur vore en metod för att utveckla samhällsmedvetande ur samma process som skapar självmedvetande. Den kunde vara en väg för att artikulera och komma underfund om gemensamma värderingar och handlingslinjer. Helt enkelt en metod att mobilisera kvinnors partiskhet för att övervinna den massiva partiskhet som finns inbyggd i ett manssamhälles ekonomiska och politiska organisationer.

Vi utgår från att kvinnor i flera frågor står på samma linje med männen i sin klass, likväl som att män förenar sig med alternativ som kvinnor drar upp. Samtidigt som det gäller att delta i politisk debatt med män och att motarbeta klyftan mellan kvinnoorganisationer och andra politiska organisationer så gäller det för kvinnor att komma in i politiken utifrån en prövning av egen erfarenhet och att i denna prövning ha stödet av andra kvinnor. För att en syntes mellan 'de dubbla värdesystemen' skall vara möjlig, måste det underordnade och osynliggjorda värdesystemet göras synligt.

10 Kombinationen familj och arbete

10.1 Hinder att kombinera arbete och familj

Produktion och reproduktion – arbete för livsuppehälle och släktets fortplantning – har genom tiderna format mäns och kvinnors roller. Med förändringar i sättet att producera har familjeinstitutionen också förändrats. I det inledande kapitlet skisserade vi familjens omvandling från feodaltidens öppna familj till borgerskapets klart avgränsade kärnfamilj till dagens intimfamilj, en familj 'specialiserad på känslor'. Åtskiljandet av familj och arbete, samt renodlandet av allt färre uppgifter inom såväl familjen och produktionen, har gjort det svårare för människor att kombinera roller i produktionen med roller i familjen, speciellt under familjeintensiva livsfaser.

Vi har redovisat för kombinationer arbete – familj mellan man och hustru i 50 familjer. Hinder för män och kvinnor att kombinera roller i familj och arbete har både att göra med uppfattningar om vem man är, med personlig identitet och med värderingar och ideologier i samhället, med praktiska vardagshinder och med strukturella problem i samordningen mellan olika samhällssektorer. Hinder på olika nivåer samverkar med varandra – men det gör också lösningar och öppningar.

Vi diskuterar i detta kapitel hinder på olika nivåer. Vi ger oss i första hand på ideologiska och strukturella problem. Vi skisserar förändringar i arbetets organisation och i familjen var för sig. Men vad betyder förändringarna sammantaget? Vilka utvecklingstendenser och politiska linjer innehåller dagens debatt kring familjen och arbetslivet? Slutligen – ett mångsidigt liv och breddade register handlar inte enbart om att kunna kombinera olika livsområden – utan också om kvalitén i det som kombineras. Därmed ger vi oss in på svåra frågor.

Men först en summering av hinder vi mött hos de femtio familjerna. *Som en psykologisk fråga om identitet* handlar hinder om hur man uppfattar sig själv.

Enligt en historisk hederskod är mannen ansvarig för familjen. Denna patriarkaliska princip föreligger idag i försörjarens heder (kap 6.2). Många män bejakar en pressande norm om att mannen har att klara försörjningen av hustru och barn samt att svara för familjens framtid och trygghet. Tydligast framträder denna försörjarens hederskod hos män som har svårigheter med eller som har misslyckats med att ge sin familj den trygghet eller standard de önskat. Men den sticker också fram i äkta mäns motstånd inför hustruns önskan att gå ut i förvärvsarbete. Männens hållning är en sammansatt blandning av beskydd och omyndigförklaring av hustrun:

"Hon skall inte behöva ha ekonomiska bekymmer."
"Det hängde på mig vart vi skulle komma."

Hand i hand med denna satsning på försörjarrollen går ofta en förvissning om att därmed har man gjort sitt. Vi möter denna hållning hos trötta män, som bokstavligen har uttömt sina krafter i arbetet. Flera är dessutom märkta av skador i arbetet. För dem är hemmet mödans lön. Platsen där man har rätt att koppla av. De har lite svårt att ta nya krav i familjen på allvar. Deras jobb har ju inte automatiskt blivit lättare av att hustrun nu också utför ett dagsverk mansjobb (kap 6).

Vi möter samma känsla av att redan ha gjort sitt på jobbet, hos män som söker sig till egna fritidsintressen utanför familjen. Fotboll, fiske och friluftsliv betraktas som legitim avkoppling för försörjare. Många kvinnor tar inte sin försörjarroll på fullt allvar. Arbetet ger dem omväxling, social stimulans och egna pengar. En tolkning till kvinnornas hållning är, att de nertonar sin försörjarinsats av hänsyn till mannens självkänsla. Många kvinnor synes i första hand uppfatta sig själva som barnens mor och mannens hustru.

Kvinnornas inställning till arbetsmarknaden kan i allmänhet beskrivas som en önskan *att kunna kombinera föräldraskap och förvärvsarbete.* De ser i regel inte hem- och lönearbete som alternativ till varandra, utan *de är på en gång både arbets- och hemorienterade.* Det handlar alltså icke om valfrihet utan om kombinationsmöjlighet för flertalet (kap 7.8).

Men eftersom kvinnorna ännu bär det tyngsta ansvaret för barnen, så bär de detta ansvar med sig till arbetet (kap 7). Vi fann följande ansvarsfördelning i 47 barnfamiljer:

Hustrun har huvudansvaret för barnen	25 familjer
Hustrun har ensamansvaret	13
Delat ansvar mellan föräldrarna	9

För flera kvinnor krockar stoltheten över jobbet med oron för barn. Det starkt bejakande på ett plan spricker i bekymmer på ett annat. Tidiga giftermål har bidragit till att kvinnor starkt identifierar sig med rollen som mor. Det är en socio-kulturellt uppburen och starkt idealiserad roll, i vars namn otaliga kvinnor blivit kuvade.

Nu handlar frågan om hur man uppfattar sig själv, inte enbart om hur hustrun och mannen var för sig bygger upp sin identitet, utan också om deras förväntningar på varandra. Hur förhåller de sig till fördelningen av föräldra- och försörjaransvar inbördes? Hur stor är deras beredvillighet att gemensamt söka sig fram till bra kombinationer? De äkta män som "låter hustrun själv välja", som om hennes val icke angick dem, har ännu icke fattat att jämställdhet förutsätter förändringar i mannens hållning och vanor (kap 7.8).

På en annan nivå handlar kombinationerna *om praktiska möjligheter och hinder,* t ex om arbetstider, avstånd och kommunikationer och tillgång på god barnomsorg.

Det är slående hur makar med stor uppslagsrikedom genom åren prövat på olika kombinationer av utifrån givna arbetstider. När vi träffade de 47 barnfamiljerna uppvisade de följande arbetsfördelning:

Delade skift, makarna avlöser varandra	5 familjer
En dagtid – en skift	7
Samma arbetstid för båda, skift eller dagtid	10
En heltid – en deltidsarbetande	10
Deltid kan innebära arbete under ordinär arbetstid, men synes lika ofta handla om städning på kvällen, tidningsbud tidigt på morgonen, nattvak i sjukvården.	
Hemmafru med ströjobb eller arbete i hemmet, t ex barndagvård, sömnad för industrin	2
Hemmafru	7
Mannen hemma på grund av sjukdom eller arbetslöshet	1
'Ensamföräldrar' på grund av skilsmässa eller separation eller för att mannens yrke binder honom på annan ort	5

Man kan skilja på tre principiellt olika lösningar för kombinationen arbete och familj: system där makarna avlöser varandra, system där de gör saker tillsammans, dvs de är hemma samtidigt och borta samtidigt, och specialiserade system där makarna svarar för varsitt område. De mest jämställda föräldrarna finner vi, när makarna avlöser varandra. Den ena är hemma när den andra är på arbetet.

Hur föräldrarna inbördes delar ansvaret ingår i ett triangeldrama mellan samhällets satsning på barnomsorg, arbetslivets anpassning till föräldrars och barns behov, och föräldrarnas egen beredvillighet.

I våra familjer har vi stött på följande hinder för män att ägna sig mera åt sina barn och för att ta över mera av hemarbetet:

- ☐ ensidig självuppfattning som försörjare
- ☐ oförmåga till känsloarbete med barn
- ☐ modern tar monopol på barnen
- ☐ hustruns perfektionism och inblandning i hushållsarbete
- ☐ fritidsintressen på egen hand
- ☐ arbete på annan ort, övertid, omfattande extraknäck, husbygge
- ☐ fysiskt och psykiskt ansträngande arbete, männen är förbrukade vid arbetstidens slut
- ☐ arbetstidernas längd och förläggning
- ☐ attityder i arbetslivet som direkt motverkar en omprövning av mansrollen

När det gäller kvinnors möjligheter att satsa på arbetslivet tornar sig följande typer av hinder:

- ☐ ensidig självuppfattning som hustru och mor
- ☐ brist på självtillit, vacklande och ambivalenta hållningar
- ☐ mannens motstånd
- ☐ stor bundenhet och belastning när mannen är borta hemifrån
- ☐ huvudansvar för barn och hemarbete
- ☐ brist på barnomsorg
- ☐ avsaknad av tryckande ekonomiska motiv (en del kvinnor saknar härvid argument inför mannen)
- ☐ avskräckande drag i industriarbete (tungt, dålig arbetsmiljö, stress,

löneformerna)
- ☐ arbetstidernas längd och förläggning
- ☐ traditionella attityder i arbetslivet

På en mera generell nivå kan det brista i *olika samhällssektorers samordning till varandra*, t ex produktionens anpassning till familjerna. Med arbetslivets ökande rationalisering blev yrkesrollerna avskärmade och specialiserade på att lösa sina uppgifter i snäv mening. Sociala och psykologiska behov hänvisades till privatlivet eller förlades i händerna på andra specialiserade institutioner och yrkesgrupper. I likhet med den förindustriella familjen så förlorade produktionen sin mångfunktionella karaktär. Utbildande, sociala och sammanhållande funktioner överfördes till andra sektorer.

Företags- och arbetsledningens representanter blev både överrumplade och reagerade oftast avvisande på våra frågor om föräldraförsäkringen och om barnledigt för papporna. Intresset hos papporna själva var avsevärt större.

Såväl de personliga som samhälleliga lösningarna hänger samman med *värderingar och ideologier* om kvinnligt och manligt, om förhållandet mellan föräldrar och barn och om familjens plats i samhället. Ideologierna påverkar valet av livsmönster och den vikt som människor själva tillmäter olika livsområden. Nästa avsnitt speglar rådande värderingar kring jämställdhet mellan kvinnor och män.

10.2 Värderingar kring jämställdhet

I ett sektoriserat samhälle kan det synas som om det rådde mera jämställdhet inom en sektor än i andra, t ex att relationerna i familjen ter sig mera jämställda än i arbetslivet. Det är också möjligt att individen är för jämställdhet inom ett livsområde men inte på andra. Värderingar rörande jämställdhet kan sålunda både *sektoriseras* och *segmenteras*.

10.2.1 *Lika jobb, lika lön*

När intervjuerna närmade sig sitt slut flikade vi i allmänhet in en fråga om "Vad anser du att jämställdhet mellan kvinnor och män handlar om"?

De vanligaste och klarast formulerade svaren gäller arbetslivet:

"Lika jobb, lika lön. Gör man samma som männen, skall man ha samma."

Detta är den innebörd som trängt igenom mer än någon annan. Inte så att alla vore eniga precis:

"Jämställdhet blir det ju aldrig riktigt för mannen kan inte föda barn. Men hon skall ha samma betalt och samma jobb – men vissa jobb klarar hon ju inte."

Olle

"Man pratar för mycket om jämställdhet. Lika lön, va, många gånger kan man inte räkna med det. Mannen är huvudförsörjaren, man förväntar sig att han skall ha mer", fastslår deltidsarbetande Mia.

Men så, att detta är i grunden kärnan (och ibland allt innehåll) i vad man menar med jämställdhet. Eftersom samtalen förs i anknytning till en arbetsmarknadspolitisk försöksverksamhet, är det ganska naturligt att svaren

koncentrerar sig till jämställdhet i arbetslivet. Lika lön samt också: lika rätt till arbete. Likalönsprincipen framträder som en klar och stark norm, vars innebörd dock alltför ofta begränsas till att gälla just inom arbetslivets ram utan kopplingar till andra livsområden.

Näst jämställdhet i arbetslivet, ehuru avsevärt mindre, samlar sig uppfattningarna kring två teman. Det ena är delat hemarbete, som förvisso för flera är något som går hand i hand med 'lika lön för samma arbete':

"Jämställdhet. Det är mest positivt i det. Det är en positiv sida att mannen gör mer hemarbete. Han får dela ansvaret hemma. Jag tror han kan känna det positivt han också. Han kan komma närmare barnen, få ut mera av samlivet med barnen."

"För mig finns det inget att diskutera. Det är skit samma – det är ingen skillnad. Vi var bara bröder och vi diskade och sånt. Mamma arbetade och var mycket sjuk.

Båda föräldrarna jobbade på lantbruk. Vi fick hjälpa till med sysslor både inne och ute. Det var inte fråga om vi ville eller inte. Vi skulle."

"Jag har ingenting emot det alls, men jag undrar ändå om det kan bli det på riktigt. Men det är klart att man skall dela hemarbetet om båda jobbar heltid", menar Magnus, vars fru jobbar på deltid.

Det andra temat drar fram mannens situation. Mannen tappas alltför ofta bort. Några hustrur ur hem där makarna delar föräldra- och försörjaransvaret tämligen lika tar upp männens svårigheter. Mannens problem när han går in för jämställdhet är det väldigt tyst om:

"Det är ett fel i det hela och det är att de intresserar sig så mycket för kvinnan. Män kommer i skymundan. De måste tycka att det är konstigt att det talas om jämlikhet, men det handlar bara om kvinnan."

Hustrur vittnar också om slit och vedermödor i sina mäns liv:

"Det här med jämlikhet, man tycker ofta att det kommer lite för mycket från skrivbordet. Min man är i gjuteriet – det finns ingen kvinna som skulle vilja ha det jobbet . . . Mannen har inte den valfrihet kvinnan har."

"En del är ute efter att trycka ner mannen i stället, och ingen riktig jämställdhet."

Ett par personer pekar på mannens svagare position när det gäller vårdnaden om barn vid skilsmässa. Ett par fruktar att männens jobb blir tyngre om de lättare mansjobben ges åt kvinnor.

Övriga svar tar upp strödda och/eller allmänna aspekter på jämställdhet:

"Kvinnan skall själv välja hur många barn hon vill ha. Min man blev helt bestört när jag kom hem med p-piller. Han var rädd när jag blev så oberoende. Det var det sexuella som kom in där."

"Jämställdhet är nog det bästa de kan jobba för. Det har ju gått fram mycket från det när jag var ung. Då fick inte töser röka eller ta en grogg. Nu är töser och pågar mer lika."

"Ur krasst ekonomisk synpunkt är det mera lönsamt. Rent nationalekonomiskt är jämställdhet till fördel för landet . . .". börjar Arne som är aktiv i kommunalpolitiken och vet att ta till tunga argument . . .

Men för en del kommer frågan överrumplande, och alla är inte i linje med

strävandena till rollutjämning. Några kvinnor avger oreflekterade svar av typen:

"Jag har inte tänkt på det. Nej, jag vet inte. Vi har aldrig pratat om det hemma".

"Inget speciellt. Jag har inga problem och dom jag känner har inte problem heller, därför behövs det inte pratas så mycket. Det går ändå inte att ändra på."

Följande citat är från äkta män till hustrur som arbetar hemma. Tonen är annorlunda. Den röjer att frågan om jämställdhet är hotande, inte sant?

"Jämställdhet! Oavgjort! – skratt – Att vi skall vara lika alla."

"Jag skulle vilja beteckna det med 'mer konkurrens'."

"Till könsrollsdebatten har jag inte tagit ställning. Inget fel att det blir jämställdhet. Det är väl riktigt. Men bäst när mamma är hemma. Dom skall vara jämställda både på det ena och det andra planet."

"Jag blir helt enkelt förbannad. Man kan väl inte skapa jämlikhet mellan män och kvinnor när det är biologiska och psykiska skillnader. Jämställdhet! Man kan inte snacka om jämlikhet här på jobbet heller, för kvinnorna har fått de lättaste jobben."

Jämställdhet mellan kvinnor och män handlar om så djupgående omprövningar och reorganisation av samhället, att det inte är att undra på om ämnet är kontroversiellt.

10.2.2 *Vad männen i anpassningsgrupperna säger*

Vi har försökt syna de män som har att stödja försöksverksamheten i deras egna könsroller lite närmare. I våra intervjuer med representanter för företags- och arbetsledningen inledde vi med frågor om förhållanden på arbetsplatsen för att en halvtimme senare gå in på mera personliga förhållanden. Vi har valt ut några yttranden som är fällda av samma person med ca en halvtimmes mellanrum:

"Jämställdhet! Sett ur företagets synpunkt är jag för samma möjligheter i arbetet för män och kvinnor."
"Personligen är jag gammalmodig och konservativ. Jämlikhetssträvandena våldför sig mot naturen. Det har gått för långt i den allmänna klappjakten på hemmafruar."

"Kvinnorna kommer och ber om kortare arbetstid fastän företaget klart sagt ifrån att det är heltidsjobb. Först vill man räknas som fullvärdig arbetskraft och sen vill dom ha halvtid."
"Min hustru jobbar halvtid. Något annat skulle jag inte kunna tänka mig. Männens önskan är ett halvtidsjobb åt hustrun."

"Vi trycker på kommunen för att få fram daghemsplatser."
"Ingenting kan ersätta en god normal familj . . . Kvinnan måste offra några år av sitt liv – i varje fall min hustru."

"Det är nödvändigt att samhället bygger barnstugor . . ."
"Men det var bättre förr. Mina tre barn har aldrig behövt uppleva detta med barnstugor."

"Vi gör en kvinnosatsning . . . Vi söker friska exemplar med skinn på näsan."
"Min fru vill ut för att jobba. Men jag anser att hon får lov att offra sig för mitt jobb – och sen får hon fördelarna av min position. – Det här är ett problem mellan henne och mig . . . Hon kommer nog att söka sig ut, men jag håller emot i det längsta."

Svaren illustrerar psykisk kluvenhet. En segmentering av värderingar i olika fack. En värdering för arbetslivet, en annan privat.

Differentieringen av verksamheter i det moderna samhället ledde till att människor, i första hand män, lärde sig att dela upp sin personlighet i olika segment. Ibland råder det föga inbördes samordning mellan de olika segmenten. Därmed blir det möjligt att tycka och handla olika som politiker och privatperson, i arbetet och hemma. En viss specialisering efter ändamålet med verksamheten är visserligen av nöden, men hur djupt får klyvningen tränga in i personligheten?

Vi frågade också andra män i anpassningsgrupperna om vad de ansåg. Det fanns hos flera av männen i anpassningsgrupperna en tendens att begränsa jämställdheten mellan kvinnor och män att i första hand avse arbetsmarknaden. Så långt är man tämligen entydig i sina yttranden. Ändå kan man lyssna sig till avvaktande hållningar.

– Allt skall brytas ner. *Våra* förutfattade meningar och deras egna: 'Vi kan inte', säger dom.
– Kan ni inte försöka?
– O.K.
– Det krävs lite övertalning. De har viss rädsla för maskiner. Det är nytt för dom. Jag frågar mig ibland, menar dom egentligen allvar, kvinnorna?

"Vi har satsat på vidareutbildning. Nu är jag spänd på om kvinnorna förstår vad det innebär. Det ligger en viss spärr hos kvinnan. Hennes rädsla. Hon är inte själv med riktigt. Dom vill ha garantier 'jag måste få mitt gamla jobb tillbaka om det inte går i det nya'. Men målet är ju att dom skall ha ett svårare jobb!"

Några av männen är jordbrukarsöner. De berättar om hur deras fäder jobbade i skogen eller på sågverk och hur deras mödrar slet med tungt kroppsarbete med kreatur, jordbruk och stora barnkullar. Se, det var kvinnor det! De bär inom sig en djup respekt för sina mödrar. En respekt som ger en grund för kamratskap med kvinnor. Men de trevar efter ord för en besvikelse. Det är som om kvinnor idag inte riktigt ville vara kamrater . . .

"Man får lov att skylla på kvinnorna själva. Vid välståndsökningen efter kriget började kvinnor göra sig lite väl 'fina'."

"Kvinnor får lov att bestämma sig om de vill vara lyxmodeller eller arbetshästar som vi."

"Kvinnofrigörelse! Det är dom som är aggressivast. Fast man frågar sig om de är beredda att gå in på alla mannens områden. Om de är beredda att ta ansvar."

"Jag protesterar mot allt talet om direktörer och karriär. Jämlikhet skall föras på verkstadsgolvet. Lika lön för lika arbete betyder här färgprickar på glasögon och hår, och målarfärg under naglarna."

Vi tycker oss spåra en förvåning hos män, att deras fabrikslott skulle vara eftersträvansvärd, att kvinnor på allvar vill dela på männens vedermödor. En

vacker tanke av solidaritet, men lite överrumplande för den, som ännu inte börjat ifrågasätta 'manlighetens' begränsningar.

Stämningar av ovan refererat slag omger kvinnorna på 'mansjobb'. Ibland har de mötts av en framsträckt hand till kvinnan som kamrat, låt vara, med en viss avvaktande blick på henne. De torde vara varse om dubbla värderingar och ett förtäckt motstånd bland män som slår vakt om en hotad ordning.

10.2.3 *Vår egen syn på jämställdhet*

När vi själva sökte reda ut för oss vad jämställdhet går ut på (se avsnitt 1.4) såg vi målet som en samhällsordning där kvinnor och män är likaberättigade i ansvar och friheter inom samma livsområden/samhällssektorer:

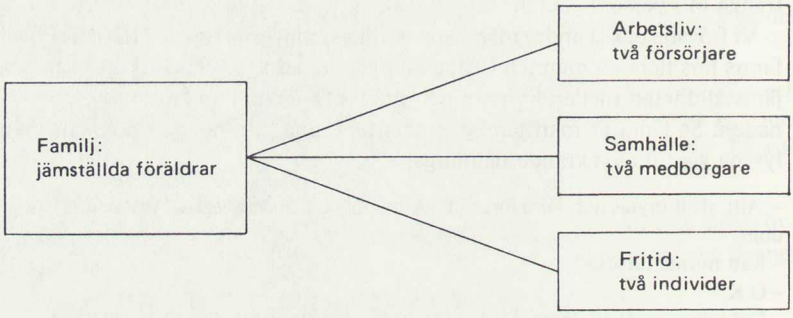

Sett ur individernas synpunkt ställde vi den *mångsidiga* och *hela människan* som mål för jämställdheten. Vi finner, när vi studerar Furbergs (1975) olika filosofiska tolkningsmönster för vad som kan menas med självförverkligande, att vår syn sammanfaller med den 'totalt' och 'allsidigt' utvecklade människan, som Marx förespråkade. Furberg pekar på existensen av två olika ideal för självförverkligande. Det andra framhäver *specialisering*, utvecklandet av en speciell talang som utmärker just individen ifråga. Denna syn får lätt elitistiska konsekvenser, eftersom alla de som saknar särskiljande talanger därmed berövas möjligheten till självförverkligande.

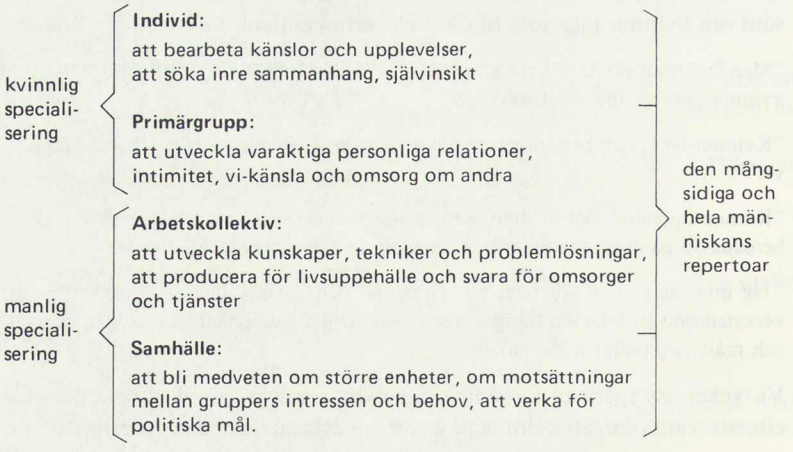

Vi har indelat en 'repertoar av personlig och samhällelig kapacitet' i fyra delar. Uppställningen på föregående sida ger en skissartad antydan om vilka förmågor de fyra 'nivåerna', från de mest personliga till de mest allmänna relationer, kan tänkas främja.

Vi ansluter oss till en syn, där 'människans frigörelse' väsentligen handlar om övervinnandet av hindren att utveckla den mångsidighet som inryms i en normalrepertoar av möjligheter. Vi tolkar den hela människan som förmåga att samordna olika typer av erfarenheter.

Vi ser i bearbetningen, avvägningen, mellan motsägelser och spänningar mellan olika områden/nivåer, drivkrafter till psykisk tillväxt. Vi tänker oss också, att det är gynnsamt för samhället att erfarenheter från olika grupper och livsområden starkare påverkar utvecklingen. Som synes, har vi nödtorftigt överfört repertoaren av förmågor på de fyra livsområdena/samhällssektorerna. De överensstämmer i mycket grov mening. Det finns ingen institutionaliserad roll för 'individen', så vi förlade individen i boxen för fritiden. En nödlösning som markerar individens status av fristående från roller och institutionaliserade system. Men både det individuella och det samhälleliga genomsyrar alla områden och nivåer.

Det ligger något förkonstlat i vårt sätt att plocka isär bitar som om de inte bildade en integrerad helhet. Människan är inte summan av sina sektorer och nivåer utan en betydligt mer komplicerad syntes – eller ett kaos. Möjligen kan vi anföra till vårt försvar, att vi är ute efter att belysa det våld som alltför långt driven specialisering/differentiering utövar mot idén om den mångsidiga och hela människan. Könsrollerna är ett specialfall av detta våld mot människan.

Det uppstår lätt ett glapp mellan allmänt formulerade värderingar och den praktiska tillämpningen av dem. Så även i vår studie. Vi har ändå velat hålla värdefrågorna i sikte – i förhoppningen att glappet skall utmana och ge läsaren impulser att fundera vidare.

10.3 Arbete och familj i ett förändringsperspektiv

I följande avsnitt ger vi en översikt av utvecklingen av styrande idéer om industriella relationer i Sverige. Sedan beskriver vi faser i familjens omvandling med tonvikt på kvinnans och mannens roller i familjen och i produktionen. Från dessa perspektiv på sektoriella förändringar kommer vi fram till att förändringens krafter verkar på ett sätt på familje- och fritidssektorerna, men har helt motsatta effekter inom produktionen och politiken. Å ena sidan finner vi en pågående social atomisering, å den andra en koncentrationsprocess. På båda sidorna gör man pådrag för att förändra rådande läge. Å ena sidan söker man finna former för samverkande närmiljöer kring barn, föräldrar, daghem, skola, grannskap och andra åldersgrupper, å den andra, mobiliserar man anställda för en demokratisering av arbetslivet. Vi efterlyser en övergripande diskussion av hur dessa båda strävanden skall förhindras att motverka varandra och bringas i överensstämmelse med jämställdhetssträvanden. Ty hur skall samma människor räcka till för bägge?

10.3.1 *Rationalitet och utarmning i arbetslivet*

Följande bakgrundsbeskrivning baserar sig på en analys av Edmund Dahlström (1976) över utvecklingen av styrande idéer om industriella relationer i efterkrigs Sverige.

Efter andra världskriget nådde rationaliseringen av den svenska industrin ut på bredden och den fick stöd av arbetarrörelsen. Det rådde ett samförstånd mellan regeringen, fackföreningsrörelsen och näringslivet kring målen om ekonomisk växt, ekonomisk effektivitet, branschrationalisering och ekonomisk stabilitet. Arbetarrörelsen ville satsa på välfärdsmål som full sysselsättning, högre levnadsstandard och inkomstutjämning. Fackföreningsrörelsens kongresser på 1950- och 60-talet ägnade sig huvudsakligen åt frågor om rationell organisation av ekonomin, full sysselsättning, ekonomisk växt och prisstabilitet, internationell betalningsbalans, inkomstutjämning och den solidariska lönepolitiken. Växande krav på investeringskapital och trycket från internationell konkurrens leder till att staten ingriper för att understödja företagen.

Koncentrationen och centralisering är dominerande utvecklingstendenser under efterkrigsperioden. Tendenser som trängde in på de flesta institutionella områden, innefattande industrin, privata, kooperativa och allmännyttiga företag. Antalet fusioner ökade för varje år. De 25 största företagen har ökat sin andel av den totala sysselsättningen i tillverkningsindustrin under det senaste decenniet från 28 till 34 procent. De största företagen med mer än 500 anställda svarar i dag för mer än 60 procent av de anställda, 63 procent av produktionsvärdet och 70 procent av det registrerade kapitalet. Inom byggnadsindustrin minskar antalet produktionsneheter från 21 000 år 1945 till 13 000 enheter med mer än fyra anställda 1972.

Inom byggnadsindustrin ökade antalet anställda per enhet från 35 år 1945 till 69 år 1972. Samma tendenser gällde för såväl intresseorganisationer av fackföreningstyp och organisationer av 'folkrörelsekaraktär', politiska institutioner sådana som kommuner, massmedia-produktion m fl. Koncentrationen av fackföreningsrörelsen ger ett slående exempel. Sammanslagningar minskade antalet fackförbund från 46 år 1940 till 29 år 1970. Detta innebar en genomsnittlig ökning av medlemsantal från 21 000 till 58 000. De lokala fackföreningarna minskade från 7 930 till 2 448 och det genomsnittliga medlemsantalet steg från 125 till 686.

Parallellt utvecklades en rationell stordriftsteknologi. Det allmännas intresse för kunskapsutveckling och för att utnyttja vetenskap var stark. Tidsstudier och ackordssystem infördes på arbetsplatser. En modern vetenskaplig personaladministration svarade för effektivare utnyttjande av mänskliga resurser med hjälp av systematisk rekrytering, urval, träning, omflyttning och befordran. Man försökte upprätthålla arbetsmotivation med 'rättmätiga' löner och rimlig service.

Hur har all denna rationalisering påverkat arbetarna/försörjarna? Familjernas levnadsstandard har stigit till en av de högsta i världen. Arbetstiden är avkortad till en femdagarsvecka. Ett socialt trygghetssystem har byggts ut. Bilinnehav har ökat radien för aktiviteter och TV och färg-TV vidgar världsbilden av intryck och underhållning. En ny hushållsteknologi fyller hemmen.

Det är i privatlivet och på fritiden som individerna upplever arbetets frukter. Dock bör det icke glömmas att produktionsfaktorernas och teknologins utveckling förbättrat arbetslokaler med ljus, värme, omklädningsrum och personalmatsalar. Via arbetarskyddet ställs ökande krav.

Dahlström (1976) konstaterar en samtidig "försämring som sammanhänger med ett 'effektivare utnyttjande' av arbetskraften, ökat arbetstempo, ökad arbetsfördelning, ökad maskinstyrning, nya miljörisker m m."

Låginkomstutredningens rapport om arbetsförhållanden (Sundbom, 1971) drar fram psykiskt och fysiskt belastande arbetsförhållanden samt svåra arbetsmiljöer vad gäller buller, klimat, smuts, luftföroreningar, giftiga ämnen samt kraftiga vibrationer. Sundbom talar om "extremt dålig arbetsmiljö" när individen på sin arbetsplats är utsatt för minst två av tre miljörisker såsom luftföroreningar, kraftiga skakningar, giftiga ämnen m m; att han får arbeta under extrema temperaturförhållanden och extrema klimatförhållanden, att arbetet är svårt smutsande, och att han utöver detta får utstå ett öronbedövande buller på arbetsplatsen. Sundbom konstaterar att det "nästan inte finns någon kvinna som i nämnda mening kan sägas ha extremt dålig arbetsmiljö". Det är även i övrigt påfallande hur mycket hårdare arbetsvillkoren är för LO-gruppens män än kvinnor.

Arbetslivets parter sökte lösningar i samförstånd. Med centraliseringen av de fackliga organisationerna ökade fackets centrala styrka och möjligheterna att föra fram de anställdas intressen. Samtidigt försköts styrningen uppåt och förtroendeposterna blev färre. Samtidigt som ett stigande antal arbetare fick facklig skolning fortsatte medlemspassiviteten att vara ett stort problem.

Flera forskare har pekat på eftersläpningen av arbetslivet jämfört med demokratiseringen inom andra samhällsområden (Bottomore, 1966, Goldthorpe m fl, 1971). De insatser för välfärd och demokratisering som är märkbara i övrigt, har svårt för att göra sig gällande i produktionen. Där är människor striktare bevakade, deras initiativ och behov blir avvisade. Med Sven Lindqvists (1975) ord: Det är att märka att produktionen icke är till för att "tillfredsställa vissa mänskliga behov utan för att skapa bättre arbetsbetingelser och möjliggöra bättre produktionsresultat." Människan fyller icke någon annan roll än de tekniska produktionsmedlen: att ge det i företaget investerade kapitalet så god avkastning som möjligt.

Under 60-talets andra hälft nådde man fram till en vändpunkt. Efterkrigsperiodens arbetsmarknadspolitik rymde spänningar och målkonflikter mellan statsmaktens, företagens och individernas intressen (Berglind och Rundblad, 1975). Så kunde statsmaktens mål om bl a fast penningvärde, snabb ekonomisk tillväxt och jämnare inkomstfördelning sammanfalla med företagens strävan efter hög effektivitet och maximal vinst, men komma i konflikt med individens intresse av trygg anställning, god arbetsmiljö, lämpligt arbete m m.

Kritiska röster drog upp icke avsedda konsekvenser av den förda politiken såsom ökningen av gruppen arbetsoförmögna och de sociala kostnaderna av omflyttningen av arbetskraft både för dem som flyttar och dem som blir kvar.

1972 ifrågasatter en grupp LO-ekonomer (Burstedt m fl) tesen om att ökad produktivitet automatiskt leder till ökade möjligheter att tillgodose sociala behov. De polemiserar mot följande resonemang:

"Det är väsentligt att vi inte enbart intresserar oss för materiell välfärd, dvs för ökad produktion. Vi måste också tänka på sociala behov som trygghet i anställningen, goda arbetsmiljöer osv. Men vi får för den skulle inte förledas att eftersätta vår produktionsförmåga. Endast genom en ökad produktion kan vi skapa ökade resurser för att tillgodose också de sociala behoven genom fortsatt reformverksamhet . . ."

LO–ekonomerna avvisar resonemanget som i grunden felaktigt. Ty

"i praktiken innebär det att man *först* intresserar sig för en ökad produktion, dvs driver fram en sådan med hela den styrningsapparatur i form av ackord, rationaliseringar m m som hittills har utvecklats och *sedan* – när de negativa konsekvenserna i form av ökad utstötning av äldre, ökad sjukfrånvaro orsakad av stress och arbetsleda och annat börjar uppträda tar till de så kallade sociala reformerna för att i efterhand rätta till uppkomna problem.

Vem vill på fullt allvar hävda att detta är en förnuftig planering av samhällsutvecklingen?"

I stället förordar LO-ekonomerna en samtidig avvägning mellan produktionskrav och tillgodoseende av sociala behov. Avvägningen måste ske på alla nivåer i samhället. För att människor, som är experter på sina egna önskningar skall komma åt att göra de nödvändiga avvägningarna, måste löntagarinflytandet i företagen, liksom inom andra områden, ökas. Man efterlyser även nya mått på välstånd.

Det fanns en påtaglig skärpning av LO:s ton mellan 1966–1969 (Dahlström 1976). 1971 reste LO följande krav på arbetslivets demokratisering:

- ☐ avskaffandet av paragraf 32
- ☐ vidgad förhandlingsrätt
- ☐ lagstadgad anställningstrygghet
- ☐ ökade befogenheter för skyddsombud
- ☐ styrelserepresentation för anställda
- ☐ tolkningsrätten till avtal på de anställdas sida
- ☐ satsning på arbetsorganisation och jobbdesigner som medger större självbestämmande och tar hänsyn till psykologisk arbetstillfredsställelse
- ☐ avskaffande av övervakning och kontroll

Dessa förslag har följts upp av statliga utredningar, ändrad lagstiftning samt överenskommelser mellan arbetsmarknadens parter. Under senare år har begreppet arbetsmiljö getts en vidgad innebörd så att den omfattar även psykologiska faktorer. Den nya lagen om samverkan i beslut föreslår att arbetsmiljön skall planeras tillsammans med representanter för berörda kategorier av anställda.

Demokratiernas kamp mot auktoritära samhällssystem under andra världskriget banade väg för en ny anda för företagsledning. Forskare talade för *mänskliga relationer*, mer social kompetens och hänsynsfullhet i ledarskap, bättre information till de anställda och förbättrad kommunikation inom företagen. På 1960-talet kommer *socio-teknologin*. Dahlström ser den som en vidareutveckling av de antaganden som redan låg bakom 'mänskliga relationer' skolan. Den industriella organisationen ses som en social och teknisk helhet, där både sociala och tekniska aspekter måste beaktas vid planering av produktion. På den sociala sidan handlar det om att skapa

säkerhet, omväxling, möjligheter till deltagande, att lära och att vidareutvecklas i arbetet. Arbetsmoment slås åter samman och självstyrande grupper organiserar sitt eget arbete.

Dahlström konstaterar, att medan företagsledningen föredrar att tolka de nya åtgärderna som 'samverkan' och 'god personalledning' så ser facket dem som steg mot målet om industriell demokrati.

Hur mycket angår reformerna de arbetare som redan lärt sig läxan att livet levs utanför fabriksportarna, att industriarbetets organisation icke lagts upp för att tillgodose mänskliga behov? Till den frågan återkommer vi när vi kastat en blick på förändringar i familjen.

10.3.2 *Den symmetriska familjen*

I en analys av könsrollsdebatten ger (Dahlström 1962) en översikt av olika ideologier kring kvinnans och mannens roller. Bland de äldre ideologierna karaktäriserar han följande:

den traditionella könsrollsideologin som var förankrad i den judiskt kristna religionen. Mannen är kvinnans överhuvud.

den gammalliberala könsrollsideologin med rötter i 1700-talets naturrättslära och upplysningsrörelsen. Kvinnan och mannen har samma naturliga rättigheter. Man la stor vikt vid kvinnans rättsliga och politiska likställdhet. Däremot åsyftades ingen ändring av den gifta kvinnans husmoderliga plikter.

den romantiska könsrollsideologin innebar både ett avståndstagande och en syntes av de båda föregående. Kvinnan och mannen är olika, men lika värda. I kärleken kompletterar de varandra.

den marxistiska könsrollsideologin ser kvinnans befrielse i att kvinnorna återförs till samhälleligt arbete.

Analysen skrevs i början av 1960-talet. Hur tedde sig ideologierna då? Dahlström indelar åsikter på den ideologiska nivån i den svenska debatten enligt följande:

den moderata[1] *könsrollsideologin* betonade kvinnans två roller. Som mor till barnet och som yrkesverksam, men rollerna avlöser varandra under olika livsfaser.

den radikala könsrollsideologin vill avskaffa ställningen som försörjd hemmafru. Så länge familjen fungerar som försörjningsinrättning förhindras kvinnans frigörelse och jämlikhet. Det gäller att bekämpa diskriminering på arbetsmarknaden.

den liberalt radikala könsrollsideologin tilldelar både mannen och kvinnan två roller, en yrkesroll och en familjeroll. Sysslorna skall delas lika mellan kvinnan och mannen.

den kommunistiskt radikala könsrollsideologin (Sovjetmodell) menar, att kvinnan har dubbla roller. Samhället stöder henne på arbetsmarknaden och med kollektiv service, daghem och förskolor.

[1] Moderat avser här närmast mittenståndpunkt – när detta skrevs fanns icke det moderata samlingspartiet utan ett högerparti.

Som ett genomgående tema i de moderna ideologierna återkommer problemen om och hur moderskap och yrkesverksamhet skall kunna kombineras. Blandekonomier fördelar ansvaret på fadern, Sovjet-kommunismen litar till staten. När Young och Willmott (1975) beskriver den brittiska familjens omvandling i fyra faser är det kombinationen familj och arbete mellan föräldrarna det gäller. Eftersom faserna äger generell giltighet för västerländska industriländer återger vi dem i huvuddrag.

Det kännetecknande för den förindustriella familjen var, att den fungerade som en enhet i produktionen. När en man bildade familj fäste man stor vikt vid den tilltänkta hustruns arbetsduglighet och handlag i olika sysslor. Hustruns arbetsinsats tillmättes stor vikt, även om det var mannen som fördelade arbetet på gården eller i hemmets hantverksproduktion.

När den industriella teknologin skilde bostäder och arbetsplatser från varandra, åtskildes också mannens och hustruns roller. Industrin övertog allt mer av produktionen och skolorna trädde in för att svara för utbildning. Äktenskapen fick en mera *asymmetrisk karaktär* i och med att hustrun nu blev mera ekonomiskt avhängig av sin man än han av henne. Denna ensidiga avhängighet leder till att hon måste betjäna och passa upp honom. Hon måste göra sitt bästa för att vara honom till lags och att behaga honom. Detta innebär icke en underskattning av det arbete kvinnorna gjorde i hemmet före tvättmaskinen, billiga kläder, lättlagad mat i arbetarhushåll med två rum, vedspis och fyra ungar. Poängen ligger i att hon även tidigare skött allt detta och därtill svarat för avsevärd insats i produktionen för livsuppehälle.

Männen markerade ofta sin ställning genom att inte låta hustrun veta hur mycket de förtjänade – då hade de också tvingats avslöja att de tog undan en del för eget bruk. Detta även om hustrun erkände mannens rätt att lägga ut på öl, tobak och vadhållning i pubarna – i varje fall så länge han gav henne hennes andel. En andel som sällan ökade i takt med antalet munnar att mätta. Det var med andra ord vanligt att det föll på hustrun och barnen att 'anpassa munnen efter matsäcken' när barnskaran växte.

Den som försörjde familjen måste hållas i fysisk trim och ges de bästa bitarna vid måltider. Hälsokontroller vittnade om kvinnors svält för att säkra barnen lite föda. Ur kvinnornas och barnens stora utsatthet växte sammanhållningen mellan kvinnogenerationerna. Män var ju inte att lita på.

Sådana erfarenheter fick mödrar och döttrar att sluta sig samman till de minsta barnens försvar. Mönstret är känt från många samhällen där de äktenskapliga banden försvagats av arbetslöshet, ekonomisk misär och sönderslagna äldre livsformer. Vi finner mönstren i den svarta slummen i USA, på de västindiska öarna, i Sydafrika, i Sydamerikas städer m m. Vi fann spår av mönstret också i Kristianstads län. Ett par kvinnor berättar hur deras mödrar tog hand om deras första barn, det utomäktenskapliga i deras ungdom. Andra kvinnor har sina mödrar till stöd vid äktenskapliga kriser.

Kvinnorna kunde ibland bidra till att hålla vid liv detta system av svaga äktenskapsband och starka blodsband på kvinnolinjen. Äkta män blev utfrysta ur kvinnokretsens värme och tog sig till ölkrogarna som försvar mot kvinnornas försvar mot dem. De hade att klara av en svärmor som la sig i det mesta och en fru, som var mera sin mors dotter än sin mans hustru. Banden på kvinnosidan byggde på att man levde inom räckhåll för varandra, ofta i

samma arbetardistrikt och grannskap.

När de gifta kvinnorna får ökad möjlighet att själva gå ut i förvärvslivet inträder det tredje stadiet, då *familjerna har två försörjare.* När kraven på individualism har rests för männens del, så kunde de ju inte göra halt vid kön. Samhället hade att steg för steg (stegen var decennie-långa) tillerkänna kvinnorna rätt till arbete, utbildning, myndighet, skilsmässa, rösträtt, kunskap om födelsekontroll och rätt till abort.

Kvinnan och mannen är båda försörjare, men i hemmet har kvinnan ännu huvudansvaret för vårdnad av barn och hushåll. Hemmens teknologi genomgår stora förändringar. Komforten ökar, utrymmen växer, electricitet och vattenledningar, bad, tvättmaskin, kylskåp och frysboxar, TV och egen bil. En värld av tekniska underverk inom räckhåll för varje familj!

Männen börjar hjälpa till mer och mer. Också mönstren för fritiden förändras. Man tillbringar mera av veckosluten tillsammans. Familjen vinner på bekostnad av vännerna från arbetsplatsen.

Man kan sammanfatta läget med, att kvinnorna nu går mera ut från hemmet och männen mera in. Young och Willmott menar, att läget i dag karaktäriseras av fas 3. Man kan redan skönja det stadium då familjen blir *symmetrisk.*

Till skillnad från den mångfunktionella förindustriella familjen, är familjen i dag specialiserad. Produktion, utbildning, rekreation, religion är förlagda utanför familjen. Men Young och Willmott påpekar, att även om familjen inte längre bär upp religiösa uppgifter, *så har familjen själv blivit föremål för kult mera än någon annan samhällsinstitution.* (vår kursivering) Den har blivit ett pastorat för en slags västerländsk konfucianism, som ersätter dyrkan av förfäderna med kulten av den egna avkomman. Men man klarar sig utan gudsbegrepp. Den lilla familjetillhörigheten blir glorifierad på bekostnad av större kollektiva samhörigheter. Och den förklaring som Y & W ger, i likhet med flera andra familjeforskare, är att familjen idag är en av de få institutioner i vilken individen får känna sig som en hel och mångsidig människa. Den tillförsäkrar en upplevelse av sammanhang och varaktighet i kontrast till övriga mer avgränsade roller och ytliga och tillfälliga relationer. När det moderna samhället framträder sektoriserat, snävt specialiserat och opersonligt söker människor motkrafter i familjen. Familjen är också en av de få möjligheter för människor att kunna förena egenintresse med omsorg och identifikation med andra. En chans att frigöra sig från nyttotänkande, tävlan och isolerad individualism.

När arbetets organisation och produktionens uppläggning inte ger stora grupper av löntagare möjligheter till självutvecklande och meningsfulla arbetsuppgifter tar familjen över försök till 'självförverkligande'. Young och Willmott menar, att om däremot flertalet människor finge arbeten som gav känslomässig och intellektuell tillfredsställelse, så skulle det nu dominerande familjemönstret också börja förändras.

Så länge kvinnorna utgjorde ett vård-, kontors- och handelsproletariat på arbetsmarknaden, så byggde de sin identitet i första hand på rollen som mor och hustru, i nämnda ordning. Men om de får arbetsuppgifter som engagerar dem, och handlingsfrihet och ansvar – är det då säkert att familjen kommer i första hand?

Fram vid nästa sekel, har vi passerat linan ut enligt Y&W:

fas 1 familjen som *mångfunktionell produktionsenhet*
fas 2 *den asymmetriska familjen*. en roll för kvinnan och en annan för mannen (mor och försörjare)
fas 3 *två roller för kvinnan och en för mannen* (mor, försörjare och försörjare)
fas 4 *den symmetriska familjen* två roller för vardera (två föräldrar och två försörjare)

Men likväl som vi i gamla städer, finner hus som är uppbyggda under olika epoker och i olika stilarter, så finner vi i det familjeliv som försiggår i husen drag från många olika tidsmönster och faser (Y&W).

10.3.3 *Koncentration och social atomisering*

Två krafter – den ena heter koncentration och den andra atomisering – har danat dagens sociala landskap. Den ena hopar samman och den andra smular sönder och mal ner.

Vi beskrev inledningsvis koncentration och centralisering i det svenska näringslivet. Sammanslagningar av företag, fackförbund och avdelningar, kommuner m m. Färre enheter, större medlemsantal. Ägandekoncentration, samlad makt. Stordrift i politik och ekonomi. Nedläggning av företag och orter. Flyttmönster efter lönsamheten. Full sysselsättning och expanderande ekonomi. Bättre utnyttjande av arbetskraften. Ackordssystem och tidsstudier. Rationaliseringar renodlar produktionsmålen.

Den läxa arbetare får repetera är att stress i arbetet är för inkomstens skull, för lönepåslagen och den stigande välfärden.

De starka löntagarorganisationerna är till för att tillvarata gemensamma intressen. De förfogar över utredningsavdelningar, experter och väl skolade funktionärer. Under central ledning svarar de för ökad kollektiv effektivitet och handlingsstyrka.

Men många människor är inte löntagare. Många grupper har hamnat vid sidan om inflytandet. Stora medlemsskaror är passiva. Vida sociala fält av gemensamma angelägenheter ligger utanför det organisationerna verkar för. Vardagens sociala relationer saknar sammanhållande och samverkande mönster. De lokala miljöernas gränser är sprängda, bostadsområden är uttömda på funktioner som förenar människor. Allt det som kallas för privatliv och fritid, de icke produktiva åldrarna och kategorierna, har hamnat i utkanten av allt mäktigare centra.

Och därmed är vi framme vid den andra processen, den vi kallade atomisering. Den hindrar kollektiva lojaliteter, knyter inga sociala nätverk och lösgör individen från sin sociala bakgrund.

Vad är det som 'smulas sönder'? Är det inte hämmande band och kontroller, bojor som bryts?

Man kan också kalla det för kulturell sammanhållning, värdegemenskap eller ideologisk världsbild.

Hur mycket är sammanhållande världsbilder värda?

Kanske går det att besvara frågan med hjälp av några jämförelser mellan det fristående och det sammanhållna:

Man kan se sig själv som en fristående individ med rätt att sträva efter bästa möjliga utfall för egen del, egen vinning, egen kraft, eller individen kan se sig

själv som bärare av ett socialt mönster, där hennes egna val och handlingar har konsekvenser för andra människor. Människor kan handla på ett likartat sätt därför att de följer samma signaler oberoende av varandra. Det ser skenbart ut som ett gemensamt mönster, eller de handlar likartat för att de arbetat sig fram till gemensamma värderingar och kommit överens om vad de håller för viktigt och slår vakt om.

Jon Elster (1972) använder uttrycket *distributivt flertal* när människor inte handlar kollektivt eller i samråd med varandra för att nå gemensamma mål. De handlar var för sig, åtskilda från varandra och hänvisade till att beräkna eller gissa vad andra kommer att göra.

Det distributiva flertalet ökar riskerna för icke avsedda konsekvenser.

"När de enskildas handlingar korsar varandra i samhället, riskerar de att tillintetgöra varandras förutsättningar och att bidra till verkningar som ingen har önskat, men som alla har bidragit till. De icke avsedda konsekvenserna är inte nödvändigtvis skadliga, men sannolikheten är stor, när flertalet söker efter privata lösningar utan att koordinera sina strävanden med varandra, att de tillsammans rycker undan grunden för det individerna var för sig önskade uppnå."

Elster ger exemplet med erosion, medan han noterar i förbigående, att 'rycka undan grunden' har här sin bokstavliga mening. För varje enskild bonde kan det vara rationellt att hugga ner skog för att skaffa sig mer jord, men när alla bönder gör detta, blir följden erosion, och tillgången på jord minskar.

Det är inte svårt att hitta på fler exempel:

För den enskilde kan det vara en tidsvinst att ta bilen till jobbet, men när alla tar bilen till jobbet uppkommer det trängsel och köer i trafiken och äter upp tidsvinsten.

För den enskilda arbetaren kan det vara bekvämt att överlåta facket åt andra, men när alla avstår från att ta ansvar, så har facket blivit försvagat.

För den enskilda familjen kan det vara skönt att skaffa sig en villa utanför stan, men när alla familjer flyttat ut från stan, så har de saboterat viktiga sociala mål för bebyggelseplaneringen.

För de enskilda föräldrarna kan det vara väl menat att sporra barnet i skolan, men när flertalet föräldrar pressar ambitioner på sina barn, hamnar barn i en stressande utbildningskonkurrens.

Än en gång med Elsters ord:

"Var och en kan ta för sig och överleva på andras bekostnad, men när alla försöker överleva på detta sätt, så kommer alla att gå under." . . . "Om de enskildas handlingar skall vara något annat än de enskilda viljornas atomiserade spel, om de skall vara något annat än ett planlöst aggregat, om de skall kunna bilda ett system – ja, då måste de bäras upp av reglerande idéer."

Tanken om reglerande idéer ligger nära det vi lägger in i termerna 'kulturell sammanhållning', 'värdegemenskap' och 'ideologisk världsbild'. Människor kan gå samman och stötta upp varandra i ett *kollektivt flertal*. "Det kollektiva flertalet är en existensform, där handlingar inte utförs oavhängiga av varandra och med egenintresse som motiv, men där delarna tvärtemot kan känna igen sig i helheten och veta att de *är* och *skapar* helheten." Det kollektiva handlandet öppnar möjligheter för medvetet och socialt skapad samhällsförändring. (Elster, 1972) Med Elsters ord, så handlar atomisering

om processer som upplöser kollektiva flertal i distributiva flertal. Paradoxalt nog innebär det fristående handlandet en vanmakt inför de allmänna effekterna, medan kollektivt agerande ökar förutsägbarheten även för individens del.

Följande figurer illustrerar hur atomisering och koncentration är sektoriellt fördelat:

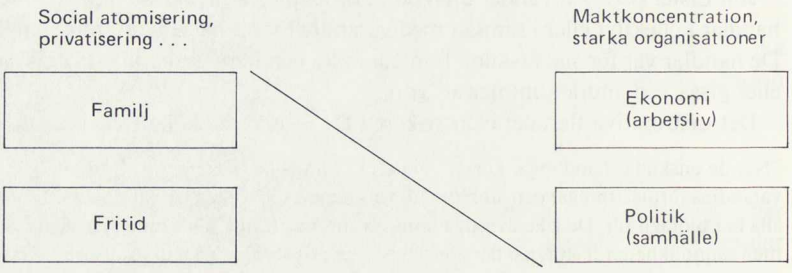

I sin kamp för välfärd åt alla, satsade arbetarrörelsen tungt på ekonomisk och politisk samling. Det gällde att ändra på materiella betingelser, – resten skulle komma av sig själv. Man underskattade den sociala mönsterbildningen och värdet av sociala nätverk för de kollektivbildande processerna. Man såg det inte heller nödvändigt att integrera kvinnorna i samhället, utan de hänfördes till männens privatliv. De politiska målen gavs ringa konkretion utanför ekonomin och politiken, vi menar, som sätt att leva och upprätta vardagens sociala relationer.

Men hur såg de gamla världsbilderna ut? En fattigdomens splittring – en värdegemenskap inför skräcken för den yttersta domen, en ideologi av nödtvång?

Nej, vi diskuterar inte generationerna som varit. Där finns det föga för de egendomslösa att återvända till. Vi söker inte tillbaka. Vi påtalar försummade möjligheter. Vi söker efter idéer som arbetarrörelsen tappade bort på vägen till välfärd.

De starka centrala kollektiven för löntagarintressen räcker inte – den sammanhållning vi syftar på handlar om ett sätt att leva. Ett vardagens förhållningssätt som integrerar 'borttappade' grupper i medverkan och gemensamt inflytande. Ett arbete för social välfärd och förändring som utförs på basplan, som efterfrågar och vidareutvecklar också 'icke-produktiva' gruppers kompetens och erfarenhet. Det som i dag inte tas i bruk.

Vi efterlyser framväxande 'kollektiva flertal', sociala nätverk som inte sett dagens ljus, den värdegemenskap som dagens föräldrar skulle föra i arv till sina barn. Vi saknar långsiktiga idéer om öppnare sätt att leva, med bredare vuxenkontakter för barn, samverkan i bostadsmiljöer som hejdat privatisering och massensamhet, och lämnat några uppgifter över för alla som sökte något att göra eller någon att bry sig om.

Vi menar, att i övergången från fattigdom till välfärd fanns det inte mycket av värdegemenskap och kulturell sammanhållning att ta i arv – problemen med social atomisering gäller de sammanhållande idéer och förändringssträvanden som välfärdsgenerationerna för vidare. Resonemanget har viktiga konsekvenser för jämställdheten mellan könen. Det är uppenbart att de är de

makttunga politiska och ekonomiska sektorerna som dikterar ramvillkoren för individernas handlingsfrihet. Det är i det närmaste helt mansstyrda sektorer.

10.3.4 *En jämförelse med den 'nya brittiska arbetaren'*

Vår studie omfattar kortutbildade arbetare. Vi har ett fåtal personer i vårt material som kommit i kontakt med folkbildning och idévärlden kring folkhögskolorna, studiecirklarna m m vilket möjligen gör att vi underskattar dessa idétraditioner. Det är också känt, att de sociala nätverken är glesast på botten av den sociala hierarkin. Här finns all anledning att vara på vakt mot generaliseringar om 'svensk arbetarfamilj'. Ändå vill vi inte avstå från att dra upp spekulativa frågor och jämförelser. Det är slående hur det mönster vi redovisat gått igen i utländska undersökningar.

Den brittiska undersökningen av den 'nya arbetaren' i överflödssamhället (Goldthorpe m fl, 1971) konstaterar, att trots inkomstökningen, förbättrade arbetsförhållanden och en mera upplyst anställningspolitik har ingen grundläggande förändring i industriarbetarens klasställning ägt rum. "Han förblir ändå en person som förtjänar sitt uppehälle genom att ställa sina krafter till arbetsgivarens förfogande i utbyte mot en lön som vanligen utbetalas som ackords-, tim- eller daglön." En familje-inriktad och privatiserad livsstil råder närmast som en norm. Forskarna konstaterar avsaknaden av en solidarisk orientering i arbetslivet och i arbetarnas syn på samhällsfrågor i övrigt. Dessa båda omständigheter har gett upphov till teorier om arbetarklassen. Teorier som utgår från arbetslivet bygger på 'arbetarnas alienation' och falska medvetenhet. Teorier som utgår från familje- och fritidssidan talar om arbetarnas 'förborgerligande'. Forskarna avvisar bägge teoriernas antaganden därför att de binder den fortsatta utvecklingen i förutbestämda eller självuppfyllande förlopp. I polemik mot antaganden om att arbetarklassens framtidsmöjligheter redan är givna eller finns inbyggda i dess mest 'avancerade' delar (de mest klassmedvetna eller välsituerade grupperna) hävdar de en *öppen* situation. Möjligheterna är många – till det bättre och till det sämre. Denna öppenhet, vi skulle säga, detta sociala och kulturella tomrum, kan fyllas på flera sätt.

Efter en kritisk granskning av argument och belägg för ett samband mellan välståndsökning och försvagning av arbetarnas tillknytning till arbetarpartier, avvisar de brittiska forskarna påståenden om ett sådant samband. De understryker i stället den roll som de politiska ledarna och folkliga organisationerna har för att ge politiskt meningsfull innebörd för missnöjesyttringar, krav och aspirationer av subpolitisk karaktär. Det gäller att inspirera och sätta igång program och rörelser . . . Följande inlägg torde kunna riktas som en fråga över svenska förhållanden:

"Som våra egna och andras undersökningar visar anser den nya arbetaren ofta att politiken endast har marginell relevans i förhållande till hans privatliv; man skulle kunna säga att han i ännu mindre utsträckning än den traditionelle arbetaren ser några samband mellan sina personliga förhoppningar och farhågor och de stora samhällsfrågorna. Labourpartiet står följaktligen inför stora möjligheter och stora uppgifter ifråga om nyskapande politiskt ledarskap, helt oberoende av partiets aktuella styrka i valmanskåren i ett givet tillfälle. På en analysnivå måste den nya arbetarklassen

betraktas som produkten av ekonomiska och sociala strukturförändringar av långsiktig typ; hur den kommer att te sig som socio-politisk maktfaktor är däremot en fråga som på ett avgörande sätt kan komma att påverkas av labourpartiets intentioner."

Forskarna avslutar sin bok med följande uppfordrande ord:

"Om arbetarklassen på lång sikt förvandlas till enbart ett stratum inom ett system byggt på 'klasslös ojämlikhet' (klassens sociala atomisering, i våra ord) utan möjlighet att erbjuda basen för eller ge gensvar på radikala initiativ kommer den nya situationen inte att kunna förklaras som antingen det oundvikliga resultatet av industrialismens utveckling eller som en återspegling av nykapitalismens förmåga att kontrollera följderna av förändringar i dess infrastruktur med hjälp av socialpsykologisk massmanipulation. I viss grad kommer en sådan situation också att vara följden av att arbetarklassens politiska ledare har valt denna framtid för arbetarna." (Goldthorpe, m fl 1971).

Hur ser politiska intentioner ut i den debatt som förs i Sverige?

10.3.5 *Dubbla pådrag*

En del av de sociala idéer och strävanden som kommer till uttryck i dagens samhällsdebatt söker lösningar i reformering inom arbetslivet och andra för snarare bort från arbetslivet. Det finns risk för kollisionskurser ur jämställdhetssynpunkt om inte olika sektorers omdaning blir samordnade och analyserade i ett övergripande perspektiv.

Vi ger först några exempel på tendenser som pekar ut ur arbetslivet:

- ☐ förslagen om generella arbetstidsförkortningar
- ☐ satsningen på fritiden,
  fritidsindustrin, kommuner och företag bygger på fritid samt den instrumentella hållningen till arbete
- ☐ den symmetriska familjen,
  två roller för kvinnan och två roller för mannen ger män ökat ansvar i hemmet, ökad identifikation med familjerollen?
- ☐ samhällets satsning på föräldrautbildning, aktivering av föräldrasamverkan med daghem, skola och elevers fritidsverksamheter
- ☐ uppbyggandet av 'integrerade närmiljöer' och former för 'närdemokrati'

In i arbetslivet går däremot 1970-talets satsningar på arbetslivets demokratisering. Anta, att 'programmet' på familje- och fritidssidan blev genomfört. Familjerna blev socialt mer aktiva i sina bostadsmiljöer, fäderna närmade sig sina barn och delade ansvaret för dem, att makarna gick på föräldrautbildning, att de började samverka med skolan och överhuvud taget upptäckte en mängd gemensamma angelägenheter med människorna i sin omgivning. – Vem ställer då upp för arbetslivets demokratisering? Vem skall sitta i företagsnämnder och personalkommittéer? Vem skall ta hand om de vidgade befogenheterna i miljö och arbetarskyddsfrågor? Vem deltar i försöksverksamheter och rådslag? Vem bevakar löneförhandlingar och avtal? Vem ingår i anpassningsgrupper och tar sig an intressena för äldre och annan utsatt arbetskraft? Vem slår vakt om utbildningsfrågor och lär sig granska revisionsberättelser? Vem ställer upp för att designa nya industriella miljöer och att omforma jobb? Vem yrkar på vidgad beslutanderätt? Vilka skall

förvalta löntagarfonder?

Med en viss förenkling kan man säga, att det samtidigt pågår ett pådrag av människor i en traditionellt kvinnodominerad och i en traditionellt mansdominerad värld. Skenbart ligger här motsättningar och risker ur jämställdhetssynpunkt. I själva verket menar vi dock, att förändringar inom bägge sektorer är en förutsättning för jämställdhet. För att föräldrar skall kunna engagera sig i arbetslivet behövs det reserver för föräldrarna, kompletterande barn- och ungdomsomsorg och närmiljöer där vuxna ställer upp också för andra barn än sina egna. Men hur troligt är det att jobbare som vant sig vid att söka psykologisk och social tillfredsställelse utanför fabriken, nu är beredda att återvända? Och kvinnorna, som av tradition vant sig vid att identifiera sig med rollen som mor och hustru, vill de ta över arbetslivets omdaning? Om inte – hur går det då med arbetslivets demokratisering?

Det är här ett nyskapande politiskt ledarskap och vitaliserade folkliga rörelser kommer in i bilden. Det kanske är här vi väljer framtid och visioner för en radikaliserad politik.

Hur skulle det arbetsliv vara beskaffat, som förmådde mobilisera de anställdas intresse? Vi befriar oss nu från de hämningar dagens 'realiteter' skapar, och leker med en vision?

- ☐ Förkortad arbetstid för småbarnsföräldrar och andra grupper med särskilda behov
- ☐ Anställda träder in i läraruppgifter för ungdomar som i ökad utsträckning tränas inom arbetslivet för att överbrygga klyftan mellan teori och praktik i skolan
- ☐ Produktionen omorganiseras med hänsyn till att arbetet blir självutvecklande och bidrar till kunskapsutjämning mellan intellektuella och manuella yrken. Broyelle (1975) beskriver kvinnornas arbetsmarknadsutbildning i Kina så att demokratiseringens mål blir tydliga.

"För att få kunskap om helheten är det viktigt att arbeterskorna deltar mer och mer i planeringsarbetet. I varje verkstad finns det ett lag för tekniska förändringar. Det består av arbeterskor, tekniker och revolutionära kadrer. Medlemmarna i dessa lag som alla också arbetar som arbetare, arbetar kollektivt med planering, projekt, utkast, ritningar etc. Detta lag arbetar med ledning av förslag, kritik och råd, som de dagligen inhämtar hos arbetarna. Med den metoden låter man steg för steg 'vetande' och manuellt arbete, teori och praktik, intellektuella och arbetare förenas. Den gamla uppdelningen – som givetvis finns kvar, men som håller på att försvagas – förändras kvalitativt. Målet är att skapa en ny människa som inte mer ska vara gårdagens intellektuelle, avskuren från praktiken och från produktionens och arbetarnas konkreta problem, och som heller inte ska vara gårdagens arbetare som inte förfogar över teoretisk kunskap.

I den traditionella uppdelningen mellan intellektuellt och mantuellt arbete svarar den överväldigande majoriteten av kvinnorna för det manuella arbetet – i dubbelt avseende. De är inte bara, som alla arbetare, avskurna från vetande utan därtill kommer deras 'inspärrning' i familjen, som gör att de mer än några andra saknar översikt, helhetssyn. Deras värld är köket, barnkammaren och den äktenskapliga sängen. De är hemmets hjälpredor.

När de går ut för att arbeta i traditionella fabriker, är de därför ännu mer än sina manliga kamrater hänvisade till ett arbete där de endast utför 'mystiska order'. Och omvänt har de mest att vinna på en revolutionär förändring av förhållandena mellan intellektuella och arbetare."

- De anställda lägger upp produktionens inriktning, och fattar beslut om utvidgningar, nedläggningar och lokaliseringsplaner tillsammans med företrädare för kommunen och konsumenterna samt centrala organ för samordning.
- Arbetslivet tar ansvar för rehabilitering och resocialisering genom arbete av personer i den sociala riskzonen.
- Kulturaktiviteter ges utrymme i arbetslivet. Dahlström (1976) påpekar att det är en gammal socialistisk tanke, att arbetet är grunden för människans tillvaro och den kultur som vuxit fram i anslutning till arbete är avgörande för hennes livshållning och medvetenhet. Klassmedvetandet har t ex haft sin grund i arbetarkollektivets gemenskap. Arbetarkultur har varit något viktigt att slå vakt om, inte minst mot en kommersialiserad kultur.

Kort sagt, vi har målat fram en bild av ett mångfunktionellt arbetsliv med produktion, utbildning, social utjämning, vård och rehabilitering, kulturliv och träning i demokrati på programmet.

Jämställdhet kan studeras inom en sektor för sig. Detta medför dock allvarliga begränsningar. Vi har analyserat jämställdhet som ett kombinationsproblem, mest mellan familj och arbetsliv. Men ett mångsidigt liv handlar inte enbart om att kunna kombinera olika livsområden – utan också om kvalitén i det som kombineras.

10.4 Individens autonomi och kollektiv värdegemenskap

Det fanns dimensioner i det livsmönster vi studerat som satte sig som taggar i sinnet. Vi kände närvaron av ett viktigt problem – något som borde redas ut – och vi kunde inte ens komma på problemets namn. Så vi började söka efter det i texter om välfärd och livskvalitet. Vi tog fasta på kritiska uppslag och invecklade oss i fel polemiker tills vi fann de frågor vi håller för viktiga. Vårt sätt att beskriva dem är ännu ytterst trevande.

Så länge det i botten på de sociala klyftorna fanns misär, hunger, tuberkulos, trångboddhet, existensotrygghet vid sjukdom och arbetslöshet var frågan om 'vad som menas med välfärd' lätt att besvara. Arbetarrörelsens krav på ett bättre liv för ett fattigt flertal hade en konkret och handfast innebörd. I dagens konsumtionssamhällen som bildar toppen i den globala rikemansklubben blir välfärdens innebörd mera invecklad.

När den svenska låginkomstutredningen började kartlägga återstående nischer av relativ nöd, fann den det oframkomligt att nå enighet om vad som utgör 'det goda livet'. Däremot gick det att precisera 'onda förhållanden', som kan påverkas med samhälleliga åtgärder.

Utredningen importerade ett nytt sätt att se från den brittiska välfärdsdebatten: istället för att tala om levnadsnivå som *innehav av ägodelar*, 'konsumtionskomponenter' övergår man till att poängtera levnadsnivå som *resurser till ökad handlingsfrihet*. *'Resurskomponenter'* som syftar till att upphäva det onda tillstånd, i vilket individer och hushåll är prisgivna de yttre omständigheternas tvång, alternativlösa och utan resurser att styra och kontrollera sina liv.

Utredningen ansluter sig därmed till en människouppfattning, i vilken individen är aktiv och medveten i gestaltandet av sina förhållanden. Men

denna princip tunnas ut i praktiken av prioriteringen av det politiskt påverkbara, dvs av komponenter som samhället (politiker, myndigheter och experter) kan åtgärda. Dock, nya viktiga dimensioner har förts fram, så t ex i komponenten 'politiska resurser', som slår vakt om individers egna möjligheter att påverka politiska processer och att skydda sig mot existerande sociala institutioner (Johansson, 1970).

Den finländske sociologen Erik Allardt (1975) går längre i att utveckla välfärdsdiskussionen i kvalitativ riktning. Han indelar välfärd i levnadsnivå och livskvalitet: *Levnadsnivå* hänför sig till sådana behov som kan tillfredsställas med materiella och impersonella resurser, medan *livskvalitet* står för behov som tillfredställs i förhållande till andra människor, natur och samhälle. Ett samhälle kan väl ha en hög levnadsnivå men ligga lågt i fråga om livskvalitet. Förutsatt en viss miniminivå, kan det också förhålla sig tvärtom. Fyra utfall är i princip tänkbara:

	levnadsnivå hög	levnadsnivå låg
livskvalitet hög	+ +	+ −
livskvalitet låg	− +	− −

De två dimensionerna, levnadsnivå och livskvalitet, är relaterade till skilda bakomliggande människouppfattningar. Svante Nycander (DN, 15/5-76) tillskriver det svenska välfärdstänkandet en socialbehavioristisk orientering. Människornas liv formas av yttre förhållanden. Det gäller för samhället att utveckla goda yttre villkor. Objektiva, mätbara goda faktiska förhållanden, och människorna reagerar nära nog automatiskt med att utveckla goda sidor – och om de inte gör det bör de bli föremål för vård eller behandling.

Nycander kritiserar den alltför enkla tron på 'den sociala bakgrunden', som bortser från människan själv som orsak till hur individens och samhällets liv blir gestaltat. När samhällets företrädare i solidaritetens namn tar ansvaret för de svaga och börjar planera för de eftersatta, riskerar deras solidaritet att urarta till en ringaktning av dessa gruppers inneboende möjligheter.

Med hänvisning till Siri Næss räknar Allardt upp kännetecken på rikt inre liv: aktivitet, självkänsla, förmåga till ömsesidighet, närhet och samhörighet – och ovanpå allt en grundstämning av glädje. Detta är i en mycket grundläggande mening exempel på resurser 'med vars hjälp individer' (och kollektiv), 'kan kontrollera och medvetet styra sina levnadsvillkor'. De faktorer som påverkar denna typ av resurser är betydligt mer komplicerade och djupverkande än god miljö i yttre bemärkelse.

Människor utvecklar sina resurser i aktiv växelverkan, genom delaktighet och samspel. Eftersom erfarenhet och handling frigör resurser kan inte andra människor utveckla någon enbart genom sina handlingar/behandlingar, hur välutbildade och välmenande de än må vara. Paradoxalt nog är vägen till autonomi och individualitet alltigenom social. Allardt beskriver livskvalitéer i termer av *hur man förhåller sig till andra männsikor och vad man är i relation*

till samhället. Resultatet av denna grovsortering fångar Allardt in i kategorierna 'att ha', 'att älska' och 'att vara'.

'Att ha' täcker gamla mått på objektiv välfärd. 'Att älska' handlar om ömsesidiga relationer, gemenskap och att bry sig om andra. 'Att vara' blir operationaliserad till meningsfull verksamhet, anseende, politiska resurser och en existens, där man i enkel mening inte är utbytbar mot andra. Vi tolkar 'att vara' som uttryck för individens autonomi, medan 'att älska' inbegriper individens beroende av och ansvar för andra människor. Nu börjar det brännas – vi närmar oss frågor om förhållandet mellan individ och samhälle.

I "Allting en trasa? – En bok om livets mening" (1975) finner filosofen Mats Furberg att det inte finns någon mening *med* människans liv. Varken högre makter eller samhällssystem kan ta sig rätten att diktera syften vare sig det gäller guds, statens eller världsrevolutionens planer. All 'mening' ligger i vad hon själv lägger för vikt *i* sitt liv. Livets mening är alltid en personlig fråga, som andra inte kan svara på för oss. Idén om människans autonomi innesluter idén om hennes förmåga att ställa upp livsmål för sig själv. Furberg menar, att politiska åtgärder inte kan åstadkomma mer än att de *"bereder plats* för ett liv som kan kvalificera sig som meningsfullt eller meningslöst". Men även detta är av vikt. Furberg gör följande uppdelning av plikter gentemot andra. Uppdelningen torde kunna gälla även för den samhälleliga välfärdspolitiken.

1 *att avhålla oss från att skada vår nästa*
I vår tolkning t ex granskning av de sociala kostnader ekonomiska och politiska åtgärder medför, försvar av natur och miljö.
2 *att bidra till att han (hon) får tillfälle till grundläggande autonomi* t ex utvidgat självbestämmande/medbestämmande inom olika livs- och institutionsområden.
3 *att främja hans/hennes 'högre behov'*
Basbehoven antas tillgodosedda, de högre behoven skulle enligt vår tolkning uppmuntras med kulturpolitisk värdediskussion, massmediainnehåll som reflektivt speglar människors vardags-drama.

Furberg kallar det för en *grundplikt* att öka andras förmåga till självstyre (1 och 2) medan han reserverar termen *"positiva plikter"* för sådant som görs gentemot autonoma människor, som själva tar ställning och väljer (3). Man kan se det så, att det är autonomin, handlingsfriheten, som är källa till behov av reflektion och vissa andra 'högre behov'. Inte så illa som välfärdspolitiska tumregler. Var hamnar vi nu, sedan vi konstaterat individens autonomi och begränsningarna i vad som kan åstadkommas med politiska åtgärder? Men vad förutsätter individens autonomi – det är uppenbart i det Allardt och Furberg skriver, att det inte handlar om att upphöja 'det distributiva flertalet' till något eftersträvansvärt i samhället. Furberg skriver om *skälig beredskap* inför livet. Alla människor ställs då och då inför frågor som kräver brådskande, handlingsobligatoriska, tidsbundna och oåterkalleliga ställningstaganden. Då gäller det att vara skäligt rustad med värderingar som styr ens val. Handlingsobligatoriska frågor uppkommer i situationer som kräver att man omgående *gör* något. Tidsbundna frågor har en tidsgräns som inte kan uppskjutas utan att dröjsmålet blir en underlåtelse. Våra handlingsval har

stundom oåterkallelig karaktär. Det gjorda kan inte göras ogjort. Men åtskilliga brådskande frågor kan förutses. Furberg ställer upp ett blygsamt ideal om *skälig beredskap:*

"Skälig beredskap förutsätter personlig erfarenhet av t ex lidande, smärta och förödmjukelse, förmåga att känna sig in i andra människors situation samt vilja att omsorgsfullt och opartiskt ta i bruk dessa erfarenheter och denna förmåga. Den skäligt beredde är inte blott informerad."

Det ligger nära till hands att tillfoga kollektiv erfarenhet och reflekterad ideologisk gemenskap som en källa till skälig *värde-beredskap.* Det handlar om att ha tillgång till normer och värderingar som bidrar till att definiera situationen, att ha funnit fram till riktlinjer och tumregler som man är rädd om och slår vakt om tillsammans.

Vad skulle det innebära för vår diskussion om förhållandet individ och samhälle om vi utgick från ett meningsfullt liv i Furbergs termer: Det finns mening i livet, förutsatt att människor själva bestämt vilka syften de strävar att förverkliga, att de rustat sig med normer och ideal till en skälig beredskap inför brådskande livsfrågor. Denna definition saknar inte frändskap i riktning med låginkomstutredningens definition av levnadsnivå som ökad handlingsfrihet, men skiljer sig från denna i att Furberg går längre i preciseringen av vilka frågor som bör styra resursanvändandet.

Vi är ute efter precisering av svaren – *innehållet* i en kollektiv värdeberedskap, ett värdeinnehåll för samverkan och en ledtråd för gemensamma strävanden. *Även autonoma individer är bärare av sociala mönster.* För att individens självbestämmande skall kunna förverkligas i största möjliga utsträckning förutsätter detta en existensform "där handlingar inte utförs oavhängiga av varandra och med egenintresse, men där delarna tvärtemot kan känna igen sig i helheten och veta att de *är* och *skapar* helheten". I tillstånd av social atomisering blir självbestämmande en fiktion. Eftersatta grupper riskerar att komma i kläm och att få sin autonomi begränsad av andra individers otyglade framfart.

Vi menar, att forskning om välfärd och livskvaliteter behöver kompletteras med forskning kring levnadssätt. Den skulle karaktäriseras av följande drag (efter Dahlström, 1976, i samtal med Rita Liljeström):

1 Strävan efter *helhetlig bedömning* av människors tillgång på resurser, sociala relationer och behovstillfredsställande i både objektiv och subjektiv mening. ". . . Livskvaliteter har att göra med människors sätt att leva och vara tillsammans och därmed med olika slag av total samhällelig tillvaro och det går inte sektor för sektor och behov för behov räkna sig fram till mer eller mindre av livskvaliteter. (Dahlström, 1976).
2 Strävan att utveckla analysen att innefatta *social-etisk diskussion* och kritisk granskning av konsekvenser hos olika typer av lösningar där hänsyn tas till individens livskarriär och utvecklingsmöjligheter och samhälleliga fördelar och nackdelar, för enskilda, kollektiv och för hela samhället. Olika slag av lösningar står i konflikt med varandra och valet mellan dem är frågan om olika levnadssätt som människorna själva måste välja emellan.
3 Strävan att i största möjliga utsträckning se individen/familjen i dess *samhälleliga sociala relationer* och söka belysa vad dessa innebär ifråga om

social identifiering, individuellt och kollektivt, och vad detta betyder för individens utveckling och självförverkligande, bedömt både objektivt och subjektivt. Sociala kvaliter rör sig om kollektiva resurser och kollektiva lösningar med olika slag av roller för människor.

I det avslutande kapitlet försöker vi illustrera vad som ledde oss till funderingar över social atomisering, individens autonomi och kollektiv värdegemenskap.

11 Bärare av sociala mönster

Vi påtog oss i föregående kapitel att diskutera familjerna i Sibbhult och Bromölla i ett helhetligt perspektiv. Vad identifierar sig familjerna med socialt? Vilka samhälleliga konsekvenser har deras livsmönster?

Vad handlar de individuella livsprojekt om som tar form över decennierna? Vad är det som håller familjerna samman? Så vitt vi förstår är svaret: barnen, huset och släkten. Ett uråldrigt mönster av blodsband och härd i en modern egnahemsversion. Men ett mönster med nya inslag.

Vi tolkar detta mönster i ljuset av att de flesta kvinnor och män har arbeten som varken ger utrymme för självbestämmande eller medbestämmande. Många är politiskt och fackligt passiva och lever ett tillbakadraget privatliv. Vi försöker visa hur de inom ramen av hem, barn och släkt strävar efter att uppnå viktiga livskvaliteter som autonomi, skapande aktivitet och social identifiering. Hemmet synes vara den enda plats som låter dessa kvaliteter utvecklas.

Därefter beskriver vi det sociala mönster som familjerna är bärare av i ett tre-generationers-perspektiv. Vi överlämnar åt läsaren att dra slutsatser.

11.1 Familjesammanhållning som livsprojekt

11.1.1 *Barnen*

Vad betyder det att ha barn? Låt oss skilja på barns betydelse i två bemärkelser: som omedelbar föräldrakärlek och känslomässig identifiering och som en livsuppgift i investeringen för barnens framtid. En aktuell och en framåtriktad tillfredsställelse. Observera, att även om band mellan föräldrar och barn har en uråldrig prägel, så är de inslag vi dragit i förgrunden av tämligen sent datum. Det känslomässiga beroendet mellan föräldrar och barn har i vårt samhälle en specialiserad och renodlad karaktär, frikopplad från det arbetets, träningens, arvets och religionens mångfaldiga förpliktelse – mönster som funnits tidigare. Seabrook (1976) beskriver det brittiska arbetarbarnets förändrade belägenhet i följande ord:

"Män och kvinnor ägnade sina barn en uppmärksamhet som de själva förvisso aldrig varit föremål för och som de improviserade på ett klumpigt sätt, varigenom de hos dem skapade ett djupgående personligt beroende, medan det tidigare bara hade förekommit ett kulturellt beroende. I det förflutna hade barnen insupit kulturens värderingar från sina föräldrar och far- och morföräldrar, utan att uttryckligen ha lärt dem. De hade helt enkelt iakttagit vuxna personer och hos dem observerat de rätta replikerna och svaren.

Världen utanför familjen blev, inte en förlängning eller fortsättning av livet inom den, utan något hotfullt, farligt; och föräldrar överförde till sina barn sina egna dunkla farhågor och uppnådde vad de var ute efter – sällskap i sin ensamhet, tröst för den förlust de hade lidit. I stället för en kulturell kontroll av tankar och vanor satte de en känsla av personlig oumbärlighet. Medan barnen förr i världen skulle ha varit i stånd att överleva utan kulturen blev de nu beroende av stödet från individer – ett betydligt farligare inflytande än det som utövats av gemenskapens inneboende och allt genomsyrande värderingar, som hitintills hade haft det avgörande inflytandet på deras liv."

Det är betydligt vanligare med jämförelser som hänvisar till utvecklingspsykologiska rön och ökad upplysning. Enligt vår mening kompletterar Seabrook bilden med sin beskrivning av *beroendets* ändrade karaktär från kollektiv kultur till personlig känslobundenhet. Denna förändring innefattar också moderns/kvinnorollens starkare specialisering på känslomässig kontroll (jämsides med att fabriker och service-inrättningar övertog kvinnors produktiva uppgifter inom familjen).

Vi har tolkat föräldrakärlek som en daglig beredskap till känsloarbete. Att ta emot ett barns tillit och psykiska totalitet och att svara på alla slag av återverkningar av sitt eget (och andras) handlande gentemot barnet. Ett personlighetsformande samspel.

Men i det socialt isolerade mor–barn förhållandet inträder psykiska processer av liknande typ, som dem vi beskrev för hemarbete (se avsnitt 4.2). Moderskapet som en dröm och ett ideal driver fram förväntningar och uppställandet av en personlig standard 'av-mig-själv-som-god-mor'. När man inte lyckas leva upp till sina föresatser tornar sig känslor av otillräcklighet och skuld. Smärre störningar hos barnet blir lätt uppförstorade till självförebråelser och nya goda föresatser som i sinom tid alstrar mera självförebråelser. Vi möter en slående skuldberedskap hos många kvinnor. Enstaka mödrar i vårt material har en känslomässig identifiering med barnet av ett självutplånande slag.

Eftersom fäderna först under senare år dragits in i debatten, går fäderna ännu tämligen fria i ovannämnda avseenden. Ca hälften av papporna har deltagit relativt litet i vården av mindre barn. Drygt fjärdedelen har på grund av yttre eller inre hinder i stor utsträckning missat en nära känslokontakt med sina barn.

Den distinktion, mellan två typer av ensamhet, (avsnitt 10.3.3) som skilde mellan social och känslomässig ensamhet, har en vid tillämpning. Den gäller också för barn (och åldringar). I ett privatiserat familjeliv med starka känsloband till föräldrarna, ibland mest till modern, får barn visserligen sina känslomässiga behov tillgodosedda, men de kan vara undernärda på social stimulans från andra människor. Den ofta ensidiga betoningen av föräldrarnas betydelse riskerar att tappa bort vad större kontaktytor till andra vuxna och barn kan tillföra barnets utveckling. Endast 33 personer av 81 var positiva till daghem för sina egna barn. En viss misstro mot daghem utgår ur föreställningar som ställer daghem och hem mot varandra, i stället för att se dem som miljöer, som svarar mot kvalitativt olika utvecklingsbehov. Samma resonemang gäller som sagt också för mödrarnas behov av känsloarbete och andra slag av social stimulans. Med andra ord, kärleken mellan föräldrar och barn har sina begränsningar trots allt.

Barnet är en investering som sträcker sig utöver individen själv – mot framtiden. Vi skall i nästa avsnitt återknyta till föräldrarnas aspirationer för sina barn. Både känslobanden och investeringen i barnens framtid inrymmer livskvaliteter av 'att älska' i Allardts mening.

11.1.2 *Huset*

Våra familjer bor vanligen på orter där småhusbebyggelse dominerar. Flerfamiljshusen har kommit till först under senare år. Samhällena ligger i en lantbruksbygd där gården, huset och trädgården är lika med hemmet. Den rätta inramningen för familjen. För människorna här har lägenheten ofta prägel av nödlösning på bostadsfrågan. Huset är ett angelägnare sparmål än det är i större tätorter där lägenheter är vanliga boendeformer. I våra intervjuer är huset ett återkommande tema.

34 av 47 barnfamiljer bor i egen villa. De 13 återstående familjerna bor i hyreslägenhet. Fem av dessa har antingen husplaner på gång eller önskar sig ett hus så småningom. Man kan gott säga att Huset är ett viktigt livsmål för majoriteten av familjerna. Varför?

I sitt eget hus är man sin egen herre. Man rår över sig själv. Huset är förknippat med självkänsla och autonomi. Vilka ingredienser har autonomin?

"Vi har blitt nya människor sen vi kom i huset. Fördelarna? Det är känslan att kunna gå ut i trädgården och sätta sig när det är skönt väder. Det har nog med jobbet att göra. Man står vid den här djävla maskinen dag ut och dag in. Så kommer man hem till en lägenhet, instängt! Disk och mat att ta över!

Nej, bara känslan att komma hem till huset är annorlunda! Det är en massa jobb men det är ju roligt när det är fint. Var gång det blir vår måste man ut. Man har känslan av att vara instängd i lägenheten. Vi flydde ut med bilen.

Man är nästan som en växt på våren, man livas upp och lever ut, och på höstkanten sluter man sig igen."

En frihetskänsla för den maskinbundna och upplevelse av natur och årstidernas växlingar. Janne och Rosa bor fem kilometer från fabriken. Runtomkring är landsbygd med kohagar och åkrar. Rosa står och lägger in egen persilja i plastpåsar. Barnen leker med ankorna. Janne läser tidningen med en vildsint kattunge runt benen. Huset håller på att rustas upp och all fritid går åt till dylika ting. Huset innebär att skapa med sina egna händer. Många har byggt det mesta själva:

"Vi har legat vid sidan om varandra och spikat. Jag är inte rädd att ta i när det kniper. Far dog när jag var sju år, och det var bara att ta i. Det har jag lärt sen barnsben".

"I en lägenhet finns det inte nåt att göra. I ett hus kan man göra vad man vill, inne och i trädgården. Det är roligt att göra saker med händerna. Det mesta i huset har vi gjort själva. Hennes tidigare arbete innebar att vi kunde köpa en tomt".

Den kreativa aktiviteten kan förläggas i prunkande trädgårdar som tar det mesta av sommarens fritid, eller i att bygga en öppen spis på altanen eller i inredning med dyra soffgrupper eller i pynt med smågrejor, statyetter, krukväxter och ljusstakar.

Autonomin finns i att kunna bli kvitt påträngande social kontroll:

"Jag skulle aldrig vilja bo i lägenhet. Det som är bra med hus är att man är för sig själv och inte beroende av nån annan. Man kan bada klockan två på natten. Det är bra särskilt när man jobbar skift och kommer hem sent. Det är skönt att barnen kan skrika och att man kan lyssna på radio mitt i natten. Och så har man nåt till barnen när man går bort, en investering."

"Jag bodde ett år i lägenhet. Det var hemskt. Grannarna kunde höra bara man satte ett glas på bordet. – Fester med kompisar hade jag, och det blev tillsägelser. Och en gammal tant snokade – gluttade i dörren så fort man kom och gick. Nej, det gör man aldrig om. Huset är värt att kämpa för."

"Jag älskar trädgården. Och att få stänga sin egen dörr utan någon annan utanför. Det är bra för barnen och värt alla uppoffringar. Är man född på landet vill man ha eget hus. Lägenhet är som ett fängelse.

Men ibland betyder huset ekonomisk press och bundenhet:

"Jag är pressad av huset, av att det ser ut som det gör. Pressad för grannarna, för det måste rustas upp och vi får inget lån. Ibland tycker jag att det bara inte går. Om jag inte hade haft huset hade jag nog haft mindre huvudvärk."

"Det blir för mycket för mig – jag orkar inte med det. Det blir större yta att hålla efter, och mera ansvar. Man får göra allt själv. Vi hjälps åt i trädgården. I och för sig tycker jag om det. Bra avkoppling att vara i friska luften. Men jag vill tillbaka till lägenhet. De andra vill inte det. Jag har ansvar för amorteringar och räkningar. Jag har ansvar för allt. Får kanske tio kronor över för det personliga. Det är inte värt det att bo i villa."

Huset påverkar arbetsfördelningen mellan makarna på ett tvetydigt sätt. Å ena sidan bidrar husköp till att äkta män förlikar sig med tanken att hustrun förvärvsarbetar. Det är nödvändigt för att klara omkostnaderna. Å andra sidan låser huset fast arbetsfördelningen, så att hustrun binds vid hushållets innesysslor medan mannen ägnar sig åt arbete med huset, tomten och trädgården. Ett par kvinnor upplever hemarbetet betydligt mer tillfredsställande i villa än i lägenhet, och motivationen för förvärvsarbete minskar, i all synnerhet om huset medför grannkontakter för sociala behov.

Men några familjer har tagit sig vatten över huvudet.

"Hans alkoholproblem började egentligen 1965 i större omfattning. Då byggde vi ett hus. Fick ekonomiska bekymmer . . . Han började supa över helgerna, men skötte jobbet. Barnen, speciellt den stora flickan, blev rädda för honom och flickan åkte till mormor varje fredag."

Sådan är bakgrunden till ett par av skilsmässorna.

Eget hus förmedlar intrycket att husköpet är ett projekt som kräver gemensamma ansträngningar och försakelser under lång tid. Det gäller att hushålla klokt, att leva sparsamt och att avstå från saker man varit van vid. Ibland får man intryck av att husköpet varit den sammanhållande kraften mellan makarna, dels på grund av sin ekonomiskt tvingande karaktär, dels som drömmen om framtiden:

"Det har frestat på vårt förhållande, men vi ångrar aldrig huset. Man svetsas ihop och vi har kämpat för det och det håller oss ihop. Om vi gick ifrån varandra, så skulle vi aldrig kunna få det så här igen" (syftar på huset).

Vanligt är dock att ansträngningarna för att förverkliga drömmen om det egna huset *hindrar samvaro* mellan familjemedlemmarna. Familjerna som

har hus har offrat arbete, tid och pengar. Männen har arbetat extra och de har levat under stark ekonomisk press.

Reparationer av huset, trädgårdsarbete, underhåll, pyntning och städning för att hålla huset i skick kräver tid och ansträngningar. Man avstår från umgänge, från tidigare intressen och gemensam samvaro. Även när huset inte kräver underhåll binder det invånarna till sig: när man lagt ner så mycket pengar och möda, måste man ju använda det sedan. Man stannar hemma på semestern för att njuta av trädgården.

Följande uppställning sammanfattar fördelar och nackdelar med huset som Livsprojekt; så som vi fångat upp dem i samtal om boendet.

– trädgård, skapande arbete, närmare naturen	ekonomisk bundenhet och bekymmer
– frihet från social kontroll	isolering från sociala sammanhang
– handlingsfrihet, sysselsättning	tidspress och/eller låst arbetsfördelning mellan makar
– större utrymme för barnen	mindre kontaktytor till andra vuxna
– binder mannen till hemmet	föga tid för samvaro
– håller samman familjen, en plats för barn att samlas	utesluter andra alternativ för fritid och semestrar

Huset bidrar även till en klarare markering av åtskillnad mellan arbete och familj-fritid. I kombination med resavstånd verkar huset för koncentration av arbetstiden. En önskan om fritid som sammanhängande blocktid hellre än kortare arbetsdagar. Några familjer har vägt mot varandra vad huset ger och vad det kostar, och de har medvetet valt bort huset. Det finns annat: arbete, resor och nya upplevelser.

Huset kan på en gång vara en manifestation av autonomi och av konsumtionsnivå. En villaägare antyder möjligheter för andra boendealternativ:

"Lägenhet! Det är inte bara det att det är trångt– det väsnas, man blir störd, man retar sig. Folk jobbar skift och badar mitt i natten. Man blir själv hämmad. Det kunde ju vara fin kontakt, man är nära, men man hälsar ju inte på varandra. Det skulle kunna planeras med träd, buskar och gräs! Man kunde gå ut och få kontakt ute. Men inte! Nu har de börjat med kvartersfester och det var en djävla uppskattning av det."

Det skulle kunna vara annorlunda. Boendeformer som blev planerade och uppförda med tanke på självbestämmande, behovet att skapa med sina händer, naturupplevelser, ytor och aktiviteter för barn, men också med större sociala nätverk, mer gemensamma angelägenheter, mer anledning till medverkan och samvaro.

11.1.3 *Släkten*

Vad betyder släkten?

Man föds in i en släkt – eller gifter sig i den. Man blir tilldelad sin plats i släkten för att man är född eller ingift. Det krävs inga formella meriter eller prestationer. I ledet av generationer, i raden av syskon och ingiften intar varje person en unik position till samtliga andra så som t ex dotter, syster, hustru,

mor, svägerska, faster m m. Hon/han är relativt outbytbar. Sammanhanget i tiden, de givna positionerna till alla de andra och en viss grad av 'oersättlighet' svarar mot livskvalitén "att vara" i Allardts mening, och också mot behov att vara unik, enligt Furberg. I släkten är man på en gång som alla andra; frände, anhörig, närstående – och olik alla andra i sin förutbestämda position till de andra. Detta innebär både gemenskap (att älska) och avgränsad identitet (att vara). Elisabeth Bott (1971) har på ett liknande sätt betonat tillskriven trygghet, kollektiv indentifikation och den med ritualer bekräftade kontinuiteten i släktrelationer.

Familjesammanhållning som livsprojekt svarar enligt denna tolkning mot väsentliga livskvaliteter; autonomi, identitet och behov av identifiering med andra. Hur ser det större samhälleliga mönster ut som bildas av alla livsprojekt kring barnen-huset-och släkten? Vi börjar söka svar på den frågan genom att se på förändringar över generationerna.

11.2 Ett tregenerationers perspektiv

11.2.1 *Männen jämför sitt liv med sina fäders liv*

Den vanligaste uppväxtmiljön för kvinnor och män bland våra 47 barnfamiljer är i jordbrukar- eller lantarbetarhem. I ca hälften av familjerna har åtminstone den ena av föräldrarna sina rötter i jordbruk. Därnäst vanliga yrken är fabriksarbetare och stenarbetare. Bland mor- och farföräldrarnas övriga yrken kan nämnas smed, chaufför, cykelreparatör, målare, rörläggare, musiker, murarhantlangare, timmerman, travtränare och företagare. Vid en granskning av yrkesverksamheten på kvinnosidan visar det sig, att av de 20 kvinnor som kom in i 'mansjobb' med försöksverksamheten, så har sju kvinnor mödrar som själva varit fabriksarbeterskor. Fyra av materialets 'mormödrar' har faktiskt arbetat vid Ifö-verken. Fem kvinnors mödrar har ensamma dragit försorg om en barnskara på grund av mannens död, spritmissbruk eller upplöst äktenskap. De har klarat levebrödet som bagerska, servitris, städerska, lantarbeterska resp. fabriksarbeterska.

Minst 27 av 47 (några uppgifter saknas) av kvinnorna har således mödrar som deltagit i produktionen i lantbruks-, fabriks- eller något annat förvärvsarbete. Majoriteten av mormödrarna har således inte kunnat leva som försörjda hemmafruar med moderskapet som huvuduppgift. Några av döttrarna/kvinnorna tar sin egen starka orientering till arbetslivet som något tämligen självfallet.

När kvinnor och män i vårt material jämför sig med sina föräldrar utfaller jämförelsen i regel till deras egen fördel. Livet var hårdare förr. Hotet av arbetslöshet och fattigdom var en realitet för många farfäder:

"Det är mycket stor skillnad. Vi var nio barn. Han var ensam försörjare, stenläggarhuggare. Han hade inte ens en cykel. Han gick en och en halv mil till berget och tillbaka. Sen skötte han gården."

"Jämfört med far har mitt liv varit mycket mer positivt. Han levde i den verkligt svåra depressionstiden. Han var sjuk och hade svårt att klara familjen. Vi var sju syskon. Han var cykelreparatör. Mor var hemma. Jag har haft ett himmelrike jämfört med honom."

"Jag har det bättre än far. Han hade svårt med att få arbete. Svårt med mat och allt, skulle jag tro."

"Min far hade ett hemskt liv. Han miste min mor när hon var 33 år. Far var ensam med fem barn att försörja. En syster, som var tre år äldre än jag lagade mat och en snäll faster hjälpte far med oss barn. Men vi fick stoppa våra strumpor, laga våra träskor, mjölka kor och hämta ved. Vi hade ett litet torp med några djur. Faster hade ett barn och var ensam. Hon hade blivit övergiven av barnafadern, men ville själv aldrig ha någon annan . . Senare blev fasters käraste syster nervsjuk och dränkte sig. Far tog det så hårt att han själv dog strax efteråt, bara 49 år gammal."

Mot denna bakgrund framstår läget som ljust för en arbetare på 1970-talet.

"Jag har det mycket bättre än min far. Hyresbidrag, sjukkassa, ATP, barnbidrag, telefon, radio, TV, bil. Och renligheten! Vi hade ju löss och loppor och kackerlackor."

Men utvecklingen känns ändå inte helt entydig för alla:

"Vi har ju högre standard nu. Men det var lugnare förr. Både på arbetsplatserna och hemmen. Folk engagerade sig mera för varandra förr. Nu är man för stressad och uppskruvad. Det är press och tryck hela tiden att man skall hänga med i samhällsutvecklingen. Det är något över en hela tiden."

Hos enstaka invandrare kan finnas en känsla av att man har ett sämre utgångsläge än fadern:

"Jag har det lite sämre än pappas liv. Han hade ett bättre yrke. Inget tempojobb. Och morsan behövde inte jobba. Och han klarade att försörja flera ungar."

Men för flertalet gäller, att de har det oändligt mycket tryggare och bättre än föräldrarna. Familjernas standard vittnar om en snabb omvandling från fattigdomskultur till en konsumtionskultur, för att nu låna uttrycken från sociologen Jeromy Seabrook (1976) som beskriver motsvarande dramatiska förändring för brittiska skoarbetare i Northampton. En generation som hade anpassat sig till och formats av fattigdomen hotades plötsligt av en helt ny framtid, där människor ställde nya anspråk på att njuta och ha det bra. Fattigdomen hade haft sin trygghet av oundviklighet och medfört en anpassning till barndödlighet, obeveklig nöd och ett liv utan hoppets frestelser.

"Min farmors tretton barn uppfostrades till att bli arbetare utan yrkesutbildning, på samma sätt som deras föräldrar hade fötts till att bli tjänstefolk eller lantarbetare. Det fanns en känsla av förutbestämd visshet; så snart mina farbröder och fastrar kunde lämna skolan hade de av sin mor förts till skofabrikerna . . Barn växte upp utan att vänta sig något annat liv; de efterliknade sina föräldrar . . . De lärde sig lydnad och oberördhet . . De sökte sig äktenskapspartner . . som arbetade på samma fabrik eller som bodde vid samma gata. De var beredda att fylla på arbetskraften på samma sätt som deras föräldrar gjort. Men så skedde något som bringade oordning i kulturens flöde. Ett ögonblick såg de en glimt av framtiden och tvekade; de såg möjligheten av en arbetarklass som inte var evigt utarmad, oskön och utestängd. De förutsåg ett liv där det skulle vara möjligt att äga och att njuta. På 1920–1930-talen lärde de sig att det var möjligt att upphöra med trälgöra och ständiga barnafödslar, att vägra kännas vid disciplinen och självföraktet som hörde samman med deras verksamhet som industriarbetare. Deras kroppar, som de inbillade sig inte var ämnade för något annat än

personlighetsberövat mekaniskt arbete kunde bli till otvetydiga och enskilda företeelser, med sina egna önskningar och behov som inte nödvändigtvis måste gäckas och undertryckas... Fattigdom och utsikterna till fattigdom hade bestämt hela deras uppfattning av livet, av mänskliga relationer, av moral... Man kan inte överskatta den omvälvning som förorsakades inom arbetarklassen av förändringen från ett samhälle baserat på fattigdom till ett baserat på konsumtion..."

Många av våra familjer delar denna västerländska erfarenhet av en dramatisk omvandling under en generation. Några av dem uppfostrades ännu efter fattigdomens bud. Med Seabrooks ord: "deras barndom var en våldshandling i sin begränsade men brutala förberedelse av dem till grovarbete". De minns ännu förhållanden som det har varit svårt att prata om. När vi sociologer kommer, händer det att man har laddat upp med sådant som länge legat undertryckt. Ville 48 år, hörselskadad från fabriken berättar:

"Detta som jag säger nu har jag aldrig berättat för min fru, inte förrän nu när du skulle komma. Hon tyckte det var för hemskt när hon fick reda på det: Far jobbade som statare. När jag var sju år köpte han ett litet lantbruk. Där fick jag jobba och slita. Jag hade ingen barndom. Det enda man fick var stryk. Han hade en tunn livrem som han vek dubbel, och så slog han i ändan. Han kunde slå nästan utan orsak. När jag t ex skulle handla i affärn tog det för lång tid tyckte han. Men det var inte mitt fel, men då slog han. Sånt hände många gånger.

Far var inte särskilt religiös. men hade jag vägrat gå till söndagsskolan, hade jag fått stryk. Man fick aldrig leka. Aldrig sparka boll. När jag var femton år tjatade jag mig till att få sluta jobba på gården, även om far ville tvinga mig till det.

Han bor här nu, 77 år gammal. Jag har nämnt detta för honom en gång. Då började han gråta."

Vi frågade männen i lika-jobb-familjerna om det var något annat de egentligen hellre hade velat göra (än sitt nuvarande jobb)? Fjorton män hade hellre önskat sig andra arbeten. Mest uttalade är önskemålen bland män som har lika jobb med kvinnor. Tio män mot fyra bland de äkta männen till kvinnor i mansjobb önskar sig något annat.

Drömmen om utbildning dominerar antingen som en åtrådd väg som var tillbommad för den fattige ynglingen eller som en av ungdomens försummelser. Utbildningsdrömmen torde ha hämtat näring från efterkrigsdecenniernas skoldebatt och de politiska idéerna om utbildning som ett instrument för jämlikhetssträvandena. Flera av männen torde med rätta ha känt sig hemma i den "begåvningsreserv' som 1950-talets psykometriker testade och beräknade fram.

Rune var stamanställd under några år. Kanske hade han kunnat läsa sig vidare inom det militära. "Om jag fick leva om, skulle jag till varje pris försökt få en utbildning att bygga vidare på."

Gjutare, 50 år

"Jag hade ideér om att utbilda mig, men det var tjat hemifrån om att komma ut och tjäna pengar. Det var mina gamla föräldrar. Har man inte stöd hemifrån så blir det inget med någon utbildning... Om jag fick leva om mitt liv hade jag studerat."

Glaserare, 31 år

"Jag skulle satsa på yrkesutbildning om jag fick leva om. I stället för att bara jobba och tjäna pengar direkt."

Sättare, 39 år

"Hade jag fått välja hade jag blivit lastbilschaufför. Far var det, men han varnade mig. . . Då skulle jag inte gått härnere. Då hade jag satsat på ett yrke."

Glaserare 26 år

Ett par män drömmer tillbaka till 'fria yrken' som lastbilschaufför på huvudvägar över Europa eller till sjöss:

"Jag har varit sjöman i fyra år, mellan 15 och 19. Och det var inte så många år sen det sög i magen när man såg en båt på TV. Nu har jag kommit över det. Det var spännande. . ."

Ytterligare ett par män upplever att äktenskap och barn satt lås på all vidare planering för dem:

"Jag skulle knappat ha stannat här om jag vore ungkarl. Ingen framtid i arbetet. Det är för splittrat."

"Om jag hade vetat vad jag vet nu, hade jag aldrig lämnat sjön. Då hade man sluppit fruntimmer också. Man hade sluppit allt ansvar."

I jämförelse med sina fäder har de allra flesta män ett bättre liv. Men samtidigt har anspråken höjts. Många män är medvetna om att de har outnyttjad kapacitet, att deras arbetsuppgifter i regel inte tar deras förmåga i anspråk, än mindre deras utvecklingsmöjligheter. Den politiska debatten har lett dem att tro på en förändring via utbildning, i stället för att resa krav på arbetsmiljö, arbetsdesign och omorganisation av arbetets och ansvarets fördelning. Eller som vi tidigare har uttryckt det, välfärden blev förlagd utanför fabrikerna. Många såg skolan som en stege för rörliga individer att lämna sin sociala bakgrund.

11.2.2 *Kvinnorna jämför sitt liv med sina mödrars liv*

För kvinnornas del handlar den stora omvandlingen om fruktsamhetens ändrade villkor: antalet barn, tätheten i födslar och tillkomsten av möjligheter till födelsekontroll och planering av familj. Tidigare bestämdes deras liv ofta av det på en gång slumpmässiga, men obevekligt livsavgörande i att 'bli med barn'.

När kvinnorna jämför sig med sina mödrar, så tänker de i första hand på raden av barn och det tunga hemarbetet:

"Min mor hade det mycket mer slitsamt än jag har haft det. Hon födde alla åtta hemma, och det var fattigt. Jag skulle aldrig vilja byta med henne."

"Många barn och så, usch! Så tvätt efter alla. Hon har fått vara hemma hela tiden. Hon klagar aldrig. Har fått tatt emot det. . . Konstigt. Innan skulle man ha en massa barn, tio–tolv. Mamma säger inget om att jag har ett barn. Hon tycker 'det är ju lugnare så'."

"Tänk, sex barn och skrubba allt för hand!"

"Mamma hade många bekymmer. Med familj, pengar och barn. Barn på fosterhem. Pappa drack och mamma tålde inte se en flaska ens."

Åsas far dog när hon var sju år. De var sex syskon. Modern mjölkade och hjälpte till på olika gårdar. De fick lära sig att slita och vad fattigdom vill säga:

"Jag bestämde när jag var liten att inte ha många barn. Det bestämde också alla mina syskon. Man sätter inte fler barn till världen nu än man kan klara av."

Så är också skillnaderna i barnantal slående. Det visar sig att våra 47 mödrar har fått 112 barn, medan deras mödrar i sin tur hade 234 barn. Även om några av de yngre kvinnorna ännu skaffar sig barn, så har antalet barn sjunkit med ca hälften.

Ett par mammor med fem barn var kommenterar barnantalet så här:

"Det var inte tal om familjeplanering – det blev många (fnysskratt). Skulle jag få välja idag skulle jag valt två barn, för de kan få mer. Jag tror mina barn kunde känna att de fick mindre än andra. De hade inte så fina kläder, kände sig utanför. Mina två äldsta har fått känna på det. De yngre är lättare att handskas med. De äldre fick jag neka saker."

44 år

"Jag drömde aldrig om att bli mor till en massa barn för jag gillade inte barn så värst – det är klart jag tycker om mina egna barn. Det har bara blivit så att jag fått många barn".

47 år

Medan tendenserna i dag pekar på en tidig och koncentrerad fruktsamhet, finner vi bland försöksverksamhetens flerbarnsmammor i åldern 40–50 år en kringspridd fruktsamhet med åldersskillnader på 16–20 år mellan äldsta och yngsta barn.

Ava ser ledsen ut när hon besvarar frågan om det är något hon velat göra annorlunda i sitt liv:

"Det låter så hemskt. Jag skulle ha gjort en del annorlunda. Jag skulle dels ha fått barn när jag varit äldre, dels inte haft barn så långt in i åren. Vid min ålder behöver man tid för sig själv. Men jag menar inte att jag skulle ha haft barnen tätare heller. . .

Hon grips av ångest över att hon väljer bort barnen.

Nej, det har haft sina problem för flera kvinnor.

Dagas första och sista barn var oplanerade. Inför det yngsta som kom tjugo år efter det äldsta, oroade sig Daga:

"Vad skall grannarna säga, när de vet hur gammal jag är. Och min dotter sa till mig vad jag skulle ha sagt till henne om hon kom i samma tillstånd 'nej men mamma då, vad har du gjort!' ".

Även Gun berättar, att de fjärde barnet kom sig av att preventivmedel inte fungerade. Också Ullas minsting var oplanerad, ett resultat av en semesterresa till Kanarieöarna där det var så "varmt och romantiskt".

Detta var ännu en generation av kvinnor vilka barnen drabbade som ett öde – må sen vara en olycka eller en välsignelse. Sexualitet var något man inte talade om. Okunnigheten ansågs vara ett skydd för de ungas moral. En restriktiv myndighetsmoral motarbetade i decennier spridningen av kunskap om preventivmedel. Visserligen hade äldre svenska äktenskap redan tidigt på 1900-talet börjat förkorta raden av barn i äktenskap genom avbrutna samlag, men metoden torde ha varit svårare för de unga att behärska. Så det var de unga som hamnade i klyftan mellan myndighetsmoral och folkmoral.

Av våra 47 mödrar har 27 fått sitt första barn oplanerat. Arton av dem i åldrarna 17–20 år. I tre fall tog mormor hand om barnet fram till skolåldern

eller för hela barnets uppväxttid. I allmänhet har kvinnorna gift sig med barnets far kort efter barnets födelse – eller kort innan. I många fall var barnet önskat och äktenskapet planerat, även om tidpunkten kom lite överrumplande och tvingade paren att ställa om sig. Majas ord uttrycker något som flera kvinnor känner:

"Jag önskar att jag inte gift mig så tidigt *för att få leva lite innan.*"

Hanna Gavron (1966) finner i sin undersökning av unga brittiska mödrar, att 35 procent av arbetarkvinnorna ansåg att de hade gift sig för unga. Medan medelklasskvinnorna är mera kapabla att hävda sina individuella intressen gentemot barnet, så var det svårare för arbetarkvinnor att finna utvägar ur den isolering som moderskapet försatte dem i – i all synnerhet sedan de inte längre levde i arbetardistrikt, utan i socialt blandade och anonyma miljöer. De hastigt påkomna äktenskapen drabbar även männen:

"Det har aldrig varit nån planering i vårt äktenskap. Allt har varit tillfälligheter", säger Karl, och fnyser. Själv fick han ge upp sin yrkesutbildning eftersom han väntade barn och skulle gifta sig. Han måste plötsligt förtjäna mera.

Kvinnornas värderingar kommer klart till uttryck i de råd de ger sina döttrar – i den mån man överhuvudtaget vågar ge några råd? Döttrarna bör inte binda sig så tidigt. De skall vänta med att skaffa sig barn. De skall ha en chans till lite eget liv:

"Hon skall inte bli med barn i unga år."

"Nej, min dotter skall inte få springa ute. Hon skall inte bli med barn tidigt."

"Hon skall absolut skaffa sig ett arbete. Och inte gifta sig förrän hon blir 25, då har man rasat ut. Och barnen skall komma när hon är mellan 25–30. Sen blir man så gammal så man inte orkar leka med dom."

Mary vill lära sin dotter något som hon själv upptäckt:

"Hon skall lära sig att det blir *konsekvenser* av allt. Jag är skarp i rösten när jag säger till henne att hon skall välja själv, stå för sina val och ta konsekvenserna. Hon skall inte bli en sån flämtande människa som jag."

Våra kvinnors vardag är fysiskt mindre hård än förr. Men deras valmöjligheter blev från början begränsade. Föräldrarna hade inte råd att ha barnen kvar hemma när de var klara med skolan. Flickorna hade sällan möjligheter att utbilda sig. Flickan som ville bli sömmerska fick börja på syfabrik och flickan som ville utbilda sig till barnsköterska fick ta tjänst som hembiträde. Några kvinnor fick avbryta en påbörjad utbildning för att de väntade barn. Och när de senare kom ut i arbetslivet, fick de ta vad som erbjöds.

Vad skulle kvinnorna göra annorlunda, om de fick leva om sitt liv? Svaren avspeglar ofta kvinnornas upplevelse av att de blev tidigt låsta av familjeplikter och ansvar:

"Om jag fick leva om, skulle jag inte gifta mig förrän vid 30 års ålder. Nu gifte jag mig redan vid 19. Var förlovad vid 17. Man blev bunden med barn och kunde inte göra saker sen, när man när man tänker efter. Men då var det ju så roligt i början.

Jag skulle ha utbildat mig. Helst hade jag velat vara sjuksköterska."

Slipare, 35 år

"Jag trivdes i skolan och skulle gärna fortsatt med den. Men det var inte att tänka på. Jag visste redan då att mina drömmar om att bli lärarinna bara skulle bli drömmar. De var helt orealiserbara."

Svarvare, 44 år

"Jag skulle ha haft annat jobb. Haft affär eller varit mentalskötare och skött om utvecklingsstörda. Det är ett så tacksamt jobb."

Torrputsare, 39 år

Såväl kvinnor på mansjobb och hemmafruar nämner som alternativ vårdyrken, lärare och hårfrisörska, med ett undantag:

"Som barn ville jag bli elektriker eller bilmekaniker som mina bröder. Med det var otänkbart på den tiden. Så det var olika åsikter."

Montör, 44 år

11.2.3 *Vad kan man vänta sig av framtiden?*

Den bild vi fått vittnar om en dramatisk social omvandling. Från modernäringen jord till industri, från ett förutbestämt slitsamt liv till aspirationer på utbildning och meningsfulla arbetsuppgifter, från täta barnsängar till att fruktsamheten inte längre uppfattas som ett blint och opåverkbart öde, från idealet om ett folkhem till drömmen om egna hem, från kollektiv kamp till individuell rörlighet. Så kan man karaktärisera några förändringslinjer över tre generationer. Vi har än så länge hållit oss till det som varit. Men vad väntar sig familjerna av framtiden? Vi har i likhet med brittiska forskare (Goldthorpe m fl, 1971) frågat om vad familjerna främst hoppas uppnå de närmaste tio åren.

Följande förhoppningar är rangordnade efter svarsfrekvenser i grovt.

Att få ha det ungefär som det är, ålderstrygghet och hälsa	20
Barnens väl/fler barn (typiskt kvinnosvar)	11
Att kunna behålla, betala eller få ett hus	10
Att få behålla jobbet/att få bättre jobb	9
Samhällsperspektiv på framtiden (typiskt manssvar)	7
Mer fritid	6
Pengar	5
Inget särskilt, övriga strösvar	11
	79

Till skillnad från Goldthorpe's undersökningsgrupp så är våra arbetare inte rörliga höglönegrupper i expanderande industrier. Detta kan vara förklaringen till att våra familjer i mindre utsträckning räknar med att få det bättre. De är mera måna om att det inte skall vända sig till det sämre. Att vårt material även innefattar kvinnor och något äldre män verkar förmodlingen i samma riktning. Det är en mera resignerad ton i försvaret av det man har:

"Hoppas att jag får ha hälsan och vara kry. Pengar är inte allt."

"Att ha det ungefär som det är nu. Det är inte mycket att göra åt. Matpriserna är ju väl höga, men lantbrukarna måste ju ha sitt med. Alla mellanhänder skall ju ha sitt innan det når Konsum. Så man får ju tänka lite *varför* det är så."

"Jag hoppas i alla fall att det inte är kämpigare än nu. Att man har skrapat ihop det mesta."

"Kan det bli mycket förändrat? Jag har det bra."

Som vi tidigare konstaterat, så intar det egna hemmet en central plats i många familjers livsprojekt. Så frågan om framtiden aktualiserar bekymmer eller förhoppningar kring huset:

"Jag hoppas att jag har betalt på huset. Vi har ett stort lån. Och bilen gick söner. Det blev 2.500:– oförberett. Det är julen och semestern som blir lidande. Jag hoppas att ekonomin har ordnat upp sig. . ."

"Man önskar ju hela tiden att man skall få det bättre. Jag önskar en större bostad – eller så långt att man fick ett eget hus."

Med ett par undantag, så är det i första hand kvinnor som tänker på barnen.

"Jag hoppas att barnen fått det bra. Stabiliserat sig, så jag slipper oro för dem. Och att min man och jag är krya och har lugn och trygghet."

"Om tio år önskar jag att vi har ett hus och två barn till."

När det gäller aspirationer som har att göra med arbetet, så handlar det om att inte förlora jobbet eller om att få ett mer omväxlande, renare, mindre tungt eller bättre betalt arbete.

Önskemålen om pengar kan vara synnerligen hovsamma:

"Att få såpass ställt så man inte behöver oroa sig. Det behövs ju inte så mycket för att man skall få en smäll."

eller ligga på ett plan av önsketänkande:

"Att jag vann på penninglotteri. Då skulle jag gå i stora affärer och handla hela dagen."

Några skattar tiden högre än det man får för pengar:

"I framtiden önskar jag mig lite mer fritid. Inte mer grejer och prylar i varje fall."

Benny som är ensamförsörjare är ännu fixerad vid pengar:

"Pengar, har man pengar så har man ju allt. . ."

För Anita räcker det med huset:

"Nej, jag önskar mig inget speciellt. Huset har vi ju redan fått."

Ett par personer avvisar de långsiktiga perspektiven:

"Det som sker, det sker. Det man lever i, som man står i, det är det enda man behöver bry sig om."

"Ingen idé att tänka på framtiden. Man tar dan som den kommer. Tänker man för mycket, blir man besviken."

Goldthorpe konstaterar att de brittiska arbetarna satte sitt hopp till kollektiva förbättringar snarare än till individuella. Han finner det anmärkningsvärt att de föreställer sig materiella framsteg som en "mer eller mindre automatisk följd av en fortskridande ekonomisk expansion, medan de relativt sällan nämnde den roll som kollektivt *handlande* skulle spela i detta avseende. Vad dessa arbetare i första hand räknade med var alltså att de skulle komma att kollektivt dra fördel av en utvecklingsprocess och inte att deras ännu större framtida välstånd skulle vara beroende av utgången av sociala strider på de industriella och politiska arenorna".

Arbetarna i Sibbhult och Bromölla är mindre optimistiska i sina förväntningar[1] – även om flera hoppas att de senaste tio årens välståndsutveckling skall fortsätta – men beskrivningen av ett tämligen passivt kollektiv förefaller att stämma. Vi tycker oss nog uppfatta en beredskap till politiskt försvar av det man i dag förfogar över, men föga av en kampvilja mot rådande makt- och inkomstfördelning. Våra familjer har i likhet med de brittiska noterat avsevärda framgångar ur konsumtionssynpunkt – och detta oftast i ett relativt nära förflutet. Goldthorpe torde ha rätt i att deras samhällsuppfattning oftare har utformats "ur konsumentens och familjemedlemmens synvinkel och inte ur producentens och arbetstagarens". De upplever familjens förbättrade standard starkare än sina underordnade roller i arbetslivet.

Ovanstående är dock en sanning med reservationer. Många män i vårt material är politiskt intresserade, några mer än så – de är politiskt vaksamma. Men risken finns att vi är benägna att överskatta männens samhällsintresse eftersom kvinnornas nära nog kompakta likgiltighet för samhällsfrågor gör att männen framträder i en gynnsammare dager. Några män anlägger samhällsperspektiv på framtiden.

Det typiska manssvaret, i den mening att endast en kvinna svarar genom att kommentera samhällsutvecklingen, kan vara följande:

"Det blir svårare och svårare, även om man skulle vänta sig mycket. . . . Det är osäkert det hela, inte bara på jobbet. Det är hela samhället. Hur det byggs upp och läggs upp. Man kan inte se tryggt på samhället precis. . ."

"Jag önskar att jag har ett jobb. Och att det får vara fred på detta halvklotet. Och ändringar i arbetsmiljön. De måste göra något för att inte förlora arbetskraften."

"Jag har inga önskningar på det privata planet. Jag sätter samhällsplanet först. Man har liksom en vision.

– Vi får se till att vi får en socialdemokratisk regering även i framtiden. Det hade emellertid inte skadat med lite radikalisering av rörelsen. Speciellt rörande inställningen till ägandeförhållandena. Jag är inte emot privatägandet, men min grundidé är att de som skapar värdet skall ha minst lika stort inflytande som ägarna.

Alla skall ha fasta månadslöner. Det skulle bli färre utslagna människor och alltså mindre sociala kostnader, billigare sjukvård. Vi måste spara människors ork, inte bara pengar. . ."

En kvinna kommenterar samhällsklimatet så här:

"Vi skulle inte tänka så mycket på det materiella, mera värna om varandra. Mera mänsklighet. Här känner man inte grannarna ens. Jag skulle gärna vilja gå rakt fram till nån och säga, att hon har en fin klänning. Men det kan man inte göra utan att betraktas som tokig."

[1] Det bör dock observeras, att vår studie ligger tio år senare i tiden, den ekonomiska välfärdsoptimismen kan ha svängt om för brittiska arbetare från förhoppningarna på 1960-talets första hälft.

11.2.4 *Vad kan man önska sig för barnens del?*

Även frågan om vad föräldrar önskar för sina barns vidkommande kastar ljus på familjernas framtidsförväntningar. Föräldrarnas aspirationer för barnens del kan grovt indelas i följande kategorier:

Utbildning/yrkesutbildning	32
"Vill inte påverka", "det är deras liv", "ännu för tidigt"	19
Att de inte måtte gifta sig eller skaffa sig barn för tidigt (om döttrar)	12
Allmänna förhoppningar om att de skall få det bra, ha hälsan, bli lyckliga	11
Att de får familj och barn	7
Bli skötsamma, inte bli knarkare eller brottslingar, om flickor: att de skall vara rädda om sig, att hon skall vara hemma hos sina barn	6
Att de måtte slippa industriarbete	5
	92

I drygt hälften av de 47 barnfamiljerna önskar föräldrarna att barnen skall utbilda sig vidare.

"Nu är man ju väldigt uppe i det där att barnen växer upp och har problem. Vi hade önskat att de skulle studera vidare. Men där kommer det där in att vi skulle stötta dem ekonomiskt, och vi har inte råd. En arbetare har bara det han går i; de hamnar där pappa var.

Man blir själsligt död efter ett tag som arbetare.

Jag tänkte att de yngre skulle kunna börja studera nu när jag arbetar och de ges större ekonomiska chanser, men en intellektuell bakgrund kanske är nödvändig för att de ska få lust att studera".

"Dottern har ganska bra betyg. Jag hoppas att hon skall fortsätta att läsa. Hon verkar också intresserad. Vi får se vad det blir efter gymnasiet. Hon är bäst i samhällsämnen.

Önskar att hon skall fortsätta att studera. Har de inga studier idag så har de ingen chans på arbetsmarknaden. Hoppas att hon är klok och väntar med att gifta sig men man kan inte styra det."

Ibland är utbildningsmålet direkt en önskan om att barnen måtte slippa industriarbete:

"Pojken skall skaffa sig ett yrke med mera framtid än här på Ifö. Jag skulle egentligen inte heller kunna tänka mig att jobba här. . . Ett riktigt yrkesarbete."

"Hoppas att flickan vill studera och att hon kommer att läsa så att hon får ett bra arbete och slipper sitta på industri. Men har man inte skola och tycker det är för sent att börja studera, då är ju industri bra."

Endast ett par föräldrar ifrågasätter utbildning som en säker lösning.

"Jag tycker det har ändrat sig så mycket till arbetarnas bästa att de kan bli arbetare. Det är nog bättre än att sitta på kontorsstol. Den äldsta pojken pryade på Ifö och nu vill han gärna jobba där. Tidigare ville han läsa."

Ett par kvinnor med ett hårt och pressat liv önskar sina döttrar ett mjukare öde, saker de själva inte fick:

"De måste börja tidigt att samla till sina hem, så man inte står på bar backe när man sätter bo. Jag håller på att fylla den äldstas kista. Till födelsedagar och sånt får hon lakan och matbestick. Man kan väl inte ge råd, man skall väl inte blanda sig i. Jag kan ge dem en vink."

Genom Nora talar en uråldrig kvinnoerfarenhet till dottern:

"Hon skall se till att hennes man sköter sig som han skall, så han inte hoppar över skacklarna. För har man en gång bildat familj skall man stanna där. Annars skulle man ha sagt till innan. Det är fegt att gå bakom ryggen.

Vidare skall dottern välja ett yrke hon trivs med och inte bara gå efter status."

Även pappor som inte har tid för sina barn, har drömmar om hur de skall vara:

"Jag har inga planer på att han skall bli ingenjör minst. Men att han skall se på livet och få en livsfilosofi. Man vill ju göra sina barn till sin avbild. Man tycker ofta att man själv är bäst. Vill att dom också skall bli bra. Jag vill att min son skall bli en förstående känslig människa. Att han skall tänka mellan raderna. Han skall förstå och tänka mer än som syns utåt. Om han blir lokförare, direktör eller statsminister spelar ingen roll."

Föräldrar gläder sig åt möjligheter som de anar hos sina barn:

"För den lilla har jag en stor önskan att hon skall bli konsthantverkare. Hon arbetar så gott med sina händer, snidar i trä, formar bra saker. . ."

Den underförstådda eller uttalade kopplingen mellan å ena sidan föräldrarnas önskan att barnen skall slippa industriarbete, och å den andra, aspirationer på att de skall utbilda sig utöver grundskolan eller skaffa sig en yrkesutbildning, avspeglar det dilemma som föräldrar själva ofta har erfarenhet av: att välja "mellan ett arbete vars innehåll ges en viss tillfredsställelse och arbete, som ger högsta ekonomiska utbyte" (Goldthorpe). För sina barns vidkommande önskar föräldrarna både ekonomiskt och innehållsrikt givande jobb.

Deras omtanke om sina barn utrustar dem med skygglappar. De hinner inte syna närmare hur ett samhälle skiktat efter betyg och skolbegåvning egentligen ser ut. De ser endast den stege för individuell rörlighet som det formellt öppna utbildningssystemet reser för arbetarbarn. För barn att klättra ifrån sina sociala bakgrund och sina föräldrars begränsade värld. De satsar på kärleksfulla investeringar i de egna barnens skolning, inte i en kollektiv kamp för bättre jobb för alla barn som i framtiden skall jobba i industrin.

Vid en diskussion nyligen, reagerade en medelålders ABF:are på den anklagelse som vi framför ovan. Han sa:

"Vad väntar du dig? Vi kan inte vänta tills industriarbetet gjorts mera meningsfullt – då får vi vänta tills våra barn hunnit bli både mor- och farföräldrar. Det går ju så långsamt. Det är klart att vi känner oss tvungna att satsa på att rädda undan våra egna barn. Vi kan ju inte offra ungarna för våra ideal."

Inlägget låter som en rak beskrivning av arbetarföräldrarnas dilemma. Välfärden utanför fabrikerna har växt fram så mycket snabbare än innanför. Det blir allt svårare att förena. Man unnar sina barn något bättre. Det har hänt alltför lite med arbetets sociala och psykologiska villkor, för att man skall våga

tro på annat än en individuell utväg genom skolan.

I vad mån lyckas barnen infria sina föräldrars förväntningar? De brittiska arbetarföräldrarna fick på det stora taget se sina förhoppningar gäckade. Hälften av föräldrarparen ville se sina barn i tjänstemannayrken. Forskarna uppger, att "bland de söner som gått ut i arbetslivet är det emellertid bara en femtedel som fått anställning som tjänstemän medan 3/4 arbetar inom den manuella sektorn." Tjänstemannabarn har påtagligt större framgång när det gäller att infria sina föräldrars förhoppningar.

Vi har svårt att överblicka skolrörligheten för våra familjer. Många barn är ännu i förskoleåldern eller går i grundskolan. Flertalet vuxna barn har likartade yrken som föräldrarna. Men vi har talat med föräldrar vilkas barn gäckat deras drömmar om utbildning uppåt till mer tillfredsställande jobb:

"Jag skulle önska att de tog chanserna till vidareutbildning som de har i dag i stället för att gå och ställa sig i fabrik. Ingen av de tre äldsta kommer att vidareutbilda sig. Två är på Saab och en till sjöss. Det är de lätta pengarna som lockar. De tycker att de går nio år i skolan – de är skoltrötta. Kompisarna tjänar pengar. De börjar själva tjäna pengar och sen går det inte att gå ner."

"Hon har ju själv fått bestämma och det skall de ju få. Hon slutade gymnasieskolan förra veckan för det blev för stressigt tyckte hon. Hon har alltid velat bli lärare och det har ju varit lockande för det har funnits hur mycket jobb som helst, men se, hur är det i dag? På utbildningssidan har hänt så mycket att det är svårt att råda. De är många som har hög utbildning men inte får anställning."

"En vill inte gå i skolan. Jag tänker inte göra något åt det. Han testades och fick 4:or i betyg. 4:or och 3:or på nians kurs, fast han bara gick i sjuan. Han kan ju det som skall göras. Den andre har mest 1:or och 2:or. Han har ju sina egna pengar nu. . . Det började när storebror började jobba och köpte motorcykel. Då började den mindre brodern att skolka. De ringde från skolan och sa att Kalle inte varit där på flera veckor. . . Så fick han sluta. . .
Vill inte råda. Tar det som dan kommer. Men de skall vara så artiga och medgörliga som möjligt. Det är inte lönt att protestera mot de store."

11.2.5 *Vad barnen själva säger*

Men vad säger barnen själva?

Vi har talat med sju flickor och fem pojkar i åldrarna 10–17 år. De har alla mödrar i 'mansjobb' i industrin.

Åtta av de tolv barnen avvisar industriarbete för sin egen del:

"Jag kan inte tänka mig att arbeta på fabrik. Jag kan inte tro att det kan vara nåt. Man vet vad man skall göra den dan. Alltid samma. Och det ser inte hälsosamt ut. Damm och rök där morsan var. Där vill jag inte stå. Och detta oljudet!"

"Men jag vill inte ha det som mamma. Det är ju ingenting precis. Inget framtidsyrke att jobba på fabrik precis. Jag tror att 1/3 av min klass vill fortsätta vid gymnasiet. Resten är skoltrötta och börjar väl på Ifö-verken. . . Där är det tungt och stressat."

"Jag har sett fabriken när mamma städade där. Det verkar inte så roligt, helst skulle jag vilja slippa jobba där. Man är så instängd, där är så varmt och värst är det på somrarna. Men föräldrarna har inte varnat mig."

"Jag kan inte tänka mig att börja arbeta på fabrik. Det är inget framtidsjobb. Man har ingen utbildning och ingenting. Det är smutsigt och bullrigt. Jag vill bli nånting."

"Fabrik bara i värsta fall. Jag har varit och sett mammas arbetsplats. I och för sig var det väl bra där, bättre än man kunde tro. Jag trodde det var en enda röra. Det hade väl gått att jobba där. . . Men helst vill jag bli telegrafist, på en båt eller inom det militära. Jag har varit intresserad av teknik länge. Först byggde jag högtalare. Nu bygger jag radio."

Jo då, vi misstänker att den sistnämnde lilla pojken kommer att gå långt! Seabrook (1976) ger en tillbakablickande skildring av sig själv som en begåvad arbetarpojke som på 1950-talet kom in i ett skolsystem som öppnade sig för barn i alla samhällsklasser:

Barnen möttes för att förvärva kunskaper. Den enda motsättningen som skolan erkände var den mellan olika förmågor: dumhet och intelligens. Det sociala ursprunget såg man bort ifrån. I och med att den sociala bakgrunden förnekades hamnade man i starkt individuella värderingar. Barnen uppmuntrades till att uppfatta sin skolgång som en fråga om personlig prestation, seger, strid, kamp. Redan detta, att all prestation blev förknippad med personen, innebar ett ideologiskt ställningstagande, men framställdes felaktigt som en allmängiltig sanning. I likhet med kolonisatörer över hela världen talade skolan vitt och brett om allmängiltiga värden. När det gällde att vara konkret tog skolan tillflykt i idrottsandan – alla har ju en kropp, en gemensam kroppslighet.

Den föräldrageneration som inte hade fått studera vidare, visste att den inte själv rådde över sin ringa ställning. Men de människor som sållas bort i skolan hotas av en ny känsla av hopplöshet och ohjälplighet. Kanske är det bättre att bli utestängd från skolgång än att bli utsorterad i skolan. Det kan ge en mera passiv eftergivenhet. Den öppna skolan påverkar läget både för dem som lyckas och dem som misslyckas.

Seabrooke berättar om hur det är att lyckas:

Arbetarungdomar blir omformade till medlemmar av medelklassen. De avskiljs från sin miljö och arbetarklassen. Den generation som blivit sviken och lurad på sin utbildning, hade ställt upp med arbetarledare – nu gjorde man individuella karriärer, fjärmade från sin uppväxtmiljö.

Vid universiteten tillägnade sig många en frigjord stil, som helt låtsades som om kulturella skillnader och klasskillnader inte längre existerade. Ändå var de outtalade skillnaderna ständigt närvarande. Men om någon hade påtalat dem, skulle det har uppfattas som ett stilbrott, ett tecken på ett ytligt och banalt tänkesätt. De inbillade sig själva och varandra, att de var klasslösa, frigjorda och upplysta. – Men det som för stunden framstod som frigjort blev i det långa loppet till en reaktionär kraft. Frigjordheten var dekorativ, njutningslysten, självmedveten och stod ståndaktigt på det bestående sida.

"Efter den murkna, fallfärdiga socialisationen halvvägs mellan en fattigdomskultur och en konsumtionskultur, begåvades vi med friheten att vara oss själva. Men jaget måste också ha något slags kulturell avgränsning, och för oss fanns ingen avgränsande kant. Vi var formlösa, utan fasthet, villrådiga och på grund härav var möjligheten att förverkliga oss själva en frihet som vi kunde utnyttja endast föga. . ."

Hur ser de tolv barnens framtidsplaner ut?

Flickorna drömmer om att få ett yrke inom reklam, att bli affärsbiträde eller flygvärdinna, "något med språk men inte lärare", vårdare vid fängelse, att hamna inom affär eller kontor samt en som vill bli svetsare på fabrik och som efter en periods arbetslöshet skall påbörja arbetsmarknadsutbildning (17 år).

Pojkarna nämner som sina yrkesdrömmar lastbilschaufför, mekaniker, bilmekaniker, telegrafist samt en som kanske skall jobba på fabrik.

Som synes är yrkesvalen djupt traditionella med ett undantag. Flickornas planer ter sig vagare och ibland lite dagdrömspräglade. Men så är det ju ofta fråga om yrken som de haft ringa personlig kontakt med. Annika som skall skolas till svetsare berättar:

"Jag hoppade av skolan i våras, efter att gått en termin i gymnasiet. Jag var skoltrött. Kände mig nervös, sov inte. Jag hade för mycket arbete.

Så var det långa resor till skolan i K-stad. Jag måste upp klockan sex på morgonen för bussen gick klockan sju. Det var den ordinarie bussen, ingen speciell skolbuss. Skolan började tjugo över åtta, så jag fick vänta en bra stund där. Sen kom jag hem vid halv fem-tiden och hade bara läxor att tänka på, på kvällen.

Jag tyckte det var stränga förhör i förhållande till hur det var i skolan i Bromölla. Föräldrarna som såg hur jag led, tyckte att jag likaväl skulle sluta. Jag gick på den ekonomiska linjen, bl a för att jag tyckte det var intressant med räkning, och jag hade tänkt mig något bankjobb. . .

Det är nog svårare att vara flicka i arbetslivet. Det finns ju så många chanser för män. Ingen annan tjej som jag känner har sökt sig till denna typ av arbete (svetsare). Föräldrarna har stött mig."

Alicia (14 år) vill gå i en tvåårig reklamskola när hon gått ut ur grundskolan.

"Det verkar kul. Skall prya i mars på det. Jag tycker det är roligt att teckna. Och skylta. Att inte göra samma sak. . . Är jag utbildad då kan jag söka jobb i hela Sverige. Jag kan få en chans att trivas och inte bli placerad nånstans där jag inte vill vara. . . Ingen i min klass vill jobba på fabrik, men dom blir så illa tvungna sen. . . Jag vill inte gifta mig tidigt och fördärva mitt liv och få barn tidigt. Jag vill komma ut till andra länder, se hur dom har det och bo tillsammans med andra folk. Träffa andra brudar och killar och dom kan komma hit. Sen, vid 30-års åldern vill jag ha barn. . ."

Också misslyckandena i utbildning ändrar karaktär. Åtminstone över ungdomsåren. Låt oss säga, fram till 30 års ålder. Ty samhället har upphört att existera för de unga. Allt är bara en mängd individer och det ger en känsla av oändliga valmöjligheter, Samhället förtrycker inte längre, det utövar inte ens ett inflytande, säger Seabrook, och fortsätter:

"De unga känner sig fria, beredda att ta språnget (hela Sverige, ja, hela världen ligger öppen framför Alicia, vår anmärkning), alla möjligheter står dem till buds om de har lust, och om de väljer att inte begagna sig av dem för tillfället är det för att de fortfarande håller på att göra upp planer. Och allt eftersom tiden går och de inte lyckas åstadkomma något finner de ursäkterna, inte i sociala skrankor, utan i personliga orsaker: jag gifte mig för tidigt, jag drev vind för våg. . . jag lyssnade aldrig i skolan. Så djupt har det skenbart icke existerande samhället ätit sig in i deras liv, att det kan handskas med dem efter behag och ändå få dem att ta ansvar för det. Sociala betingelser har inte, som de fullt och fast tror, avskaffats, de har blott och bart vikit undan och verkar på ett visst avstånd från deras medvetande. På det sättet blir de omärkliga, oåtkomliga, omöjliga att angripa. . ."

Enligt vår mening ger Seabrook en lysande beskrivning av hur atomiseringen går fram under de missvisande namnen av ungdomens revolt och individens självförverkligande.

11.2.6 *Hur ser barnen på rollfördelningen i familjen?*

Hur ser barnen på jämställdhet? Hur tänker de sig sina egna framtida familjerelationer?

När det gäller arbetsfördelningen mellan kvinnor och män är föräldrarna viktiga mönsterbärare till sina barn. I de familjer där barn blivit intervjuade slår föräldrarnas inbördes ansvarsfördelning tydligt igenom i deras barns uppfattningar. Barnen uppfattar sina föräldrars relationer som något tämligen givet och förväntar sig liknande roller för sin egen framtid. Medan flera barn avfärdar sina föräldrars arbetsvillkor så upptar de sina föräldrar som förebilder för vad som väntas av en mamma och pappa och av förhållandet mellan föräldrar och barn. De solidariserar sig med sina föräldrar till den grad, att de tycker att de är lämpligt att mammor går ut i förvärvsarbete just när barnen är i den ålder som de själva och syskonen var, när deras mamma tog jobb. I familjer där föräldrar hjälps åt på tämligen lika villkor, hörs det på barnen:

"Jag vill ha familj och barn. Jag tycker man skall vara hemma ett tag – 10 månader eller ett år och sen lämna barnen på daghem eller hos dagmamma. Då skall man hjälpas åt med hushållsarbetet, det är viktigt. Vägrar mannen hjälpa till, så skiljer jag mig. Män har lika bra hand med större barn, men inte med babisar. Mammor kan sköta dem lite bättre, men papporna kan kanske lära sig. Jag vill vara hos min baby."

Boel, 10 år

"Jag tycker att om båda arbetar skall båda hjälpas åt. Jag kan gott tänka mig att min fru jobbar och jag hjälper till hemma. Men flickor brukar hjälpa till mer i hushållet. Jag vet inte om det är riktigt – (ser lite osäker ut). Det är bra att pappan kan vara pappaledig så han får lära sig hur han skall göra. Jag skulle själva kunna tänka mig att vara pappaledig. Jag tror att många killar kan tänka sig det."

Tommy, 14 år

"Den som är hemma skall göra hushållsarbetet. Och en kvinna skall själv få välja om hon skall jobba eller inte. Om min fru vill jobba då hjälper jag ju till i hushållet. Jag tycker det är trist med hushållsarbete. Men pojkar måste lära sig det också. Ifall dom blir gifta måste dom ju kunna det. . . Jag tycker inte flickor passar barn bättre än pojkar. . . Pappor passar ju lika bra att ha hand om barn. Jag skall också vara hemma hos barnet när det är litet."

Måns, 13 år

"Jag har alltid velat ha ett jobb. Jag märker ju hemma att det kan fungera jättebra när båda arbetar."

Annika, 17 år

"Om jag gifter mig någon gång får frun bestämma själv om hon vill jobba. Och då får jag ju hjälpa till i hushållet, annars hade det ju gått åt pipan. Jag tycker daghem är bra så båda föräldrarna kan börja jobba när barnen är små. Ja, mina barn skulle få vara där, från ett års ålder sådär. . . Dom skulle ha tänkt på det tidigare bara, att bygga daghem."

Manne, 13 år

Dessa unga röster är ekon från hem med tämligen jämställda föräldrar. Men hur låter det i hem där pappor inte ställer upp?

"Jag tycker mammor skall vara hemma hos sina barn tills dom går i trean, som min mamma var. Jag vet inte om jag vill gifta mig,. . Jag tänker på skilsmässor. Det är ju jobbigt för barnen och så. Men det är rätt roligt med barn. . . Mamman skall mest ha hand om barnen. Min mamma är snällare, därför har jag fått den uppfattningen. Pappa är nästan aldrig hemma, så har jag bekymmer så får det bli mamma. . ."

"Jag tycker mammor skall vara hemma tills barnen är 11–12 år, sen kan dom börja jobba."

– Skulle du kunna tänka dig att pappa var hemma?

"Ja, han kan ju vara hemma och lata sig ett tag, men sen blev det nog inget vidare."

Mest dramatiska är kanske svaren i ett hem där modern är ensam försörjare. Sonen bygger upp en traditionell idealbild av en stark pappa:

"Jag vill ha en fru som är hemma. Inte tvärtom, det verkar så konstigt. Pappan skall bestämma i en familj. Han är bättre. Fast pengarna kan dom ha hand om båda.

Och männen skall bestämma i Sverige. Dom gör ju det. Man är vad vid det."

Dotterns ton är militant:

"Vi skall skifta hemarbetet. Vägrar han, säger jag till på skarpen – jag har inte gift mig för att stå vid spisen. Då blir han tvungen att göra det."

Det är inte förvånande att föräldrar påverkar sina barns syn på jämställdhet i hemmet. De är ju de första vuxenroller som barn kommer i kontakt med. I dagens privatiserade familjer hör de till de få vuxenroller som överhuvudtaget blir åskådliggjorda för barn. Vi har frågat de tolv barnen om deras kontakter med vuxna för övrigt. Endast ett barn uppger sig ha andra vuxenkontakter:

"Jodå, många! Farsans bröder och systrar och grannarna. Jag går till dom och snackar." Pojken är öppen mot omvärlden. Han betraktar vuxna människor kring sig som sina *vänner*.

För de elva övriga barnen tedde sig andra vuxna som perifera personer som de inte hade någon närmare kontakt med.

Synen på föräldra-barnbanden torde kunna avläsas i barnens uppfattning om daghem. Frågan är lika kontroversiell bland barn som bland deras föräldrar. Sju av barnen är negativa, fem positiva till daghem. Den ensamma moderns två barn har erfarenhet av daghem, deras yngsta bror vistades på daghem från sju på morgonen till klockan fem på eftermiddagen. Syskonen minns att han var "väldigt irriterad" vid hemkomsten.

De övriga negativa svaren torde få tolkas som symptom på de föreställningar om känslomässigt beroende och personlig oumbärlighet som idag kringgärdar förhållandet mellan föräldrar och barn. Föreställningar som avspeglar familjens intimisering inåt och avskurenhet från sin yttervärld.

Vi har skildrat ett generationsperspektiv från mor- och farföräldrar till barnen. Vi inviterade inledningsvis läsaren till en social-etisk diskussion och kritisk granskning av de mönster som individerna/familjerna är bärare av. Vi

talar nu inte bara om familjer i Kristianstads län – de har bara stått som konkreta illustrationer till tendenser som återkommer i flera undersökningar av västerländska arbetarfamiljer. Vi har försökt infatta individerna och familjerna i en skiss över deras samhälleliga sociala relationer. Den bild vi målat upp tyder på social atomisering, familjer intar passiva försvarshållningar kring uppnådd välfärd. Livsstilen är ofta privatiserad. Arbetarrörelsens idéer om sammanhållning för att förändra samhället har ersatts av aspirationer på individuell rörlighet för barnens del. Föräldrarna förmedlar till barnen sina familjeroller. Men de är föga medvetna om att de i sina liv och handlingar bär upp ett större samhälleligt mönster. Vi har gärna refererat till Seabrook's analys av kulturell upplösning i engelsk arbetarmiljö, en analys som enligt vår mening fångar upp svårgripbara processer som också äger giltighet för den snabba omvandlingen av mor- och farföräldrarnas sociala mönster i lantbruk till det industriella mönster som för barnens del nu präglas av ett utbildningssamhälles socialt bundna mönster av rekrytering och gäckande ambitioner.

Där mor- och farföräldrar fick kämpa för mat för dagen för sina barn, kämpar den medelåldersgenerationen för utbildning för sina barn. Det torde vara uttryck för samma strävan, fastän de yttre omständigheterna är annorlunda. Mor och farföräldrarna infogade sina barn i disciplinens och alternativlöshetens givna mall. Varifrån skulle mellangenerationen gripa en modell för fostran av barn. Än prövade de med tukt och förmaning, än släppte de efter för frihet eller drog sig undan med ett "di ska välja själv", "de är deras liv". – För dessa barn i sin tur planeras det i dag föräldrautbildning.

11.3 Förändringens krafter

> "Kvinnan jobba, mannen hemma? Jadå, om mannen är sjuklig. eller om hon är läkare t ex och han en arbetare som jag. Eller så här, tänk om jag hade haft tur och blitt gift med en professor. Då skulle hennes väninnor fråga – vad jobbar din man med – är han docent? – Nej, han är truckförare på Scania. Då kunde jag lika gärna vart hemma hos barnen. Annars skulle jag inte vilja. Jag skulle inte våga visa mej bland kompisarna eller be min fru om en 37:a. Det skulle ju heta att jag var arbetsskygg."
>
> Alex

Alex monolog här ovan är illustrativ för sociala mönster. De blir väldigt tydliga i det ögonblick någon överträder dem. Alex vänder på beroenderelationen mellan könen, och han blandar in klassmönster i könsmönster. Effekten blir komisk, och vi inser med ens att det finns *mönster* och att man inte blandar hur som helst. Det finns *gränser*.

Vår studie har sökt blottlägga mönster som låser kvinnor och män i ensidiga liv. Vi vill avslutningsvis antyda något om förändringens krafter. Vi har talat för människans helhet samtidigt som vi skildrat ett fragmenterat och sektoriserat samhälle. Vi har beskrivit social atomisering för att varna för den. Atomisering innebär en tendens att betrakta alla relationer i personliga och psykologiska termer. Den underminerar möjligheterna till kollektivt handlande och den avpolitiserar. Medvetenhet om att det föreligger ett mönster,

eller varför inte säga, kulturmedvetande, ideologi, ger människor en samlad styrka. De handlar inte bara för egen räkning, utan i namn av alla andra som kämpar mot övergrepp och för att överskrida förlegade relationer mellan människor, för att öka autonomi, reorganisera arbete och skapa sina barn levbara miljöer. Den som är medveten om sig själv som bärare av sociala mönster förvärvar sig därmed också en värdeberedskap för valsituationer och en bas för sin identifiering med andra. Därför menar vi att mönstermedvetenheten är frigörelsens moder.

Om medvetenheten om restriktiva mönster är en av nycklarna till förändring så passar nyckeln till de lösningar och konflikter, som många individer känner. Vi har mött mycket av spänningar och motsägelser i kvinnornas hållningar. Många kvinnor känner sig kluvna mellan krafter och krav från olika håll, medan alltför många män ännu tar sina traditionella roller för givna. Denna otakt i förändringen av roller som är avhängiga av varandra skapar allvarliga problem. Det finns få konstruktiva lösningar för paren som inte innebär en omprövning av bådas vanor.

En del av förändringarna på arbetsmarknaden har kommit med impulser utifrån. Svenska mönster bröts ned av invandrande arbetskraft. På fabrikerna berättar man om starka polskor som bad om att få tyngre jobb för att kunna förtjäna mera. Man förtäljer historier om greker som var ute efter ökade förtjänstmöjligheter, och som kom på att man och hustru kunde avlösa varandra på skift. Därmed klarade makarna barntillsynen utan att blanda in svenskar. Inte heller behövde de bekymra sig om vad folk skulle säga, fjärran från sina hembygders sociala kontroll som de var. När de infödda såg vad grekerna kunde skrapa ihop, började de tveka om inte skifteslösningen kunde passa även för dem. Tidigare hade det inte ansetts tillbörligt – men varför inte. Så röjde invandrare för nya seder, seder som varken var deras egna eller svenskarnas. Förvisso banade de väg för försöksverksamheten med kvinnor i mansjobb.

Förändringens krafter – och det motstånd de möter – kan även avläsas hos de unga kvinnorna i fabriksarbete. Vi har intervjuat en handfull av dem – och också talat med några av pojkvännerna. Vi möter en blandning av revolt och uppgivenhet. Läs själv, kära läsare, och bilda dig en uppfattning om det finns anledning till hurtigt tal om hur mycket radikalare de unga är än sina föräldrar. Vi tror att läget är speciellt svårt just för de unga. Jämställdhet växer inte upp i ett tomrum. Medelålders mönster smittar av sig. Det är förbannat bekvämt att tro att man kan lämna över det hela till de unga.

Myten om ungdomen bidrar också den till att fördunkla de samhällsmönster som det gäller att ta itu med.

11.4 De unga kvinnorna

11.4.1 *Protest mot arbetet*

Vi har intervjuat sju unga kvinnor, som arbetade på 'manliga' arbeten på Saab Scania och Ifö AB, och som ännu inte fått barn. Sex av dem är sammanboende, medan en kvinna fortfarande bor hos sina föräldrar. De unga kvinnorna har 9-årig grundskola. Deras erfarenheter av skolan är genomgående

negativa. Det var tråkigt. De trivdes inte. Man kände sig "dum i huvudet" där. Att få tjäna egna pengar och bli betraktad som vuxen verkade i det läget mera lockande än att fortsätta skolan.

Fem av sju började arbeta som barnflicka eller hembiträde. Innan de började sina nuvarande arbeten skaffade sig fem fabrikserfarenhet, fyra av dem på skofabriker i närbelägna orter. Samtliga unga kvinnor har släkt som arbetar på Saab Scania eller Ifö AB – föräldrar, syskon eller mannen de sammanbor med.

Slående är, att de unga kvinnorna är betydligt mera kritiska till sin arbetsplats än vad deras äldre medsystrar är. Tre av dem säger sig trivas ganska bra med arbetet trots en klart uttalad kritik mot dålig arbetsmiljö och stressigt arbete. Fyra uttrycker en stark motvilja mot det arbete de har.

"Nej, jag skulle aldrig i livet ha börjat här. . . Alla mänskor är så jäktade och ser så skitiga ut när de kommer härifrån. . . Jag får verkligen inte utlopp för någonting. Flera enkla handgrepp – det är klart man måste bli konstig. Jag tänker jämt så här 'om det bara kunde bli fredag snart'. Jag är så deprimerad på söndagskvällarna när jag måste gå hit."

"Första veckan hade jag huvudvärk hela tiden. Jag tycker inte om att behöva göra samma sak hela tiden."

Vi gav de unga kvinnorna samma lista över faktorer som kan orsaka stress och olust på arbetsplatsen som de äldre kvinnorna fått fylla i:

	Till mycket stor del	Till ganska stor del	Till någon del	Antal markeringar[a]
Olycksfallsrisker	1	1		2
Buller	1	1	1	3
Rök, drag, luftföroreningar	1		2	3
Skiftarbete, olämpliga arbetstider	1	1	2	4
Övertid			1	1
Förtjänstproblem			2	2
Högt uppdriven arbetstakt	1	3		4
Enformigt arbete	2		1	3
Fysiskt påfrestande arbete	1		3	4
För små kontaktmöjligheter med arbetskamrater			2	2
Språksvårigheter med arbetskamrater			1	1
Dåliga relationer till arbetsledare			2	2
Dåliga relationer till arbetskamrater			1	1
Oro för barn				0
Oro för hemarbete		1	1	2
Annat, vad?				0
	8	7	19	34

[a] Kolumnalternativet "inte alls" fanns även med som ett möjligt markeringsalternativ.

Deras ifyllda lista är en enda stor protest! De sju unga kvinnorna gör flera markeringar (34), än vad de tolv kvinnorna i arbetsparen gjort (28). Den dåliga miljön – är det något man kan göra något åt?

"Det går inte att hålla rent här. Och så är det dålig luft. Man skulle kanske kunna måla om lite. . .

"Vi behöver bättre bord och stolar till matplatserna."

"Gaserna från ugnarna är besvärliga, men om man kan göra nåt vet jag inte. . ."

"Är det nåt man vill ordna så händer det inget och då blir man likgiltig. Man låter det va."

Förslagen är inte många. Vad man skulle kunna göra vet de inte. Hur man skulle kunna gå tillväga är oklart.

Ingen av de sju kvinnorna säger sig vara fackligt intresserad. De värjer sig – det är bara trist. Deras kritik kommer inte fram, bärs inte ut i handling.

Kritiken mot arbetsmiljön är stark. Fyra av dem tycker också att lönerna är för låga. Sex av de sju kvinnorna säger sig vara missnöjda med möjligheterna till kontakt på arbetsplatsen, och innehållet i kamratrelationerna.

"Jag svarvar nav. Det är inte speciellt tungt. Men jag har inget chans att prata med arbetskamraterna. Jag arbetar på ackord och det gillar jag inte. Det är jäktigt. Hårt. Vi har lunchrast mellan 9–9.18 och middan 12.18–13. Det är tillräckligt att äta på, men inte prata."

"Ibland var jag bara tvungen att gå ut en kvart och prata – jag bara *kunde* inte stå där vid maskinen hela tiden."

"Gubbar pratar bara politik. . . det är jag inte intresserad av."

De äldre kvinnorna, speciellt de som rekryterats genom försöksverksamheten, har ofta erfarenhet av isolering och har låga anspråk på kontakter. För dem är kanske de få stunder man kan samtala under dagens lopp betydelsefulla, eftersom det ändå innebär en förbättring i förhållande till vad de tidigare upplevt. De unga kvinnorna saknar dessa erfarenheter. De ställer krav på arbetet, har förväntningar och uttrycker sitt missnöje.

Vad skulle då kunna ändra situationen, när de avhämtat sig de kollektiva möjligheterna? Vidareutbildning?

Fem kvinnor svarar nej – att stå vid en annan sorts maskin är väl inte roligare. En kvinna säger ja, med reservationen att det inte får innebära läsning, då hon inte klarar det. Malena, som vantrivdes mest av alla, vidareutbildar sig gärna – vad som helst är bättre än det arbete hon har nu.

Om de unga kvinnorna fått välja yrke efter eget bevåg, hade det inte blivit fabriksarbete. Svaren präglas av en viss besvikelse över att de inte insåg i tid att det där med skola var ganska viktigt för den framtida yrkesverksamheten. Och erfarenheterna av skolan är så negativa, att någon påbyggnad nu, några år efteråt, är utesluten för de flesta.

"Jag vill egentligen jobba med djur. Men då måste jag gå två år i skola, och det vill jag inte."

"Tja, ett arbete som man tjänat på, och sluppit utbilda sig på. Men det finns nästan inte. Sjukhus kanske. Men har man väl börjat tjäna pengar så är det svårt med utbildning."

"Nåt inom sjukvården. Men jag är så dum i huvet så jag kan inte läsa. Det fastnar inte."

"När man tänker på det var det jättetrevligt i skolan. Men det kändes inte så då. Men hade jag utbildning, så kunde jag få ett jobb där jag kunde få röra mig mycket och känna att jag är till någon *nytta.*"

Flera av de unga kvinnorna har märkt ett visst motstånd på arbetsplatsen, just för att de är kvinnor. Inte så att man missunnat dem deras arbeten, eller motarbetat dem, men de har märkt en viss ringaktning just för att de är kvinnor.

"Jag fick fara på utbildning trots att min arbetsledare sa, att det klarar hon aldrig av. Då gav jag mig den på att jag skulle klara det. Det första jag gjorde var att åka och lära upp mig på en maskin. Jag fattar inte att jag vågade. . . De förundrade sig säkert här."

"En av basarna sa, att det klarar du bara inte. Men det tyckte jag visst, lika bra som någon annan, bara man lär sig det."

"De lyssnar inte på kvinnor på samma sätt som på en man, även om kvinnorna har rätt. Det är det gamla som är kvar, att kvinnorna inte klarar av det."

"Kvinnorna har det svårare – det männen säger kommer i första hand – det har alltid varit så. Men jag tycker de skulle respektera båda lika mycket."

"Jag vet inte om det är för att jag är kvinna – men en del skämtar bara bort det jag vill ha sagt, t ex om jag säger att jag inte orkar med all övertid. Man skall kunna slå näven i bordet, och det kan inte jag. Och så skämtar dom om att jag rodnar – en modern kvinna! Men det är svårt när man har alla emot sig."

På arbetsplatsen ger kvinnorna uttryck för en kombination av protest och resignation, drömmer om alternativ men känner sig fångade i en alternativlöshet. De visar en motsägelsefull bild av styrka och vanmakt, vägrar att bli kuvade men är böjda för att dra sig undan.

Känner de unga kvinnorna sig som försörjare? Fem av dem betonar icke-ekonomiska motiv för sitt förvärvsarbete. Kanske beror det på att de antingen är sammanboende eller bor i föräldrahemmet. Killen har inkomster, paret behöver inte reflektera över om pengarna skall räcka eller inte. De tar pengar som något ganska självklart och betonar andra motiv. De har ännu inte barn och inte särdeles stora utgifter. Två kvinnor har emellertid nyligen skaffat sig hus, och för dem är inkomsten viktig.

Men de är inte *försörjare.*

Hur skall man tolka det? Är de unga kvinnorna redan färdig-socialiserade till en andraplansroll? Redo att träda tillbaka från produktionen när det krävs? Som inte har förväntningar vare sig från andra eller på sig själv, om ett annorlunda mönster än det traditionella?

11.4.2 *Dröm och konflikt om barn*

Den generation kvinnor, som är dessa unga kvinnors mödrar, blev ofta med barn i unga år och visste föga om preventivmedel, p-piller och livmoderinlägg. Deras döttrar har det bättre förspänt – deras graviditeter kan planeras.

Två av de sju är gravida. En bär på "ett misstag men välkommet." En väntar barn efter fyra års sällskapande och noga övervägt. De övriga vill vänta. Malena är väl varnad:

"Min mamma fick mej när hon var väldigt ung, och hon har varit så rädd att jag skulle bli med barn. Men hon har använt fel metod – förbud och gräl."

Om barnen inte "bara kommer" börjar några fundera över valet. När arbetet i fabriken inte är lockande, utan tungt och slitsamt börjar de undra vad det finns för alternativ.

"Jag tänker ibland att jag skulle bli med barn, så man fick komma ifrån lite och få halvtid sen. Det skulle kanske ordnas."

– Tycker du om barn?

"Ja. . . Men jag läste om en som inte ville ha barn för man blir ju låst i 15–20 år med ansvar för ungen. Då börjar man ju fundera lite. Men jag tycker om barn. Men det kan ju bli problem med barnvakt och barnskrik på nätterna. Men man vill ju ändå ha en unge – känslan att ha en *egen* unge är ju härlig, även om det är besvärligt ibland."

Om hon väljer barn, är det egentligen ett negativt alternativ – att man väljer för att det andra är *ännu värre*.

Men ett av livets mål är barn. Egna barn, privata barn. Ingen av de unga kvinnorna är positiv till daghem för små barn. En säger att från två års ålder kan det gå an, en kan tänka sig daghem för femåringar. Sex föredrar dagmamma, om valet skulle uppkomma. Helst skall dock mamma vara hemma några år.

Två kvinnor kan däremot tänka sig att börja förvärvsarbeta efter barnledigheten.

"Nej, jag vill inte sluta arbeta. Det är fel att bara lasta det på en. Nu har vi ju huset också. Vi är överens om det. Vi vet att vi måste jobba bägge om vi skall kunna unna oss något. Och det kan vara skönt att komma ifrån. Det är jobbigt att sköta barn, och det är bra att komma ifrån lite så det inte går ut över barnet sen. Och jag tycker fadern skall vara med och härja, byta, ge mat. John tycker det med, han är glad i småbarn."

Pirjo, 20 år

Vad säger då John, som blir pappa om några månader?

"Det skall bli skoj. Man blir väl mera bunden och får väl vara mera hemma. Pirjo skall självklart vara hemma den första tiden, då tycker man ju att mamman skall vara det. Hon kan sköta babyn bättre. Man har väl inte lärt sig, man vet inte hur dom skall tas, men hon vet väl lite. Jag tycker dom är så små. Men jag skall byta blöjor och så. Efter de sju månaderna har vi pratat om hon skulle kunna få deltid. Eller att vi jobbade skift. Jag har inget emot det, att vara hemma när hon jobbar. Vi får ju hjälpas åt. Det är inte bara en som skall ha allt besvär."

Den andra kvinnan, som tänker sig arbete efter barnledigheten, möter på motstånd. Hennes behov av arbete ifrågasätts och motarbetas, och hon klarar inte av att försvara sina motiv eller klargöra hur hon vill ha det. När situationen verkligen uppstår, ligger det bäddat för en allvarlig konflikt.

Sofie sammanbor med Niklas. Hon arbetar på Ifö AB och säger att arbetet är viktigt för henne.

"Egentligen hade jag inte tänkt jobba i fabrik. Jag hade hört talas om stressen och att det var jobbigt. Innan tänkte jag att jag trivs nog aldrig. Men nu kan jag inte tänka mig att sluta jobba."

Niklas drömmer om att få barn med Sofie:

"Vi vill ha barn, Sofie och jag. Vi har snackat om det och jag anser att hon skall stanna hemma och sluta jobba då. Vi skall inte ha barn för att bara kasta upp det så att mamman skall kunna börja jobba några timmar. Och sen i skolan går de ju bara fyra timmar i början och då bör hon vara hemma och ta emot barnet. Förutsatt att vi ska ha barn har Sofie gått med på det. Absolut inte daghem! Jag ser ungarna som får vara där mellan sju och fem. På kvällen stoppar man lite mat i halsen på dom och sen direkt i säng. Det finns nästan igen ursäkt för sånt! Barnen kommer ifrån föräldrarna och tvärtom. Sofie och jag har inga skulder och har bra ekonomi. Vi behöver inte jobba båda. Vi är *fullkomligt* överens. Jag har lagt fram förslaget och hon har accepterat och tänkt efter. Hon är själv så hemskt glad i barn."

Vad säger då Sofie?

"Om jag får barn ska jag va hemma de månader man får, och sen börja jobba. Sen kan en dagmamma ta hand om barnet i hemmet, så jag slipper lämna bort det."

Niklas:

"Om Sofie skulle vilja jobba ändå skulle jag bli *mycket besviken* på henne. Du vet, det där med plastkassar på dörren – barnavårdsnämnden skulle ta barnen ifrån dem. Hade de gått och sagt sin situation hur den verkligen var hade de förstås fått plats på daghem! Men man skall inte lasta samhället på allt! Samhället är ju vi! Allt löser sig om man själv vill!

Jag har faktiskt sagt att hon kan sluta jobba redan. Men hon ville inte men hon kunde inte motivera varför."

Sofie:

"Jag vet inte. . . Min kille vill att jag skall vara hemma. Det är mycket möjligt att jag slutar jobba och börjar när barnet blir äldre. Jag har nog tänkt på att sluta, men på samma gång vill jag nog jobba också. . ."

Niklas:

"Hon har nog sagt att hon gärna vill jobba. Men jag tror inte hon kommer att sakna det sen för då får hon så mycket annat att göra. Men nu packar hon ju bara. Hon skulle ha gjort små stjärnisolatorer men dom har ett stort lager som ingen köper. . . packar, då kunde hon väl lika gärna sluta?

Och jag säger till Sofie: enda julklappen jag vill ha är att du viskar i mitt öra att du är med barn. . ."

Nästan alla kvinnor är alltså beredda att överta huvudansvaret för ett barn, när de får något. De som är sammanboende har i samtliga fall också huvudansvaret för hushållsarbetet. Ännu har det inte uppstått några större konflikter, eftersom barnlösheten gör att paren har relativt gott om tid. Kvinnorna accepterar att ansvaret är deras, och är glada över den hjälp de ibland får.

"Jag är nöjd. Jag har snackat med många andra, och dom hjälper inte till alls, deras karlar."

"Visst skall man hjälpas åt. Men det blir ju för det mesta hon som gör det. Jag har ju aldrig sett någonstans där de delar."

Kanske är det för några ganska nytt att ha eget hushåll, stå för det praktiska ansvaret. Det kan betraktas som lustfyllt, och att klara de uppgifterna är lite

ett bevis att man tillhör de vuxna kvinnornas skara.

"Johns mor och jag kommer så fint överens. När vi flyttade ihop lärde hon mig matlagning, slakt och så och konservering och sånt man ju måste kunna."

Om kvinnorna ställer tvetydiga krav, och inte förmår genomdriva dem kan männens reaktioner bli så här:

"Hon tycker jag skall hjälpa mer. Jag brukar hålla med henne. Det är alldeles riktigt. Men jag gör det inte alls. Man det *är* riktigt att hon inte skall göra allt när båda jobbar. Det är tråkigt att börja städa, men har man väl kommit igång är det inte så farligt."

Det är svårt att ställa krav. Precis som på arbetsplatsen finner några kvinnor att det är svårt att hävda sig mot männen, vare sig det rör sig om konflikter med hemarbete, olika meningar om arbetet, eller åsikter i största allmänhet. Ofta tycker kvinnorna att de befinner sig i underläge.

"Han skall alltid prata emot mig! Vi kan inte diskutera på så sätt. När jag var engagerad i de där dödsskjutningarna i Spanien sa han 'vad har de gjort de där som blev skjutna då'. Och så där är det alltid."

"Han säger att jag är tjatig, att man skall låta bestämd. Det är svårt. Jag kan inte säga att en man tjatar – det är alltid bara kvinnor som tjatar. Dagens kvinna skall orka så mycket."

Ingen av de unga kvinnorna säger sig vara politiskt intresserad, även om de kan intressera sig för en och annan världshändelse. Fyra kvinnor avfärdar frågan med att de bara inte begriper sig på det. De andra betonar andra intressen.

Intresseområdena liknar de vi sett för de äldre kvinnorna. Flera syr. Några tycker om att fiska eller vara i naturen. Göra i ordning i hemmet. Gymnastik en gång i veckan. Deras killar är betydligt mindre hemcentrerade.

"Jag gör väl inget speciellt på fritiden. Träffar mina svärföräldrar ibland."

Mimmi

"Å, min fritid räcker inte till. Jag är engagerad i mycket. En boxningsklubb. Är ungdomsledare i hemvärnet. Det innebär en massa kurser och övningar. Mest skytte. Så åker jag på rikstävlingar i skytte och orientering. Jag är med i en civil skytteförening också och får lära mig en hel del om viltvård, att vårda skjutdon och älgställningar t ex. Två gånger i veckan och många helger är jag borta. Ibland protesterar hon."

Fred

De unga kvinnornas värld blir snabbt hemmet, när de flyttar ihop. Tre kvinnor har bästa väninnor, medan de övriga har få kvinnliga vänner. Det är som om en stor del av tryggheten är investerad i parrelationen och det egna hemmet. Paret utesluter mycket annat. Om dessa unga kvinnor skulle få mera tid över skulle sex av dem sy, göra i ordning hemma, måla porslin eller sköta trädgården. Två par bor i eget hus, och två drömmer om och sparar till ett. I ett fall har huset blivit den stora spärren. Både Malena och Urho skulle vilja ha andra arbeten, kanske satsa på utbildning. Men det går inte i den lilla orten. Bådas inkomster är nödvändiga för att klara räntor och amorteringar. Därför skjuter de upp alla utbildningsplaner, men hoppas att det skall kunna förverkligas nån gång. Men hur – det vet de inte. Om Malena fick mera tid över skulle hon vilja gå på kurs för att få ett bättre arbete.

Det är som om hemmet var en trygg ö, och arbetet på sitt sätt en annan. Runt omkring finns bara okänt hav. Protestimpulser och vaga känslor av orättvisa stängs inne, när man inte kan förankra dem på något sätt. Planer skjuts på framtiden, de näraliggande målen knyts till hemmet. Hur ser det ut om tio år då?

"Jag hoppas att jag inte har samma jobb. Jag vill gärna ha en liten gård med djur."

Mimmi, 20 år

"Vet inte."

Katrin, 19 år

"Om det bara kunde bli som nu. Men det blir det aldrig. Det blir sämre. De bygger bort den vanliga naturen. Allt blir mycket dyrare."

Pirjo, 20 år

"Ja... Jag är väl gift. Har ungar. Det kan hända mycket..."

Mona, 18 år

"Som jag har det. Eget hus. Barn."

Linda, 22 år

"Jag har skrivit till Veckorevyns horoskop och frågat hur det skulle gå i framtiden, med det kom inte in. Man har ju läst så mycket. Det kan ju finnas ett öde..."

Malena, 20 år

1 Litteratur

Sammanfattning

Jönsson, Ingeborg: Särskilda förmedlingsåtgärder för den kvinnliga arbetskraften, AMS, PM 1976-05-20
Larsson, Hillevi: Försöksverksamhet i syfte att bereda kvinnor sysselsättning inom typiskt manliga yrken, AMS, PM 1975-11-20
Länsarbetsnämnden i Kristianstads län, PM 1976-05-20

Kapitel 1

Ambjörnsson, Ronny: "Barnets födelse – en skiss över barnet i historien." Ord och bild, nr 1 1976
Arnfred, Signe: "Kvindesituastion og kvindebevaegelse under kapitalismen." Nordisk Sommeruniversitets skriftserie no 4 1974
Baude, Annika och Holmberg, Per: "Könsroller i utbildning och arbete." Kvinnors liv och arbete, Prisma 1968
Bergom Larsson, Maria och Möller, Hanne: "Kvindesituastion og kvindebevaegelse under kapitalismen." Nordisk Sommeruniversitets skriftserie no 4 1974
Habermas, Jürgen: Borgerlig offentlighet, Oslo 1971
Holter, Harriet: "Historisk utvikling av familien i Nord-Europa." Harriet Holter m fl: Familien i klassesamfunnet, Pax forlag, Oslo 1975
Kvinnorna och arbetsmarknaden, Arbetsmarknadsstyrelsen 1974
Kyhle, Gunhild och Qvist, Gunnar: Kvinnorna i männens samhälle, Stockholm 1974
Långtidsutredningen SOU 1970:71
Löfgren, Orvar och Hellspong, Mats: Land och stad, Lund 1972
Mitchell, Juliet: Den nya kvinnorörelsen, Pan, Stockholm 1972
Qvist, Gunnar: Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846, Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena, Göteborg 1960
Qvist, Gunnar: "Statistik och politik, Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden." Tvärsnitt, Stockholm 1973
Sandberg, Elisabeth: Målet är jämställdhet, SOU 1975:58

Kapitel 4

Aga, Synnøva: Sammendrag av Årdalsrapport nr 6: Kvinnene sin arbeidssituasjon på ein einsidig industristad – Årdal i Sogn, i Årdalsprojektet, Rapport nr 8, Instituttet for Sociologi, Oslo 1976
Eliasson, Rosmarie: "Familjens funktion i samhället." Eva Adolfsson m fl: Kvinnomyter, Prisma, Stockholm 1976

Gardell, Bertil: Produktionsteknik och arbetsglädje, Stockholm 1971
Goldthorpe m fl: Arbetaren i överflödssamhället, Beteenden i arbetslivet, Stockholm 1971
Familj – yrkesverksamhet, Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1969:391, (hänvisning hos Ingemar Reimer: Barn och föräldrars arbete, SOU 1975:37)
Oakley, Ann: The Sociology of housework, Pantheon books, New York 1974

Kapitel 5

Bolinder, Erik och Ohlström, Bo: Stress på svenska arbetsplatser, Lund 1971
Gardell, Bertil m fl: Arbetsupplevelse och könsroller, pa-rådet, meddelande nr 55, Stockholm 1968
Goldthorpe, John m fl: Arbetaren i överflödssamhället, Beteenden i arbetslivet, Stockholm 1976
Lysgaard, Sverre: Arbeiderkollektivet, Oslo 1960
Westlander, Gunnela: Arbete och livssituation, PA-rådet, Stockholm 1976

Kapitel 6

Hannerz, Ulf: Soulside, 1969

Kapitel 7

Henriksen, Hildur V: "Är lydnad något negativt." Intervju i Femina, nr 44, 1976
Henriksen, Hildur V: "Socialisering, familiekultur og klasse." Harriet Holter m fl: Familien i klassesamfunnet, Pax Forlag, Oslo 1975
Ladberg, Gunilla: Barntillsyn eller barnmiljö, Stockholm 1973

Kapitel 8

Arvidson, Peter och Bucht, Rolf: Fritiden i Sverige, Scandinavian University Books, Stockholm, 1976
Dahlström, Edmund: "Normer, avvikelse och social kontroll" Joachim Israel: Sociala avvikelser om social kontroll, Almqvist & Wiksell, 1964
Daun, Åke: "Hur kulturellt sammanhållna är storstadsborna?" Plan nr 1/1976
Fryklindh, Pär Urban och Johansson, SvenOve: En bok om fritiden i sociologiskt perspektiv, AWE/Gebers, 1976
Goldthorpe, John H m fl: Arbetare i överflödssamhället, I klasstrukturen, Aldusserien, Lund 1971
Hellspong, Mats och Löfgren, Orvar: Land och stad, Gleerup, Lund 1972
Holter, Harriet m fl: Familien i klassesamfunnet, Pax Forlag, Oslo 1975
Löfgren, Orvar: Umgängesformer i Helspong och Löfgren: Land och stad, Gleerup, Lund 1972
Mitchell, J Clyde (red): Social networks in urban situations. Analysis of Personal Relationships in Central African Towns, Manchester University Press 1969
Paulsen, Marit, Andersson, Sture och Sessler, Georg: Rätten att vara människa, Rabén & Sjögren, 1975
Weiss, Robert S: Loneliness: The experience of emotional and social isolation, The Massachusetts Institute of Technology, 1973 (Lawrence Teeland har bidragit med värdefulla synpunkter till diskussionen och mäns och kvinnors sociala nätverk)
Young, Michael och Willmott, Peter: The Symmetrical Family, A study of work and leisure in the London Region, Routledge & Kegan Paul, London, 1973

Kapitel 9

Bacharach, Peter och Baratz, Morton S: Makt och fattigdom, W & W, Stockholm 1972

Friberg, Mats: Är lönen det enda som sporrar oss att arbeta? Sociologisk forskning, nr. 1, 1976 – ger ett tankeväckande bidrag till diskussionen om människans drivkrafter

Johansson, Sten: Politiska resurser, Allmänna Förlaget, Stockholm 1971

Magnér, Björn och Magnér, Helena: Medveten människa, W & W, 1976

Wertheim, W F: Evolution och revolution, En sociologi för en värld i förvandling, Rabén & Sjögren, Stockholm 1972

Ås, Berit: Forsørgerrolle, kvinnekultur og kvinners utdannelses- og yrkesønsker, i Erik Grønseth: (red) Familie og kjønnsroller, Cappelens Almabøker, Oslo 1976

Kapitel 10

Allardt, Erik: Att Ha, Att Älska, Att Vara, Om välfärd i Norden, Argos, Lund 1975

Berglind, Hans och Rundblad, Bengt: Arbetsmarknaden i Sverige, Scandinavian University Books, Stockholm 1975

Bottomore, Tom: Klass och elit, Rabén & Sjögren, Stockholm 1966

Broyelle, Claudie: Halva Himlen, Om kvinnan i dagens Kina, Gidlunds, 1975

Burstedt, Åke, Dahlström, Gösta, Jonsson, Bo, Lejon, Anders, Ljung, Lars, Medri, Margareta och Odhner, Carl-Erik: Sociala mål i samhällsplaneringen, En kritisk kommentar till 1970 års långtidsutredning, prisma-debatt, 1971

Dahlström, Edmund: Bilaga till Demokratiska inslag för planering, stenciler till seminarium om livskvalitet och planering, 1976

Dahlström, Edmund: Demokratiska inslag i forskning för planering

Dahlström, Edmund: Efficiency, Satisfaction and Democracy in Work, Ideas of industrial relations in post-war Sweden, stencilerat arbetspapper, 1976 augusti

Dahlström, Edmund (red): Kvinnors liv och arbete, studieförbundet näringsliv och samhälle, Stockholm 1962

Dahlström, Edmund: Välfärd i och utanför arbetet – produktionen, En första skiss, hösten 1976

Elster, Jon: Det distributive flertal. Et aspekt ved samfundsvitenskapenes logikk og historie, Stencilerad rapport, Oslo 1972

Furberg, Mats: Allting en trasa? – En bok om livets mening, Lund 1975

Goldthorpe m fl: Arbetaren i överflödssamhället, I klasstrukturen, Aldus-serien, Lund 1971

Johansson, Sten: Om levnadsnivåundersökningen, Allmänna Förlaget, Stockholm 1970

Lindqvist, Sven: Arbetsbyte, Aldus, Stockholm 1975

Nycander, Svante: "Tvetydig välfärd." Dagens Nyheter, den 15 maj 1976

Sundbom, Lars: De förvärvsarbetandes arbetsplatsförhållanden, Låginkomstutredningen, Stockholm 1971

Young, Michael och Willmott, Peter: The symmetrical family, Routledge & Kegan Paul, London 1973

Kapitel 11

Bott, Elisabeth: Family and Social Network, London 1971
Gavron, Hannah: The Captive Wife, Conflicts of Housebound Mothers, Routledge & Kegan Paul, London 1966
Seabrook, Jeremy: Det ständiga gästabudet, Från fattigdomskultur till konsumtionskultur, Rabén & Sjögren, 1976

19 Appendix

För en utförligare redogörelse för hur vi har använt oss av *frågor* och *listor* hänvisas läsaren till kap 3.

Bakgrundsfrågor

1. Ålder?
2. Civilstånd? Sammanboende?
3. Antal barn? Ålder?
4. Båda makarnas arbete?
5. Arbetstiderna för båda makarna? Restider och kommunikationsmedel?
6. Form av barnomsorg?
7. Barnens tider i barnomsorgsform och skola?
8. Makarnas uppväxtort?
9. Flyttningar?
10. Släkt och vänner på orten?
11. Makarnas föräldrars sysselsättningar?
12. Uppväxt och familjeförhållanden?

Basfrågor att följa upp med följdfrågor

Eftersom intervjuerna hade karaktären av samtal har vi inte använt standardiserade frågor. Vi gjorde en sammanställning av frågor och undersökningsområden som vi ville täcka av i intervjuerna. Denna sammanställning har vi haft med oss vid intervjuerna som stöd för minnet. Vi presenterar den i förkortad version. Vi har inte tagit med alla exempel på följdfrågor som vi hade uppskrivna, utan vi redovisar några exempel för att ange typen av vidare-utveckling av vissa tema. Nedanstående sammanställning har använts i tillämpliga delar för olika kategorier av intervjupersoner. Den här är anpassad till kvinnor som berörts av försöksverksamheten.

1. Beskriv dig som ung flicka.
   Exempel på följdfrågor: Hur tyckte du att det var att gå i skolan? Vilka ämnen tyckte du bäst/sämst om? Vad hade du för intressen. Hur tänkte du på dig själv och framtiden? Har du alltid velat ha barn?
2. Vad tyckte dina föräldrar att du skulle göra efter skolan?
   Ex: Vad tyckte syskon? Vad tyckte vännerna?

3. Har det blivit som du föreställde dig?
4. Motiv till att förvärvsarbeta. Se lista.
5. Vad skulle hända om du slutade/började/ arbeta nu?

Frågor om försöksverksamheten och arbetet

6. Hur fick du veta om försöksverksamheten? Hur fick du inbjudan till informationsdagen?
7. Bestämde du dig med en gång att gå dit?
   Ex: Varför inte? Kände du någon annan som skulle gå dit? Betydde maken, vänner eller någon släkting något för beslutet att gå till informationsdagen? Vad sa folk i allmänhet om det?
8. Hur var informationsdagen tyckte du?
9. Vad berodde det på att du fortsatte på/hoppade av/ ALU-kursen?
10. Hur var ALU-kursen?
11. Hur uppfattas kvinnor på mansarbeten i jobbet?
    Ex: Tror du att andan på jobbet förändras?
12. Uppfattningar om försöksverksamheten i allmänhet?
    Ex: Egen/andras? Missuppfattningar?
13. Har du försökt få arbete utanför försöksverksamheten?
14. Hur är ditt jobb? Kan du beskriva det?
15. Varför tror du att de här jobben varit mansjobb?
16. Har det genomförts några förändringar i arbetsmiljön sedan kvinnorna kom hit?
    Ex: Utlovade förändringar? Vem har tagit initiativ till förändringar? Motstånd? Tror du att detta att kvinnor kommer in i arbetslivet där män tidigare dominerat kommer att förändra arbetslivet/arbetsplatsen?
17. Löneförhållanden?
    Ex: Vad anser du om lönen?Skulle du kunna tänka dig att byta avdelning om du fick högre lön?
18. Arbetstider?
    Ex: Vad tycker du om din arbetstid – skift,dagtid?
19. Fackligt intresse?
    Ex: Har du deltagit i någon facklig verksamhet – möte, kurs? Vad anser du om fackets aktivitet här?
20. Intresse för vidareutbildning?
21. Skulle du kunna tänka dig att bli förman eller arbetsledare?
22. Lista om arbetsmiljö (se separat lista)
23. Vad betyder arbetskamraterna?
    Ex: Vilka möjligheter till kontakt ger arbetsplatsen? Träffar du dem på fritiden?

Frågor om barn

24. Vad tycker du är viktigt i barnuppfostran?
    Ex: Viktigast? Vad tycker din make? Hur skiljer ni er? Vad kan andra vuxna betyda för barnet?

25. Hur ser du på olika former av barnomsorg?
    Ex: Daghem? Vad tycker din make? Föräldrar? Svärföräldrar? Vänner? Dagmamma eller daghem?
26. Hur löser ni det när barnen är sjuka?
    Ex. Varför har så få män utnyttjat rätten till sjukledighet, tror du?
27. Vad anser du om föräldraförsäkringen?
    Ex: Skulle du vilja att din man skulle stanna hemma en period hos ett nyfött barn?
28. Hur har ni ordnat barnomsorgen? Tidigare?
29. Vem tar hand om barnen?
    Ex: Vem leker med barnen, läser godnattsaga, hjälper med läxor, spelar spel? Om ett barn vill ha tröst, vem vänder det sig till? Skillnader mellan barnen? Vem går upp om ett barn vaknar på natten? Om ni sitter och ser på TV och barnen vill ha uppmärksamhet, vem ställer upp? Praktiska bestyr?
30. Hur har ditt arbete påverkat barnen?
31. Kunskaper och intresse beträffande kommunal barntillsyn.

Frågor om hemarbete, fritid och sociala kontakter m m

32. Hushållsarbetets fördelning.
    Ex: Beskriv en vardag hemma hos er. Förändringar? Tycker du att det fungerar som du skulle önska? Arbetsfördelningen – se separat lista.
33. Hur bestämmer ni vad hushållets pengar skall användas till?
34. Hur ser din man på att du tagit jobb?
    Ex: Tycker du att det påverkat ditt äktenskap på något sätt att du jobbar? Vad tror du att din man upplever för förändringar?
35. Kontakter med andra.
    Ex: Hur ofta träffar ni släkt, grannar och vänner? Vad gör ni tillsamman? Har ni gemensamma vänner eller vänner var för sig? Har det förändrats när du börjat jobba?
36. Om du känner dig pressad eller orolig någon gång – vem vänder du dig till då?
37. Har ni blivit mer beroende av släkt och vänner för tillfällig hjälp sedan du började arbeta?
38. Fritidsaktiviteter och intressen.
    Ex: Vad gör du när du är ledig? Föreningar? Hobbies? Tillsammans med maken? Andra? Förändringar?
39. Politiskt intresse och aktivitet?
    Ex: Följer du nyheter och debatt i tidningar, radio och TV? Vad som händer i din kommun? Har du någonsin skrivit en insändare eller en skrivelse till en myndighet och överklagat ett beslut? Har du pratat på något möte? Har du tagit kontakt med politiska beslutsfattare? Deltagit i demonstration? Skulle du kunna tänka dig att demonstrera?

40. Tidsdisposition.
    Ex: Hur räcker tiden till?
    Om du fick 2 timmar mer per dag, vad skulle du använda dem till? Hur ställer du dig till förkortningar av arbetsdagen? 4-dagarsvecka/6-timmarsdag?
41. Underlag till jagupplevelse.
    Ex: På vilket sätt har det här årets arbetserfarenhet påverkat dig?
42. Vad tycker du om att jobba på en arbetsplats med både kvinnor och män jämfört med enbart kvinnor som arbetskamrater?
43. Vad anser du att jämställdhet mellan kvinnor och män handlar om?
44. Tror du att samhället skulle se annorlunda ut om kvinnor hade haft mer att säga till om i kommunstyrelser, riksdag och andra beslutande organ?
45. Långtidsperspektiv.
    Ex: Om du fick leva om ditt liv – skulle du då göra något annorlunda? Vad önskar du dig av framtiden? Hur skulle du vilja ha det om t ex 10 år? Om du jämför ditt eget liv med din mors, vad tycker du då är annorlunda? Vad skulle du önska/råda din dotter?

Exempel på frågor ställda till barnen:

1. Hur var det när din mamma började arbeta?
2. Hjälper du till hemma? Din syster/bror? Förändring?
3. Vad har du för intressen?
4. Vad vill du bli när du blir stor?
5. Skulle du kunna tänka dig att arbeta på fabrik?
6. Vad tycker du om daghem? Skulle du kunna ha egna barn där?
7. Hur skulle du vilja ha det när du blir stor med arbete och familj? Ombytta roller? Fadern hemma hos spädbarn?
8. Har du vuxna vänner förutom föräldrarna?
9. Är du intresserad av vad som händer i samhället (nyheter, tidningar, politik)?

Lista över arbetsuppgifter i hemmet

Vi frågade om arbetsfördelningen och vilka förändringar som ägt rum i samband med att hustrun började förvärvsarbete.

a. matlagning
b. disk
c. tvätt
d. klädvård
e. plocka undan
f. veckostädning
g. sängbäddning
h. hushållsinköp
i. tillsyn av barn eller sjukling
j. matning av småbarn
k. påklädning av småbarn

l. uppsikt av småbarn
m. betalar räkningar
n. tvättar bilen, kör till service m m
o. underhåll av bostad, t ex beställa olja
p. städa garage och liknande utrymmen

Motiv till att man förvärvsarbetar

Vi bad kvinnorna att ange främsta skälet till att de arbetade, och de tre motiv som passade bäst in på dem av nedanstående.

A 1. Jag vill inte förlora kontakten med arbetsmarknaden (är man hemma länge är det svårt att få jobb sedan).
A 2. Jag har en utbildning som jag vill utnyttja.

B 1. Jag har behov av att komma ut och träffa folk – få omväxling.
B 2. Jag har inte tillräckligt att göra hemma.
B 3. Jag trivs inte med hemarbete.

C 1. För att få egna pengar att röra sig med.
C 2. För att få medel att förverkliga ett sparmål – att höja standarden.
C 3. Det är nödvändigt för att familjen skall kunna behålla sin nuvarande standard.
C 4. Det är nödvändigt för familjens försörjning.
C 5. Arbetet innebär en trygghet om något skulle hända.

D 1. Jag anser att en kvinna ej bör vara ekonomiskt beroende av sin man.
D 2. Jag anser att det är riktigt att man delar på alla uppgifter.

(Motiven är hämtade ur Berglind, Hans: Valet mellan hem och yrke. En sociologisk analys av en valsituation med tillämpning på gifta sjuksköterskor. Monografi utgiven av Stockholms kommunalförvaltning 30. Stockholm 1968.)

Om du någon gång känner dig stressad i arbetet eller upplever olust inför arbetsdagen – till hur stor del tror du att det beror på nedan uppräknade faktorer?

	Till mycket stor del	Till ganska stor del	Till någon del	Inte alls
Olycksrisker i arbetet				
Buller				
Rök, drag, luftföroreningar				
Skiftarbete, olämplig arbetstidsförläggning				
Mycket övertid				
Förtjänstproblem				
Hårt uppskruvad arbetstakt				
Enformigt, ointressant arbete				
Fysiskt påfrestande arbete				
För små möjligheter till kontakt med arbetskamrater				
Språksvårigheter med arbetskamrater				
Dåliga relationer till arbetsledare och chefer				
Dåliga relationer till arbetskamrater				
Oro för barn*				
Oro för hemarbete*				
Annat, vad?				

Listan är hämtad från Bolinder, Erik och Ohlström, Bo: Stress på svenska arbetsplatser, Lund 1971.

* Vårt tillägg.

Statens offentliga utredningar 1976

Kronologisk förteckning

1. Arbetsmiljölag. A.
2. Bakgrund till förslag om arbetsmiljölag. A.
3. Rapport i psykosociala frågor. A.
4. Internationella konventioner inom arbetarskyddet. A.
5. Säkerhetspolitik och totalförsvar. Fö.
6. Deltidsanställdas villkor. Ju.
7. Deltidsarbete 1974. Ju.
8. Regionala trafikplaner – länsvisa sammanfattningar. K.
9. Sexuella övergrepp. Ju.
10. Skolans ekonomi. U.
11. Bostadsbeskattning II. Fi.
12. Företagens uppgiftslämnande. Fi.
13. Byggnadsindex för husbyggnader och anläggningar. Fi.
14. Kårobligatorium? U.
15. Utbildning i förvaltning inom försvaret. Del 3. Fö.
16. Folkhögskolan. U.
17. Skador i arbetet. A.
18. Lokala trafikföreskrifter m. m. K.
19. Den militära underrättelsetjänsten. Fö.
20. Kultur åt alla. U.
21. Trafikbuller. Del 3. Buller från fritidsbåtar. K.
22. Sveriges export 1975–1980. Bilaga 2 till 1975 års långtidsutredning. Fi.
23. Produktansvar I. Ersättning för läkemedelsskada. Ju.
24. Internationellt patentsamarbete II. H.
25. Internationellt patentsamarbete II. Bilagor. H.
26. Bostadsverket. Samordning-decentralisering. B.
27. Den internationella bakgrundden. Bilaga 1 till 1975 års långtidsutredning. Fi.
28. Vattenkraft och miljö 3. B.
29. Verkstadsindustrins arbetsmarknad. I.
30. Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Del I. I.
31. Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Del II. I.
32. Spent nuclear fuel and radioactive waste. I.
33. Musiken-människan-samhället. U.
34. Arbetstidsförkortning – när? hur? A.
35. Dryckesförpackningar och miljö. Jo.
36. Anonymitet och tvångsmedel. Ju.
37. Smugglingsbrott och tulltillägg. Fi.
38. Yrkesinriktad rehabilitering. A.
39. Hemvist. Fi.
40. Kommunal utveckling. Fi.
41. Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Bilagor. I.
42. Långtidsutredningens modellsystem. Bilaga 8 till 1975 års långtidsutredning. Fi.
43. Länskort i kollektivtrafiken. K.
44. Sjöfart och flagg. K.
45. Kommunernas ekonomi 1960–1972. Fi.
46. Skolhälsovården. U.
47. Färre brottmål. Ju.
48. Reklam och integritet. Ju.
49. Offentligt utredningsväsende. Fi.
50. Statligt personskadeskydd. S.
51. Modeller för samhällsekonomisk perspektivplanering. Bilaga 7 till 1975 års långtidsutredning. Fi.
52. Utbildning för konstvård och konservering vid konsthögskolans institut för materialkunskap. U.
53. Försäkringsrätt och försäkringsöverdomstol. S.
54. Om fondkommissionsrörelse m. m. Fi.
55. Kommunal energiplanering. I.
56. Fastighetsdata. Ju.
57. Fastighetsdata. Bilagor. Ju.
58. ADB och samordning. Fi.
59. Petroindustrin i Sverige – petrokemisk industri. I.
60. Hyresrätt 1. Ju.
61. Statlig personalutbildning. Fi.
62. Progressiv utgiftsskatt – ett alternativ? Fi.
63. Reklamen för alkohol och tobak. H.
64. Försvarsmaktens centrala ledning. Fö.
65. Finansiering av forskningsstöd. I.
66. Köplag. Ju.
67. Beredskapslagring av olja, kol och uran. H.
68. Moderna arkivmedier. U.
69. Teknikupphandling. I.
70. Rätt till luftfartyg m. m. Ju.
71. Roller i omvandling. Ju.

Statens offentliga utredningar 1976

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor 1. Deltidsanställdas villkor. [6] 2. Deltidsarbete 1974. [7]
Sexuella övergrepp. [9]
Produktansvar I. Ersättning för läkemedelsskada. [23]
Anonymitet och tvångsmedel. [36]
Färre brottmål. [47]
Reklam och integritet. [48]
Fastighetsdatakommittén. 1. Fastighetsdata. [56] 2. Fastighetsdata. Bilagor. [57]
Hyresrätt 1. [60]
Köplag. [66]
Rätt till luftfartyg m. m. [70]
Roller i omvandling. [71]

Försvarsdepartementet

Säkerhetspolitik och totalförsvar. [5]
Utbildning i förvaltning inom försvaret. Del 3. [15]
Den militära underrättelsetjänsten. [19]
Försvarsmaktens centrala ledning. [64]

Socialdepartementet

Statligt personskadeskydd. [50]
Försäkringsrätt och försäkringsöverdomstol. [53]

Kommunikationsdepartementet

Regionala trafikplaner – länsvisa sammanfattningar. [8]
Lokala trafikföreskrifter. [18]
Trafikbuller. Del 3. Buller från fritidsbåtar. [21]
Länskort i kollektivtrafiken. [43]
Sjöfart och flagg. [44]

Finansdepartementet

Bostadsbeskattning II. [11]
Företagens uppgiftslämnande. [12]
Byggnadsindex för husbyggnader och anläggningar. [13]
1975 års långtidsutredning. 1. Sveriges export 1975–1980. Bilaga 2 till 1975 års långtidsutredning. [22] 2. Den internationella bakgrunden. Bilaga 1 till 1975 års långtidsutredning. [27] 3. Långtidsutredningens modellsystem. Bilaga 8 till 1975 års långtidsutredning. [42] 4. Modeller för samhällsekonomisk perspektivplanering. Bilaga 7 till 1975 års långtidsutredning. [51]
Smugglingsbrott och tulltillägg. [37]
Hemvist. [39]
Kommunal utveckling. [49]
Kommunernas ekonomi 1960–1972. [45]
Offentligt utredningsväsende. [49]
Om fondkommissionsrörelse m. m. [54]
ADB och samordning. [58]
Statlig personalutbildning. [61]
Progressiv utgiftsskatt – ett alternativ? [62]

Utbildningsdepartementet

Skolans ekonomi. [10]
Kårobligatorium? [14]
Folkhögskolan. [16]
Kultur åt alla. [20]
Musiken-människan-samhället. [33]
Skolhälsovården. [46]
Utbildning för konstvård och konservering vid konsthögskolans institut för materialkunskap. [52]
Moderna arkivmedier. [68]

Jordbruksdepartementet

Dryckesförpackningar och miljö. [35]

Handelsdepartementet

Patentpolicykommittén. 1. Internationellt patentsamarbete II. [24] 2. Internationellt patentsamarbete II. Bilagor. [25]
Reklamen för alkohol och tobak. [63]
Beredskapslagring av olja, kol och uran. [67]

Arbetsmarknadsdepartementet

Arbetsmiljöutredningen. 1. Arbetsmiljölag. [1] 2. Bakgrund till förslag om arbetsmiljölag. [2] 3. Rapport i psykosociala frågor. [3] 4. Internationella konventioner inom arbetarskyddet. [4]
Skador i arbetet. [17]
Arbetstidsförkortning – när? hur? [34]
Yrkesinriktad rehabilitering. [38]

Bostadsdepartementet

Bostadsverket. Samordning-decentralisering. [26]
Vattenkraft och miljö 3. [28]

Industridepartementet

Verkstadsindustrins arbetsmarknad. [29]
Aka-utredningen. 1. Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Del I. [30] 2. Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Del II. [31] 3. Spent nuclear fuel and radioactive waste. [32] 4. Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Bilagor. [41]
Kommunal energiplanering. [55]
Petroindustrin i Sverige – petrokemisk industri. [59]
Finansiering av forskningsstöd. [65]
Teknikupphandling. [69]

Anm. Siffrorna inom klammer betecknar utredningarnas nummer i den kronologiska förteckningen

Nordisk utredningsserie (NU) 1976

Kronologisk förteckning

1. Nordiske naturgasudredninger
2. Maktstrukturer och styrelseformer inom teatern
3. Adult Education
4. Nordisk samarbeide om energisparing i byggesektoren
5. Norden och fackpressen
6. ILO og kvinner i arbeidslivet
7. Aikuiskasvatur Pohjoismaissa
8. Cooperation Agreements between the Nordic Countries
9. Medborgarskap för barn och jämlikhet vid naturalisation
10. Nordisk konvention om gränskommunalt samarbete
11. Sjøfartsmedisinsk forskning
12. Seminarium för jorunalistlärare
13. Nabospråksforståelse i Skandinavia
14. Offentliga utredningar i Norden – katalog 1975
15. FoU om engelskundervisning
16. FoU om specialundervisning
17. Flygförbindelser mellan de norra delarna av Norge, Sverige och Finland
18. Specialundervisningens elever
19. Bilmekanikerutbildningen i Norden
20. Glesbygden och kulturutbudet
21. NORDKOLT. Arbetsrapport för etapp II
22. Utkast til nordiske kontraktsbestemmelser for bygge- og anleggsarbeider
23. Produktsäkerhet. Rapport 1
24. Produktsäkerhet. Rapport 2
25. Nordisk miljörätt. En översikt
26. Nordisk råvare- og ressursutredning
27. Det politiske demokrati i søkelyset. Konferens

1 4 JAN 1977

"Jag trivdes med att vara hemmafru, mest för att jag inget annat visste. Men jag var isolerad. När jag började jobba hade jag samvetskval för allt jag inte hann. Men man blir en helt annan människa när man jobbar. Man bekymrar sig inte om hushållet, om det är perfekt."

Birgit, 33

"Det var jäktigare förr. Då fick jag städa medan pojken sov. Men jag bara inte orkar med ett barn till. Jag säger till Nora: tänk efter, orkar du jobba och sen ha ett barn ute och så ännu ett spädbarn? Nej, jag skulle inte vilja börja om igen, fast hon så gärna vill."

Tore, 23

Roller i omvandling

är en sociologisk undersökning som baserar sig på samtal med femtio familjer i Kristianstads län. De flesta av dem har varit knutna till en försöksverksamhet med 'kvinnlig' arbetskraft på 'manliga' jobb vid tre företag. Den har initierats av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor.

Roller i omvandling redogör för och diskuterar försöksverksamheten och de femtio familjernas vardagsliv på arbetet, i familjen och på fritiden. Vad händer när kvinnorna börjar arbeta? Hur påverkas t ex mannens roll av att hans hustru får en med honom gemensam försörjarroll? Vilka praktiska hinder stöter familjerna på? Vad betyder de inre hinder som, i form av inrotade förväntningar och föreställningar, gör motstånd mot att rollregistret breddas? Hur ser hela kombinationen av arbete, fritid och samhällsintresse ut för familjerna?

Från familjernas vardagsliv vidgas perspektivet till en diskussion om samhällsförändringar, både historiska och framtida — ty jämställdhet kräver samhällsförändringar.

Roller i omvandling har utarbetats av Rita Liljeström, Gillan Liljeström Svensson och Gunilla Fürst Mellström på uppdrag av delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor.

LiberFörlag
Allmänna Förlaget

ISBN 91-38-03217-1
ISSN 0375-250X